शब्दकौस्तुभ व्याख्या नवाह्निकम,

पत्राणि १८५

नं: ७१-च

प्राद्धकौस्तुभव्याख्यानवाह्निकम्

पत्राणि १८५

७१

१६५ पन्नानि

नं० ६१६घ.

कौस्तुभव्याख्यां० १४१

तृतीयाह्निकप्रभृति

५०००

नं० ६१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ तृद्विरादेव जसः स्थाने सौत स्य च लोप इति शास्त्रद्वयव्यापारः तेनैव
१ लुकि पुनः पुनः प्रवृत्तिरिति गौरवम् एतत् आह लुग्वेति सुयां सुलुगिस्यनेन इतोऽपि लाघ
वायाह अथवा सेति समासांतानित्यत्वं त्वन्यार्यमपीति तेनैतदर्थत्वेन गौरवमिति भावः
षविधानमिति विकल्पेनांतोदात्तार्थं षविधिः चित्वाद्विकल्प बाधे विकल्पविधिवैयर्थ्ये
न सामर्थ्यादेव विकल्पासिद्धेः षविधिवैयर्थ्यम् तत्खण्डनपन्थाह ससेवेति अन्यथा
ज्ञापनाभावे अंतोदात्तविधिना मूर्धन् शब्दविषयकेन निरवकाशेन पक्षे प्रापितपूर्वप
दप्रकृतिस्वरः एवं चित्स्वरं बाधेत सत्यामेवेति एवं च समासां[illegible]पि द्विमूर्धइत्यादौ १
द्वित्रिभ्यामिति विकल्पि कांतोदात्तत्व भवत्येव तथा च समासांत[illegible]त्वे विकल्पाभावेद

श्यत्तिं वक्तुमशक्येति भावः स्यादेतत् समासांतानां समासावयवत्वं समासार्थो
त्तरपदावयवत्वं वा नाद्यः अवयवोपक्रमेऽवयवविशिष्टस्यैव समासत्वेन मूर्धन्
शब्दांतावयवक समासाभावेन विकल्पाप्राप्तेः नांत्यः अकारांतस्य तस्य विशिष्ट
स्य मूर्धन् शब्दत्वाभावादिदं पक्षद्वयमप्यसंगतमिति अत्राहुः समासांतानां समासा
र्थालौकिकविग्रहवाक्यावयवत्वेनादोषात् तथाहि समासांता इति सूत्रे समासप
दं समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यपरं एवमव्ययीभावादियदान्यपि अंतशब्दश्च
रमावयववाची एवं चालौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासां
ताः तथा च द्वि औ मूर्धन् औ इत्यवस्थायामलौकिकेवाक्ये सुपः परस्तादेव समासां

न्तः प्रवर्त्तते सुपः पूर्वत्वे तु बाध्यार्थे विरोधः नहि सुप्परहिते समासार्थे न तु तद्विशिष्ट
२ मेव न च विशिष्टस्य सुबन्तत्वाभावेन सुबन्तात्तद्धितः इति सिद्धान्तविरोधः तेषामर्था
भावेन परिपूर्णपदमिति तन्मूलभूतन्यायस्यात्र विषयाभावात् तत्र षष्ठस्य योत्प
त्तिकाले एव तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञाविरोधाभावात् समासान्तस्य च तद्वाक्याव
यवत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणं द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मिस्यस्य ताभ्यां परो यो मूर्धन् शब्दस्तदुत्तर
पदकबहुव्रीहिरित्यर्थः सप्तमी च षष्ठ्यर्थे एवं च विकल्पप्राप्तिर्निर्बाधैवेति उत्तरपदा
वयवत्वे तु षष्ठविशिष्टस्योत्तरपदत्वान्न दोषः परं तूत्तरपदत्वस्य ला[illegible]ानाभावादयं २
पक्षो भाष्यासंमतः केचित्तु विशिष्टावयवत्वेपि मूर्धन् शब्दावय[illegible]भावेन मूर्धन्

शाद्वांतावकवहुव्रीहित्वंकथमितिचिंस्यमित्याहुः चिंताबीजं तु [illegible] प्राग्वमिनोवहु

व्रीहित्वेपिषस्योत्तरपदावषवत्वाभावात्स्वविशिष्टस्यस्कंधेन शाद्वांतं [illegible] मिति

वयंप्रतीमः पूर्वपक्षन्यायेनेति· ष्यङः तस्यसंप्रसारणंभवतिपुत्र [illegible] त शाद्वयोः परयो

स्तत्पुरुषसमासेइत्यर्थेकारीषगंध्यापतिकुलमित्यादौ संप्रसारणं [illegible] मिति शंका

यां तत्स्वरूपगततत्पुरुषपदेनोत्तरपदाक्षेपात्पुत्रपत्योरुत्तरपदविशेषणत्वेतदंत

विधिनापुत्रपत्याद्यंतेउत्तरपदेपरेष्यङः तस्यसंप्रसारणंस्यादित्यर्थेनिष्पन्नेसतिका

रीषगंध्यापरमपुत्रःकारीषगंध्यापरमपतिरित्यादावतिप्रसंगइतिपूर्वपक्षः पुत्रप

ती- विशेष्याविति सिद्धांतः तथाचतत्राक्षिप्तस्यविशेष्यत्वात्तदंतविधिरिवेहापिपदा

द्यारे शेषाक्षिप्तपारादिभिः शास्त्रभेत्ति क्षिति श्रुसोप। स्थित यस्मात्स्वस्य यविधिस्तादृशीसस्य
२ विशेषणत्वं तदंतविधौ पारायांतं यद्यस्मात्स्वस्य यविधिस्तदा द्वितस्य परारयद्वस्यैद्विरतः
3 पश्येस्यादेरादारे शः सुलभद्रस्तमिश्रापः केचित्तु ननु पादशघांतस्य शशांतरत्वेनगतदंत
गत्ति पादशद्द स्यापि चैतस्य एव मिति परायादेशो दुर्लभस्य रूपेराह सिद्धंत्ववयवेती
ति तन्न सर्वत्रैव मेवापत्तौ तदंतविधिनासर्वत्रैव तदंतेकार्योमदस्यापत्तेः येनविधिरि
त्यस्यैवयथ्यापत्तेश्च नन्वाक्षिप्तस्योपात्तेन संबंधोस्तु आक्षिप्तस्याक्षिप्तसंबंधो दृष्टच
रीत आह सिद्धंत्विति अभिधावयंत्संतर्गत सुनोति वदत्रापि दंत शास्परदारेश इति भा ३
वः अन्यथेति अन्यथा आक्षिप्तस्य विशेष्यत्वात्तदंतविध्यभावे हस्तिशिरसो पत्त्यैर्ये

वाह्वादित्वादिति अनाहोत द्धितेपरे शिरसः शीर्षादेशाइत्यर्थकेनापि शीर्षइत्यनेनवाक्यैकवि
नशीर्षादेशइत्यर्थः यद्वा तदंताख्यायां अत्रापिशीर्षादेशोनस्यादित्यगतिरित्यर्थः नचपदृश्नि
त्यादिसूत्रेषुपाठादेः षष्ठ्यंतत्वयानुपादानान्निर्दिश्यमानपरिभाषाऽभावेतदंतस्यादेशा
पत्तिरितिवाच्यम् स्यान्नर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमितिनन्मात्रस्यैवादेशइतितात्प
र्यत्त सुपठत्वाच्चेति ननुद्विरंतइतिबहुव्रीहौवयोर्वाचकत्वाभावेद्वित्रादेशाभावेशसादे
यदृश्नितिदशादेशेप्रवृत्त्यर्थंबहुव्रीहिग्रहणमावश्यकं किंचद्वित्रभृध्वेष्वितिबहुकमशक्यं
निरनुबंधकेऽप्रवृत्त्यापत्तेः नचनिरनुबंधकेऽप्रवृत्त्याविष्टापत्तिरेवेतिवाच्यं पादयतेःक्वि
पिनिष्पन्नपाच्छब्दस्यबहुव्रीहिप्रविष्टपाच्छब्दस्यचोभयविधस्यग्रहणस्येष्टत्वेनतत्सा

हचर्येणेदत्वविषयेसुभयग्रहणस्येष्टत्वात्·किंचबहुव्रीहियग्रहणसत्वासत्वयोरपिनिर
४ नुबंधकत्वारस्यैवग्रहणंस्यादितिचिंत्यमेतदिति अत्राहुःलघ्वक्षरत्वेनदच्छब्दस्य
५ पूर्वनिपातेकर्त्तव्येपाच्छब्दस्यतत्कारणेन तेनेत्साहचर्येणचश्रूयमाणप्रकृतिमात्र
वृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधिविधेयादेशकयाच्छब्दस्यग्रहणमितितत्साहचर्यात्त
सकथंचान्क्रांतादितिसाहचर्याच्चसमासांतरूपदृढादेशस्यैवग्रहणान्नदोषइति अन्येतु
परसाहचर्यस्यबलवत्वान्मूर्धन्यसाहचर्येणविभक्त्यानिमित्तकदृढादेशस्यैवग्रहणं
दृत्साहचर्यात्तपादपिताद्दशएवगृह्यतेइति शसादिनिमित्तकस्यदतोवहिरंगत्वेन ४
स्वरेकर्त्तव्येऽसिद्धत्वाच्चेतिबहुव्रीहियग्रहणंज्ञापकमेवेत्याहुः केचित्तुबहुव्रीह्योरत्व

णदंतोयः समासद्गुणत्वाद् नग्रहणस्यैवन्याय्यत्वादित्याहुः तद्भिन्नं बहुव्रीहियग्रहणाभा
वेविचारसत्वात् स्फिगग्रहणेति अयादेर्तं तो हात्वादित्तिसूत्रार्थः तथाप्रनेरिति प्रतेः परे ह
श्वादयो न्नोदात्तास्तत्पुरुषेइतितदर्थः तद्वारणमिति ननुकार्यशब्दवादेस्यवाक्यार्थस
स्वघटकपदापरिनिष्ठितत्वेनार्थानुपस्थापकत्वेन सूत्रोत्पत्तिकालेऽसंभवात्कथंस्वनि
ष्पाद्यामत्वयस्य स्वस्मिन्प्रवृत्तिः नचपदेऽनिष्ठितत्वज्ञानस्य शाब्दबोधानंगत्वान्नदोष
इतिवाच्यं नत्रज्ञानस्याहेतुत्वेपि सूत्रस्यैवानिष्पन्नत्वेन अप्रसक्तस्य विधायकांतराभावा
न्नवाक्यार्थोनिष्पन्नेरिति चेन्न असाधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधाप्रतिबंधकत्वेनार्थोपस्थि
तौ वाक्यार्थे निष्पन्ने तदर्थस्येडवस्य स्मिन्नपिप्रवृत्तिसंभवात् नित्यशब्दवादेसाधुत्वारण

५ स्यैवोचितत्वेन विपरीतो ऽकारणं ज्ञापकमेवेति तात्पर्यम् अनित्यइति इयङ्· विभक्त्योः कार
5 णेनाक्षियोर्दीर्घादिति निर्देशो न ज्ञापको बोध्यः दिगिति दिगर्थस्तु ज्ञापकांतरस्यासंदि
ग्धस्य सत्त्वे संदिग्धज्ञापकोपवर्णनमनुचितमिति ननु समासपक्षे पदविभागप्रदर्श
कभाष्यविरोधोऽत आह अथवेति अस्मिन् समासपक्षे पक्षांतराभिप्रायकं समासाभि
यं द्वयोर्हीति भाष्यं तु समुदायाभिप्रायम् आरसेति यत्तु नात्रावृत्तिर्युक्ता भिन्नरूपोपका
राभावादिति तन्न इयणङ् इति सूत्रे एवमीमांसकमर्यादाया दूषितत्वात् उपकारानिरुक्तेरि
त्यादि तत्रैव वक्ष्यामः रोजर्थमिति गुणानामभेदकत्वेन गुणांतरसुक्रसंग्रहादनणत्वे ५
न सवर्णग्राहकत्वेनाकारार्थत्वाभावादित्यर्थः तेन त्रिमात्रचतुर्मात्रस्यानिनां ग्रहेऽपिक

त्वमित्याद्यौ त्रिमात्रादयो न असंदेहार्थतयेति अयं भावः वृद्धिरादैजिति सूत्रमिको गुणे
त्तिवत्सद्देशव्यापकमिति सिद्धान्ते वक्ष्यते तथा चादैच्त्वस्योपस्थितावादैचां भाव्यमान
तया सवर्णग्रहणप्रसक्तेस्तत्परकरणमसंदेहार्थमेव न च वृद्धिर्यस्येत्यादावनुवादे आ
दैचामुपस्थितौ सवर्णग्रहणं दुर्वारमिति वाच्यम् गुरोरादेः श्रुतेफलस्य वक्तव्यतया तत्र
स्मृतासिद्धत्वेन सिद्धौ फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् वस्तुतस्तादृशफलस्याभावे नेष्टापत्तिः य
त्तु ग्राहकसूत्रे अशब्दसंज्ञेत्यनुवृत्त्या शब्दसंज्ञायां सवर्णग्राहकत्वात्तपरकरणं व्यर्थं स
दसंदेहार्थमिति तन्न तस्य प्रथमान्तत्वेन प्रकृतार्थालाभात् शब्दाधिकारेण सम्बन्धं त
त्वकल्पने प्रमाणाभावात् उच्चैरुदात्त इत्यादौ सवर्णग्रहणप्रसक्तेश्च द्वादशसूत्रीउदा

त्वादनुदात्तस्य स्वरितत्वस्य तु तत्र पाठेति भाष्य सिद्धांतेपि लघुभूतोपायेन सवर्णग्रहणा
६ भ्यासात्काव्वनुवृत्तेर्निष्फलत्वादित्याहुः यत्तु यदर्थं तत्तस्यांगमित्यभिप्रायेणाह अस्तु वेति
6 कृतइदिति स्वरितत्वाभावापदित्वमित्यर्थः नितिप्रत्यय ग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकस
त्वाद्धि लघुपक्षोनाश्रित इत्यत आह वस्तुतस्त्विति नन्वसाधुशब्दोच्चारणे ग्लानिनेरश्च छे
यतापत्त्यात्तदुक्त शास्त्रस्यानुपादेयतापत्तिरतस्तदुक्तपदानां साधुत्वं विचारयति ननु
चाःकुरितीति यत्तु साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधकारणत्वादिदमिति तन्नाश्रस्तत्वाविप्रत्व
दृष्टेन्नि ननु शब्दानुशासनमिदं लौकिकवैदिकशब्दानां केषां लौकिकानां वैदिकानां चेति ६
भाष्यकारोक्तेः तत्र वैदिकत्वं वेदप्रयुक्तत्वं लौकिकत्वं च लोकेर्थबोधनाय प्रयुक्तशब्दत्वं

उभयमपिनैव शब्दपाणिनिसंकेतितत्वेनोभयभिन्नत्वात् भाष्यादिवदतः शास्त्रावि
षयत्वात्कथंकुत्वप्राप्तिरत आह चतुष्टयपीति अयंभावः शब्दार्थसंबंधानांसिद्धेश
ब्दार्थैति वार्त्तिकेन नित्यत्वोक्तेः पुरुषव्यापारात्प्रागबोधकस्य पुरुषव्यापारेणबोध
कत्वायोगात्सर्वशब्दार्थसंबंधानांनित्यत्वमवश्यंवक्तव्यमित्स्येच शब्दस्यापिनित्यम
र्थबोधकत्वात्संकेतस्याधिकस्यसत्वेनसंज्ञात्वप्रसिद्धेः संज्ञाशब्दत्वात्संज्ञाशब्दस्य
चजातिगुणक्रियासंज्ञारूपचतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरिति भाष्योक्तेर्नानुशासनविष
यत्वेबाधकमितिकुत्वप्राप्तेर्दुर्वारेति ननुनसंतियदृच्छाशब्दाइतिपक्षेकथंमतआ
ह त्रयीपक्षेपीति ननुरोचत्वंनजातिरतआह वैशेषिकेति नन्वपूर्वजातीस्वीकारेगौ

रयमत आह वस्तुतस्त्विति सिद्धांते वेदांतिमते ऽस्मत्संमते नन्वनुगतानतिरिक्तध
७ र्मस्यैकस्याभावाद्व्यक्तीनामानंत्यात् शक्तीनामानंत्यमत आह व्यक्तिविशेषाश्चेति
ननु तासामानंत्ये साध्यानं संततद्व स्यमत आह अवच्छेदेनेति ननु तद्भिन्नभेदानामपि प्रत्ये
कव्यक्तिवृत्तितया आनंत्याद् ज्ञानादनुगमस्य चेत्यत आह स्वरूपसतेति शंक्यताहि क
यायां कांचिद्व्यक्तिमादाय तद्भिन्नभेदत्वेनैकत्वादनुगमकत्वं तथा च तस्यैकत्वाद्व्यक्ते
रैक्यमिति नानंत्यमिति भावः तदुक्तं अनंतेष्वपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणं शब्दः सुक
रसंबंधो न च व्यभिचरिष्यतीति सुकरसंबंधः शक्यशक्तिग्रहः तस्यामिति वाचकत्वेने ७
ति शेषः जातित्वेन व्रतस्याः सर्वशब्दपात्रत्यसत्त्वेवेति भावः गौतमाह आद्यंतेति स्पष्टा

चेयंरीतिर्नेदं स्यादितिसूत्रे भाष्ये अनुकरणं समुदायबोधकः शब्दः समानानुपूर्वीकत्वेस
तिशब्दार्थकशब्दांतरत्वरूपस्यानुकरणत्वस्यैरो चूशब्दे अभावात् जातिशब्दादिति प्रत्युक्ते
चसत्वत्वेरूपजातिवाचकत्वमनुकार्येशक्तिस्वीकारात्प्रातिपदिकत्वमैच्छु शुद्धस इदम
पिभेदपक्षेएव अभेदपक्षेऽर्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वेनविभक्त्यभावात् तत्पक्षेसाद्
शसंबंधेनोपस्थितिरनुकार्यस्य नतुशक्तिस्तत्रानुकरणशब्दस्य वृत्त्यनुपस्थितस्यापि
स्मृतस्यविवक्षावशाद् बाधेभानं पंडितानां नित्यशब्दपक्षेसादृश्येनोपस्थितेस्तस्मिन्श
ब्देनशक्तिकल्पनमित्यभेदपक्षः अनित्यशब्दवादे शक्तिकल्पनमितिभेदपक्षोपपत्तिरितिसा
रुः प्रौढिवीजंत्वेवंरीत्यासर्वत्रसंभवाददिदं स्वेनैतस्यवैयर्थ्यम् एवंरीत्यान्योन्याश्रयात्

भावे आदिरं स्येनेत्यस्यचैयर्थ्यमिति केचित्तन्योन्याश्रयतत्परिहाराद्विवदताभाष्यकारेणात्र
८ त्वाहारे ग्रीहृशीरीतिर्नीत्तीतिबोधनात्रेदं युक्तमित्याहुः नचाद्यपक्षइति संज्ञापक्षे सर्वस
र्वार्थवाचकाइतिपक्षेवृद्धिशब्दस्यानेकार्थत्वाहारे चोपिवाच्यास्तथा चवैयर्थ्यमिति भावः
नियमार्थमिति हरदत्तस्तु वृद्धिशब्दो भावे-क्तान्तः अभेदोपचाराद्वा वृद्धियुक्तादैच्सु वृत्तिः अ
तएवसामानाधिकरण्यं लक्षणयैव सिद्धं द्वितीयपक्षेपि नियमार्थम् वृद्धियुक्तदीर्घकारादी
नांग्रहणं माभूदिति तावदेङ्गुणइत्यादावसंभवाच्चेत्संज्ञासूत्रत्वस्यावर्तमानवृद्धि
शब्दघटितत्वात् द्वितीयपक्षेतु वृद्धित्वरूपजातिबोधनार्थमेवसूत्रं कार्यमिति तात्पर्यम् ८
ननुसंज्ञापक्षस्य सर्वसंमतस्याभावइति स्वकल्पनमेतदत आह तदुक्तं वैपरेनेति नित्य

त्वाच्चेति चोहेतौ यतः सर्वसंज्ञानां निःसत्वमतो लौकिकत्वात् शास्त्रप्राप्तिरित्यन्वयः लोके
अर्थांतरे अप्रसिद्धानामपि संज्ञानां निःसत्वबोधनाय सर्वपदं नन्वेवं शब्द आदिरं सेनेसतः
प्रागेवतदादिग्रसंवेतिनोत आह अनेकशक्तेरपि घटपदात्पटबोधेन घटपदस्य पटेपि श
क्तिः नचलक्षणा संबंधाभावे लक्षणायोगात् असंबद्धेपि लक्षणायां शक्यविशेषइतिस
र्वत्र शक्तिर्युक्तात थाच सर्वत्रार्थे शक्तेः सर्वं सर्वार्थाद इत्यत्रपर्यवसानंमिति भावः नन्वेवंस
तिवृद्धिशब्दस्याप्यादे ज बोधकत्वसिद्धौ वृद्धिरादैजित्यादेर्वैयर्थ्यमत आह शक्यवच्छेदेति
अवच्छेदः नियमः शब्दार्थस्यानवच्छेदेइत्याहेतथादर्शनात अथवा अवच्छेदः संकोचः संज्ञि
नि संज्ञिविशेषेविनियोगः षि अवस्थापनं अभिमतार्थमात्रबोधकत्वं अथवा विनियोगः

विशेषे नियमः अभिमतातिरिक्तार्थांतरप्रसक्तावारणाय च सः अर्थानामनंतत्वेप्याश्रयस्यै
२ कत्वाच्छक्तिरेकैव अर्थभेदाच्छब्दभेदे प्रमाणाभाव इति मतेनेदं केचित्त्वर्थनिष्ठा शक्तिरा
श्रयतयाश्रयहेतुनिरूपकतयेति मते ऽनेकत्वं शक्तेरिति वदंति उपाधिभिन्न इति उपा
धीयमानोर्थो ऽनेक इत्यर्थः उपाधिश्चेति तौ उपाधीयमानस्योपहितादिसंबंधात्स्फुटि
के यथा प्रतीयमानो भेद इत्यर्थः अर्थभेदाच्छब्दभेद इति मतेनेदमपि केचित्त
त इतेति तच्छितस्य बोध्य इत्यर्थः इत्यभ्युपगमेपीति वस्तुतस्तु वाचकत्वस्य गृहीतस्यैव
बोधजनकतया सर्वशब्दानामर्थानां च विशिष्य ज्ञानाभावात्सामान्यतोऽज्ञानस्य बोधानु २
पयुक्ततया चायमभ्युपगमो योगे इष्टो अन्याय इति अनेकेषु शक्तिकल्पनादिति भावः

प्रसिद्धतरसंबंधस्य वाचकत्वनिर्वाहकस्य शक्तिरूपसंबंधस्य नन्वेवं गौणतावकस्यापि
न स्यादत आह गौणेत्ति सत्सेवेति संकेतसत्वे कूचीमंचीस्यादीनां साधुत्वस्य पूर्वमुक्तेर
स्यापि पिंडविशेषसंकेतितस्य साधुत्वमिति भावः नच हतं कुर्यादिति ग्रंथविरोधः प्रयो
क्त्रं घनप्रयुक्तप्रायश्चित्तस्य सत्वेपि साधूच्चारणप्रयुक्तस्य तस्याभावादिति भावः अ
त एव संकेताभावादेव प्रसिद्धाच्चिदेव शक्तिरन्यत्रत्त्व लक्षणेति पक्षे इत्यर्थः ननु सं
ज्ञासूत्राणां नियमार्थत्वं स्वोत्प्रेक्षितमत आह उक्तं चेति· व्यवहारायेति क्वचित्संज्ञिनि सं
ज्ञिविशेषे व्यवहारं कर्तुं संज्ञायाः नियमः डित्थादिषु डित्थादिशब्देषु संबंधः शक्तिः नि
त्य एव पुरुषव्यापारस्यापि सिद्ध एव गवादिवत् गवादिशब्दानामिव सिद्धमेव बोध

कत्वं पुरुषव्यापारेऽनियम्यते मऊहे दृश्यथाह्वेनायमेव पिंडो व्यवहर्त्तव्य इत्यर्थः
१० हृव्यहीनामिति नीलोत्पलमित्यादौ विशेषणविशेष्यभावो यथा पुरुषाभिव्याहृतस्तथा
नृव्याहृत्याद्यानां शक्तिसंकोचरूपः संबंधोऽपि पुरुषानुत्पाद्य एव परं त्वर्थांतरावोधना
य शास्त्रेणानूद्यत इति तात्पर्यम् प्रोद्याह वस्तुतस्त्विति अनपभ्रंशत्वरूपसाधुत्व
स्यानुशासनमत्र सुप्रयोगितया लस्य चादिसंज्ञाहे सत्वेन कुत्वमापद्येतेति तात्पर्यः तृतीयको
टेरप्रसिद्धेः कथमुभयबहिर्भाव इत्यत आह द्विविधेति तथा च भाष्यकृत्कृती निर्देशेन
छांदसकार्यप्रवृत्तिः सूत्रेष्वित्यर्थः अपूर्व— इत्यादौ गौरवादाह यद्वा छंदः शब्द इति वा १०
र्त्तिकमत्राख्यानेत्याह षष्ठीयुक्त इतीति ननूभयसंज्ञावत्वे संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वय

त्वाभेपिप्रतिबंधे न प्रमाणमत आह पदेति तथाकार्यविशेषविशिष्टगगलपाद्दात्कार्य
विशेषत्वाभावेन तु परस्परप्रतिबंध इति तात्पर्यम् ननु कुत्रचित्पत्रसंज्ञात्वप्रसेककार
दिपंचकगलैकप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्भावप्रत्ययोनुपपन्न इत आह कुत्रापि शब्देति तत्रेव सं
ज्ञाशब्दविषये च मतभेदेति प्राचीननवीनमतभेदसत्वात् इत्यादि विशेष इति प्रकृतेतरर्थ
परत्वं धर्मत्वेन धर्मे भावप्रत्ययस्य शक्तिः कस च धर्मो वस्तुगत्या प्रकृतिजन्यबोधप्रका
रीभूत एव तेन ककारादिपंचकवृत्तिर्धर्म इति बोधः स च पंचकवृत्तिर्जाति विशेषः कका
राद्युपहितसत्ता वा शब्दस्वरूपं चेति केचित्तु शब्दस्वरूपं यदा उपहितसत्ता वा एवं च क
कारादिपंचकवृत्तिर्जातिविशेष इति बोधः यदा तु प्रकृत्या व्यक्तिर्बुध्यते तेन शब्दस्वरूपं तदा

प्रकृतिभूतशब्दवा
च्या कुत्पदस्य वादिपं
प्रकृत्यर्थः तदा
जाति [illegible] विशेषो
भावः प्रवृत्तिनिमि
त्तं व्यक्तिविशेषोवा

स एव प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थः तदृग्जातिविशेषो भावप्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिविशेषो॰

११ अयमर्थः कुशब्दवत्वाकारादिषु शक्त इत्येवं शक्तिग्रहे कुशब्दवत्वेन ककारादीनां बो

धः तथा च प्रकारीभूतः कुशब्द एव तत्प्रत्ययार्थस्तदेवाह उक्तं चितयेति यद्वा सर्वे भा

वा इति वार्त्तिकमतमाह यद्वा प्रकृतिरिति अयमर्थः सर्वत्र भावप्रत्यये प्रकृतिः

शब्द परा जन्यबोधप्रकारत्वे संसर्गः तथा च गोत्वमित्यत्र गोशब्दजन्यबोधप्रकारो

धर्म इत्यर्थः संज्ञाशब्देषु तु प्रकारीभूत धर्मान्तराप्रतीतेरर्थविशेषणतयोपस्थितसं

ज्ञाया एव भानं स्पष्टीकृतं चेदं कैयटेन कुशब्दः ककारादिपंचस्वासक्तरूपद्वत्यादिना ११

तथा च कुत्वमित्यत्र कुशब्दजन्यबोधप्रकारः कुशब्द एवेति स एव त्वाद्यर्थः तदृग्हह

गः संज्ञाशब्दस्वरूपं चेति केचित्तु सामान्यानीति गोत्वाद्यभिप्रायेण तन्नाचार्यैरिति तु
संज्ञेत्याद्यभिप्रायेण संज्ञेत्यादि संज्ञाशब्दाभिप्रायेण यद्वा शास्त्रांतरीयमतमुक्त्वा वै
याकरणसिद्धांतमाह शब्दस्वरूपं चेति अत्र पक्षे संज्ञेत्यपि संज्ञाशब्दाभिप्रायेण प्रा
चीनरीत्या शब्दस्वरूपमिति सिद्धांतः शाब्दबोधे सर्वत्र शब्दप्रकारताभ्युपगमात् इ
ति वदंति नत्वसावस्तीति व्याख्याचक्षते ऽस्यैव स्वीकृतमस्माभिः संज्ञाबोधकशब्दे शब्दः प्रवृ
त्तिनिमित्तं संज्ञिनि तत्संबंधात् संज्ञिबोधकशब्दे च संज्ञिगतो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं एवं
चवृद्धिशब्दवदभिन्ना आदैच्वृद्धिबोधः वृद्धिशब्दवत्त्वं च लोकसिद्धताद्रूप्येन साश
यः घटो घट इत्यादावभेदे संसर्गकबोधवारणायाह विरूपोपस्थितीति अभेदबोधे वि

रूपोपस्थितेकारणत्वादिति भावः एतेन शब्दप्रकारकोपस्थापनेन अतएव लक्षणा
१२ भावादेव उद्भिदिति उद्भिच्छब्दो यौगिको वा रूढो वा आद्ये उद्भिनत्तीति व्युत्पत्त्या उद्भे
12 दकत्वं रूपप्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्तस्य यागाभेदासंभवान्मत्वर्थलक्षणया यत्किंचि
दुद्भेदकमन्तरूपं गुल्मादि वता यागेनेत्यर्थः स्यात् नामधेयत्वे तु यागसामानाधिक
रण्यं नानुपपन्नं तत्र पूर्वपक्षः यौगिकमेवेदं पदं अपूर्वशक्तिकल्पनाऽभावेन
लाघवात् मत्वर्थलक्षणत्वगत्या सोढव्या सिद्धान्तस्तु उद्भिदिति यागनाम योग
स्तु मत्वर्थलक्षणापत्त्या गौरवग्रस्त इति अन्यथा पदप्रकारकोपस्थितस्यानंगीकारे १२
लोपसंज्ञायां लक्षणावितानलक्षणावितयोः संज्ञित्वापत्त्या गुणादिषु तल्लक्षणावितस्यैव संज्ञित्वा

रुभयथापि शास्त्रे दृष्टत्वात्संदेहादाह किमादेनिति केचित्तु क्तक्तवतू निष्ठे किं सत्वं निष्ठे
पसर्गस्येतदर्थे नपुंसको भावे क्त इति क्त शब्दभावितस्य निष्ठेति निष्ठाशब्दभावितस्य च
निष्ठासंज्ञेति शास्त्रे तन्मात्रपक्ष इति दर्शनादाह किमिति घादिसंज्ञाविधावतद्भावितयो
रित्यनाश्रयणे हाद्यपक्ष एवांतर्भावस्तस्येति भाव इत्याहुः तद्भावितानामेवेति न चा
तद्भावितानामेवेति पक्षः किं न कृतः कस्मकाभावात् आवृत्तित्यागपक्षे विशेषपक्ष
स्यैव संभवात् —पि रिघुभादिवत्तद्भावितासंभवोपि · नन्वघादिसंज्ञाविधौ शास्त्रनि
ष्पाद्यानामेव संज्ञा दृष्टा निष्पत्तिश्च येन केनापि शब्देनेत्यविशेषात्सर्वोपि तथा देवं
निष्पन्नानामेव संज्ञेति पक्षः अत्र पक्षे शास्त्रानिष्पाद्यानां संज्ञेति तृतीयपक्षसत्वा

तद्द्वयोरेवोज्ज्ञावनं न्यूनता मावहति एतस्यस्य कस्यकं च शास्त्रे तथादर्शनमेवेति चेन्न अत्रो
१२ च्यते अत्र पक्षे इकोऽयुलोति सूत्रस्यासंभवदुक्तिकतापत्तेः मालादीनां चैतस्य स्यवैयर्थ्यापत्ते
13 श्च भाष्ये तज्ज्ञापितपक्षे इकोयुलोतिदोषानुपन्यासस्तु दोषदिक्प्रदर्शनादित्येके न च सर्व
स्य सुपीति सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः आम्रमयमिति मुख्यत्तिपक्षे अ
मिन्नम्को दीर्घश्चेति दीर्घशब्देन विधानेपि वृद्धिशब्देन भावितत्वाभाव एव ननु स्वमतमप्यु
ति निर्दोषो — त आह तथा च ऋत इति तस्योपद इति · स्नुगित्यर्थः आदैज्मात्रस्येति व्याप्ति
नायाह्रस्वस्य भावेन लाघवाच्चेति भावः स्वयैतद् इति यन्तु के परः पूर्वपदेनाक्षेपादुत्त १२
रपदेन ध्येउत्तरपदग्रहणमधिकारस्य स्यवकं हृद्धिरूपान्तरपदासंभवाद्वृद्धिमङ्गस्यते

वृद्धिशब्दस्तु न गृह्यते अशब्दसंज्ञेति निषेधादिति : तत्र आव अवतीति औः ष्ठिपिउच
रत्वे रत्सुपधावकारयोरूढि आऊ. एत्वे — तीति वृद्धौ रूपं अंवती स्यौ सिति आऊ.र हितस्य
तुरूपदुर्लभं सर्वस्य औः सर्वौरित्यत्र वृद्धिरूपोत्तरपदसंभवात् न सगणायां वीजाभावा
त् न चैकादेशो व्यपवर्गोभावः न च स्थानिवद्भावः अपूर्वविधित्वात् तद्दृति वाच्यं नेन्द्रस्य
परस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरपदसंबंधिकार्यात्पूर्वमिकादेशाभावज्ञापनात् ततश्च स
र्वशब्दस्यानेनांतोदात्तत्वे शेषनिघाते नौकारादीनामनुदात्तत्वे एकादेशस्य स्वरितो वा
नुदात्तो इति पाक्षिकः स्वरितः स्यात् तस्तदुपेक्ष्याह उत्तरेति उत्तरपदस्येत्यधिकारीय
वृद्धिरूपोत्तरपदाभावात्सामर्थ्याद् वृद्धिमज्गृह्यत इति बोध्यं यत्त्वेवमपि सर्वशब्दा वितिव

त्तस्येउत्तरपदग्रहणं अर्थमिति कैयटाशयः तत्र अपदेशिवद्भावस्य दुर्वारत्वादित्याहुः
१४ केचित्तु सर्वैरित्येतन्मात्रार्थत्वे सर्वमाविद्धस्यैव वदेत्व समासेनोत्तरपदाक्षेपे औत्स्यप उ
त्तरपदे इत्यर्थेन सिद्धे उत्तरपदग्रहणमधिकारलक्षकमिति कैयटाशयमाहुः अन्यत्तु
त्तरपदस्य कार्यित्व एव नेदं स्यादिति ज्ञापकात्सूर्वमेकादेशाभावः इह तु कार्यित्वाभावा
त्सूर्वमेकादेशे व्यपवर्गाभावात्स्वरामाऽस्यात् इष्टरूपोत्तरपदासंभवः परादिवद्भावेनो
त्तरपदत्वेपि सर्वशब्दांशस्य स्वरभाजोऽभावात् इष्टरूपोत्तरपदासंभव इति कैयटाशय
माहुः सर्वपांचालक इति सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदंतविधिः जनपदत १५
दवध्योश्चेति वुञ् फलोपहितस्येति वक्तुरुक्तस्य तु [illegible] निमित्तत्वमेव संबंध इति

पूर्वमते। अन्यमते फलोपहितार्थं

वृद्धिनिमित्तं तद्धितइत्यर्थः लाभे सिद्धे निमित्तशब्देन फलोपहितनिमित्तस्यैव ग्रहणमित्या
शयः वृद्धिर्निमित्तं यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीहिपरं भाष्यं तु यथावयं चेदिष्टानु
रोधेन व्याख्येयं बहुवचनान्तसमासपरं भाष्यं व्याचष्टे केचित्त्विति पूर्वमते वृद्धिशब्दे तंत्रा
द्याश्रयणादाह केचित्त्वितीत्यन्ये तथा च वृद्धिर्नामिनिष्पत्त्यर्थः स्वरूपयोग्यत्वरूपं
हेतुत्वं तथा च निमित्तत्वं परिशेषात्फलोपहितं तच्च वृद्धिमात्रं — प्रतीत्यभिमतस्यो
क्तं पाठवृद्धीति निमित्तग्रहणमेव च आरम्भिज्ञापनार्थं एतेन निमित्तग्रहणसामर्थ्याद्व्य
धिकरणो बहुव्रीहिः अन्यथा वृद्धिरूपतद्धितासंभवाद्वृद्धिनिमित्तग्रहणसिद्धेः किं तेने
तिपरास्तम् यत्तु दंडशब्दस्य ग्रहणमस्त्वो औडुग्याभित्यर्थे दांडाड्यत्याद्वै वृद्धिरूपापि

१५ तद्धितः संभवतीति तन्न अविकार इति पर्युदासेन वृद्धिरूपतद्धितस्याग्रहणात् न
ह्यविकारार्थे वृद्धिरूपतद्धितसंभवोस्तीति ध्येयं यंवत्त्वं निषेधो विशिष्टस्येति नस्या
निवत्त्वं एतेन एकादेशस्यान्तादिवत्पक्षे यापूर्वेण प्रत्ययास्य रसम्भवः पुंवत्त्वनिषे
धे कर्त्तव्ये पंचमीसमासेन स्यान्निवत्त्वान्तद्धिरूपतद्धितसंभव इति परास्तम् एत
द्दूषणरसेनैव कैयटे पक्षान्तरमथवेति अस्मिन्नपि पक्षे कारतम्यं प्रतिपत्तिकालिकं स्या
त्वं न प्रयोगसमवायि तेन पाचिकाभार्ये न दोषः हृष्टशाहे तं चैतु आख्यानात् अ
त्र केचित् वैयाकरणीभार्य इत्येव रूपं ह्रस्वनिमित्तं यस्मिन्निति समर्थाश्रयणेनाद्दृष्मा १५
त्रस्यापि पक्षे तावन्मात्रे भाष्ये दोषवारणात् तथाहि स्वनिमित्तं णकारादि यस्मिंस्ता नवृद्धीहितस्याग्रहणे तत्

दृशात्तद्धितग्रहणं नचतावज्ञापयितुम्पदेशिवद्भावेननिमित्तमेस्त्वीतिवाच्यं निमित्तग्र
हणसामर्थ्यादुपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः अन्यथानिमित्तत्वार्थविशेषणेनसिद्धे किंतेन एवंचश
द्व्याधारोपश्रयणेनमानं अधिकारग्रस्यतद्धितेइत्यस्यत्यागेमंडूकानुवृत्तौचनमानमि
त्यैचोप्रतिनिमित्तत्वपरस्यैव ऐजंशेवृद्धिपदसंबंधेनवृद्धिशब्देनविधानमप्यस्ति वृद्धि
पदसंबंधादेवदाविकीभार्येहि विकाशिंशायेस्यात्वेपुंवत्वनिषेधः अन्यथानस्यात् भाष्ये
ह्येविकाशिंश्यायेत्यस्यप्रथमाध्यायेकरणेन एषामाकारस्यवृद्धिसंज्ञांविधायतद्धितेष्व
चामादेरित्यनेनतद्विधानमितिपक्षांतरस्योक्तत्वात्तदेवफलत्वायतत्रवृद्धिपदसंबं
धसत्वात् सूत्रभेददूषणमात्रेणचतदूषितमित्यन्यत् एवंच ऐज्विधायकेऐजंशेपि

तत्संबंधइत्यर्थयातं एवंचवैयाकरणीभार्यइत्येव अतएवनेयाभ्यामिति सूत्रे यद्यपि
१६ 16 नित्यत्वादेः। चेद्वृद्धिस्तयोरेवस्यादितिनिषेधवैयर्थ्यमाशंक्यविषयार्थंहाध्याःश्विरि
तिसमाहितं तत्सूत्रेपुंवत्वनिषेधस्याभावात् यद्यप्यपवादोऽयमिति वृद्धमास्येव
निषेधवैयर्थ्यंवक्तुमुचितं तथापिविषयभेदान्नापवादत्वं असंभवे एवापवादत्वमि
तिवार्त्तिकमते एवमुक्तं किंचात्रपुंवत्वेइष्टेनिषेधवारणायशब्दव्यापारस्यावश्यकत्वे
नवृद्धिरादैच् सूत्रेतावन्नार्येदोषवारणाय्यस्याधिकरणबहुव्रीहिपर्यंतं भाष्यकृतोधाव
नेविफलंस्यात् मद्गुकारीत्यादिवृद्धिपदसंबंधेनपुंवत्वनिषेधप्राप्त्यातःऽवितानामेवसं। १६
ज्ञेति पक्षे भाष्येऽस्यानुपन्यासइत्यवदंति अनर्थकमित्यादि अनर्थकं व्याकरणोपयोग्य

र्थबोधकं साध्वनुशासनं वृद्धिशब्दाशब्दयोः साधुत्वबोधकं प्रयोगनियमार्थं वृद्धिश
ब्दात्परत्रैवादैचां प्रयोगार्थम् आदेशार्थं वृद्धिशब्दस्यादैच आदेशा इत्यर्थकं आगमार्थं
वृद्धिशब्दस्यादैच आगमा इत्यर्थकं विशेषणविशेष्यभावार्थं समानविभक्तिकत्वात् न
न्वेतेषामत्रानुपन्यासेपि सूत्रं किमर्थकमत आह संज्ञासंज्ञीति यच्छब्दयोगः तरति
ब्रह्महत्यां योश्वमेधेन यजते इति· आयस्य जातपुत्रोग्नीनादधीत इत्यादौ तच्छब्दः यो
ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातयात् इति एवकारः हन्यादेवाविचारयन्नित्यादि मंग
लार्थमिति मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाण्य
युष्मत्पुरुषकाणि भवन्तीत्यत्रैव भाष्योक्तेः वक्ष्यमाणैः आत्वसादिभिः न व्यभिचारः प्रा

घटत्वस्य एतत्पक्षाव्यवहितमेतत्सदृमित्यासन्निज्ञानमेवचानुपूर्वीज्ञानमितिनातिरिक्तंकिं
१७ चित्करत्वमित्याह परानुपूर्वीति कथोच्छेदइति वादिनोनिग्रहोनस्यात्कथायामुच्छेदइ
17 त्यर्थः केचित्त्वासन्नमनासन्नमिति व्यवहारोनस्यादित्यर्थंवदंति आरब्धेश्चेतिहस्तद्दिशा
दृस्यसिद्धिरित्याशङ्कावाहलेः सएवसंज्ञेत्यर्थः परानुपूर्वीभंगेनात्रपक्षेगौरवमाह
पदेतियोग्यमिति अत्रपक्षेहस्तिशब्देनाहं चोद्योद्भव्यादित्यर्थइतिनानुपूर्वीभंगइत्यर्थः
अत्रेदंतत्वं सर्वशब्दानांसर्वार्थवाचकत्वेपिवाचकत्वस्यगृहीतस्यैवबोधजनकतयासंज्ञा
सूत्राणामज्ञातशक्तिज्ञापकतयाविधित्वमेवनियमार्थत्वं किंच सर्वसर्वार्थाइत्यभ्युपग १७
मोयोगिदृष्ट्या नास्मदादिदृष्ट्या सर्वशब्दानामर्थानांचविशेषज्ञानाभावात् सामान्य

तत्तद्व्याख्यानं च न बोधोपयोगि शास्त्रत्वं तस्य महदाद्युद्देशेनैव प्रवृत्तं तेषामनुपयोगात् स्वशास्त्रस्य
संकेतग्राहकशास्त्रकरणं च स्वेच्छयैवेत्येषां यदृच्छाशब्दत्वेन व्यवहारः स्वेच्छया संज्ञाः त्रिसं
तदितिच संज्ञासूत्रोपदेशात्प्राक्तत्र संज्ञात्वाग्रहेण नासामनित्यत्वव्यवहारः अत एव तत्त
त्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादस्यार्थो ग्रहरूपो नियमः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलतयोक्तः
संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये आर्थिकमेवामुं नियममादाय संज्ञासूत्रेषु नियमत्वव्यवहारो व्यव
हाराय नियम इत्यादिना कृतः वाचकता बोधकत्वेपि तदनुत्पादकत्वान्न शब्दार्थसंबंधनित्य
त्वभंगः शिष्टप्रयुक्तत्वाच्चासां साधुत्वं टाद्विशब्दाच परत्परः अर्थपरत्वाभावात् आदैच्स्तु सं
ज्ञासूत्रात्प्राक् संकेतितः आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इति वाक्यार्थः परपदार्थयोस्तादात्म्यं

कायात्र रामेति द्व्यक्षरं नाममात्र भंग: पिनाकिन इत्यादौ तयोरभेदप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादिति
१८ बोध्यं कार्यकालेति अत्रपक्षे मृजेर्वृद्धिरित्यस्य मृजेर्वृद्धिपदाभिन्नाऽऽदैच्चोभवंतीत्यर्थः
18 द्विगिति द्विगर्थस्त्वादैच शब्दोपस्थितावपि वृद्धिपदात्पूर्वमेवेति वाच्यमिति चिंत्यं एतेन व्यव
हारायनियम इत्यनेन कार्यकालपक्षेणवा स्वरूपमिति स्वरूपस्य शब्द: संज्ञेत्यर्थः आदि
रंत्येनेति अत्र यद्यपि संज्ञा न श्रुतः किंत्वाक्षिप्तस्तथापि शब्दाध्याहारद्वारेताहृशशब्देन
तथैवानुपूर्वीकत्वमनमिति भाव: अर्थाध्याहारे तु चिंत्यमत्रानुपूर्वीकत्वनमिति अर्थाध्या
हारेपि शब्दरूपस्यार्थस्य सत्त्वात्तस्य च पुनरानुपूर्वीति चिंत्यमिदं यचिवति यत्रापत्तापदं १८
तत्रैकानितिउपतिष्ठत इत्यर्थे प्रायमप्युक्तमित्याशयः संज्ञायाहीति संज्ञा च विद्यमान

स्य संभवाति अविद्यमानस्य संज्ञायाकर्तुमशक्यत्वा संज्ञयोपस्थितेरभावेन संज्ञया विधा
नमनुपपन्नमिति भावः ननु भाविसंज्ञाविधानसामर्थ्याद्धि धातु भाविसंज्ञाविज्ञानान्नेत
रेतराश्रय इत्याशंकां निरस्यति नच मात्वाहाविति मात्वाहासंज्ञाशास्त्रस्य चारितार्थ्याद्भा
विसंज्ञाविधाने भावाभाव इति भावः एवं च विधौ हि धौनानुवाद इति भावः मतोवस्था
दिष्विति सतो ह्यत्र विद्यमानस्य संज्ञाभावात् संज्ञाभवनात् संज्ञया व्यवहारादिति या
वत् तदाश्रये संज्ञाभाव्यो यस्मिन् संज्ञया संज्ञिविधायके मजेर्वृद्धिरिति शास्त्रे वृद्ध्या
दिषु वस्थादिपदेषु इतरेतराश्रयत्वात् संज्ञाशास्त्रविधिशास्त्रयोः परस्पराश्रयत्वात्
संज्ञाशास्त्रवाक्यार्थस्य विधिवाक्यार्थबोधे कारणत्वात् विधिवाक्यार्थनिष्पाद्यस्य

च संज्ञाकरणेन संज्ञाशास्त्रस्य विधिवाक्यार्थोपेक्षत्वात् । अप्रसिद्धः द्योर्वाक्यार्थबोधा
१२ नुपपत्तिरित्यर्थः यद्यप्यनुवादे सिद्धसंज्ञाविधानेन संज्ञाशास्त्रवाक्यार्थबोधो नानुप
19 पन्नस्तथापि विध्युपयोगिवाक्यार्थानिष्पत्तेर्विधिवाक्यार्थानुपपत्तिरेवेत्यर्थः
सिद्धं त्विति नित्यशब्देषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते न संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते ननु मृजे
र्वृद्धिरित्यनेनापूर्वेण विधीयते तर्हि शास्त्रमनर्थकं स्यादिति चेत् धातुपाठे मृजावुपदि
ष्टे मार्ष्ट्यादीनाम साधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानाय शास्त्रमिति भा
वः यद्यपि साक्षान्मार्ष्ट्यादेः साधुत्वं मृजेर्वृद्धिरित्यनेन न बोध्यते तथाप्याकारः साधु १२
बोध्य इति प्रनाड्या मार्ष्ट्यादेः साधुत्वबोधनमिति शास्त्रविहोपपत्याः नित्यशब्दपक्षेस

माधायकार्याः शब्दा इति पक्षे समाधिमाह अथेति व्याकरणवचनेनैव सूत्रेणैव व्युत्सि
त्सेत व्युत्पत्तिमिच्छेत न स्मृतिः नान्योन्याश्रयः आकारे श्रुतेरिति प्रसक्ते शक्तिग्रहादिति
भावः पुरोदृश्यमानेन विशेषपदशक्तिग्रहः सच सकलव्यक्तिषु तथ्यमौ वा नाद्यः व्यक्तीनामा
नंत्यात् सर्वासाम् संनिकृष्टत्वात् सर्वासु शक्तिग्रहासंभवात् नोत्यः शक्तिग्रहाविषयव्यक्त्यं
तरबोधाव्यभिचारात् तदुपस्थितौ न द्विषयशक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् असंनिकृष्टव्यक्तीनां
शक्तिग्रहकालेऽनुपस्थितत्वेन तासु शक्तिग्रहासंभवात् तस्मात्सन्निकृष्टव्यक्तिवृत्ति
धर्मवत्त्वसंबंधेन सकलव्यक्तीनामपि सन्निकृष्टत्वात्सर्वास्वेव शक्तिग्रहः एवंच हृष्टि
पदशक्तिग्रहकाले आकारत्वस्यात्ववत्त्वसंबंधेन सकलाकारेषु शक्तिग्रहात् नान्योन्या

श्रयः असत्यपर्थेन घूभाविघरे विषयताया इव जातिसंबंधस्वीकारात् इति भावः वस्तुत
२० स्तु शक्तिग्रहकाले शक्तिग्रहविषयव्यक्तिवृत्तिधर्मज्ञानसत्वात्तद्धर्मवत्स्येव शक्तिग्रहः तद्धर्म
वत्वं च सर्वासामिति सर्वत्र शक्तिग्रहो वृत्त इति नानंत्यव्यभिचारौ अत्र पक्षे गौरवादुपा
यमाह आत्वजाताविति अत्र पक्षे जातौ शक्तिग्रहः आकारो वृद्धिपदशावपदस्यनुभवकाले
नागृहीतविशेषणन्यायेनात्वज्ञानसत्वादात्वे एव शक्तिग्रहः लाघवात् न चानंत्यव्यभिचारौ
उपस्थितौ॥ तज्जातौ शक्तिग्रहस्य ज्ञाताश्रयव्यक्तिबोधे कारणमित्यभ्युपगमात् इति भावः अत्रापि पक्षे
कार्यकारणभावे व्यक्तिनिवेशेन गौरवादाह शाब्दानुभवेति· तद्धर्मप्रकारकोपस्थितौ तद्धर्मप्रकार २०
कशक्तिग्रहः कारणं तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धर्मप्रकारिकोपस्थितिहेतुरिति नापूर्वव्य

क्तिबोधेज्ञानस्य व्यभिचारादितिभावः अन्यथा प्रकारत्रयोक्तस्यानंगीकारे नगच्छेत नोपपत्तेष्ठ
त् अनएवकार्यशब्दत्वस्वीकारादेव लत्वादिविधाविति तेषांप्रयोगाममवाप्यित्वात्साधुत्व 56
बोधनेप्रयोजनाभावादितिभावः सर्वत्रेति लक्ष्ययापा — — दिः साधुर्भवतीत्येवमित्यर्थः विधे
यवाचिपदानां लक्षणबोधा वैयाकरणेनयेवाक्ये शक्तिसत्वेनतस्येचलक्षणेति सूत्रए
वलक्षणेतिनत्वं ननुसंप्रसारणाद्येवविकल्प्यतइतिभाष्यात्संप्रसारणादिमात्रंविधीय
तइतिप्रतीयते ऽत आह वेवस्येतिय णादिमात्रविधानेपीत्यर्थः अकृतार्थापत्तीतिसाधु
56 त्वस्याविधानेयणादिविधानं वैयर्थ्यशंकयानुपपद्यमानंसाधुत्वकल्पकमितिभावः अ
तस्यार्थस्यापत्तिरनुपपद्यमानत्वं कल्पकाभावादिति अर्थापत्त्यामीनारेवदत्तोदिवानभुं

ऋ इत्यत्र रात्रिभोजनं वदतीति भावः अनुमानमेवेदमिति कारणमाहाः ननु रघभिन्ना आदेच
२१ द्धतिवाक्यार्थे समुदायस्य संज्ञा स्यादत आह इह चेति प्रत्येकमिति समुदायस्य प्रयोगास
21 मवायित्वात्प्रयोगार्थत्वाच्च संज्ञायाः प्रत्येकमेव प्रवृत्तिरिति भावः न्यायसिद्धेर्थे लिंगमप्या
ह मालादीनां चेति तद्धि प्रत्येकं दृढमकक्वयोरीनामिति निषेधबाधनार्थं समुदायसंज्ञायां
त्वदृष्टत्वादेव सिद्धे किमनेनेत्यर्थः सर्वस्याप्यदृष्टत्वाद्दृष्टमिति स्वस्यवैयर्थ्यं च दृष्टिर्य
स्येत्यस्यासंभवदुक्तिकतापत्तिश्च नचनामधेयेवानामधेयस्येति दृष्टत्वादाद्युदाहरणार्थ
मितिवाच्यं अभिधानकपदार्थापेक्षति न्यायेनाप्रवृत्तेः न्यायमप्याह ब्राह्मणादीति अन्यथै २१
कस्मसुपाकृढनानापदजन्मितैकस्मृतिविषमयोरादेचोस्तंत्रेण प्रत्येकं संज्ञि संबंधक

ऽनायेस्या संभूयोपस्थितिज्ञासत्तेन समुदितस्यैव संज्ञास्यान्नप्रत्येकमिति केचित् इंद्वनि
ईश्रादित्यपरे प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिश्च वाक्यार्थत्रिधा यथाः वाक्योपात्तेष्वेकैकस्मिन्पृथ
क् पृथक्प्रवृत्तिः तदुक्तं अभ्यादनादिरूपांच सर्वेत्विमि फलं भुंजिम प्रत्येकं प्रतिपद्यंते ननु
नाद्यक्रियामिवेति प्रधानभूतस्येति प्राधान्यं चार्थिनिश्च राजानइति वाक्यशेषप्रेक्षितत
मत्वेनोद्देश्यत्वाद्बोध्यम् अतएव प्रत्येकं वाक्यसमाप्तेरेव सहग्रहणमिति सहितेइत्य
र्थकमित्यर्थः किमुभेइति प्रत्येकं संज्ञापाठे इत्येव सिद्धेः संयुज्यंते वर्णा यत्रेति संयोगः
समंतादस्यंते पदानि यत्रेति समास इत्यन्वर्थत्वं पद्यः अतएव महासंज्ञयासिद्धेव्यर्थ
त्वादेव ऐजर्थमिति तात्पर्यत्वाद्दीर्घयोरेव संज्ञेति गंगोदकमित्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्रा

स्थाने त्रिमात्रचतुर्मात्रव्याहत्यर्थमित्यर्थः उच्चारणार्थमिति अणुदित्सूत्रे ऽ शब्दसं
२२ ज्ञेत्यनुवर्त्तते शब्दस्य संज्ञायां विधेयाभावमण् सवर्णान् गृह्णातीति गुणवृद्धिसंज्ञायां
न सवर्णग्रहणं तपरकरणं तु स्पष्टार्थमीदूदेद्द्विवत् असंदेहार्थमिति किमादै
चोऽत्र निर्दिष्टा अथवा ऐ चावे वेति संदेहे मात्रादीनां चेति ज्ञापकाश्रयणे ऽल्के शङ्केति
संदेहाभावायेत्यर्थः अभिप्रेत्येति एवं च तपरत्वं गुणान्तरयुक्तसंग्रहार्थमिति वार्त्तिक
मतं स्थितमिति भाष्यमतेऽस्य स्पष्टार्थं तपरत्वमित्यर्थः नान्तरीयकतयेति अवश्यं क
स्मिंश्चिदुच्चारणीये कृदुच्चारणं तेनेत्यर्थः करिष्यत इति तथा चोपदेशमात्रेण तु तदणत्वा २२
भावान्न निषेध इति अर्थमेकाच्ग्रहणमित्यर्थः चतसरीति चतसृः पश्येत्यत्र चतु

रः शासीत्संतोदात्तत्वं माभूदित्याद्युदात्तनिपातनं क्रियते आद्युदात्तस्य चस्याप्यनुरू
पत्वाद्युच्चाभावादविवक्षा स्यादिति चतुरः शा[illegible]स्य बाधकेन निपातनस्वरो न स्या
दिति भाष्यमनुपपन्नमित्यर्थः चतुरः शासीति चतुरोंतउदात्तः शासीति सूत्रार्थः श्नः
संख्येति नांतारांता च संख्या आद्युदात्तेत्यर्थः नित्स्वरेणेत्यादि निर्त्यमित्यनेन न
त्रिदंतस्य निदंतस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः उच्चारणोपपत्तौ उच्चारणेनउपपत्ता
विति विग्रहः स्यान्न्वनुरूपमेवोच्चारणमिति यत्ना भाव इति भावः विवक्षार्थमिति
यत्नान्विवक्षार्थमिसुदात्तग्रहणं व्यर्थमिति भावः ज्ञापयेदिति शास्त्राधिक्यादर्था
धिक्यमिति भावः हेताविति विवक्षाकारणसत्वादुदात्तग्रहणवैयर्थ्यमेवापतति

मूलेति मूलसुदात्तग्रहणं न स्वरशेषविध्यंतस्य सार्थक्यानुपपादकत्वं तस्मात् ननु निपा
२२ तनेनामान्यादृशोपयोगप्राप्तेरन्यादृशप्रयोगकरणं तथा च बह्वतेर्धातुस्वरेणांतोदात्त
23 त्वात् हृतोदात्तत्वे व धादेशे उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं फलम् इति विवक्षास्यादेवेति किम
नुपपन्नं त्रिचतुरोरिति सूत्रे पिति सूचितस्तद् इति ह्रं दे ठं ठ मसुकं तोदात्तो कर्तव्ये आद्यु
दात्तोच्चारणं विवक्षाहेतुरिति निपातनस्वरो मोदात्तत्वस्य बाधकइति युक्तमेव यथाह्रभा
ष्यं परमास्थिरशब्दादावेनोदात्तग्गुणकस्यापि स्यादित्वेन विवक्षाहेतु फलाभावात्तस्मा
देव विवक्षेत्सुदात्तग्रहणं ज्ञापकमेवेति दृष्टैवेवं समर्थनमिति चेन्न शिष्यबुद्धिव्युत्पा २२
दनार्थमेवैतदित्याशयेन पक्षांतरमाह यद्वेति गुणभिन्नानां गुणेनानुनासिकत्वेन

भिन्नानां अतएव विधेयविषयेभेदकपक्षाश्रयणादेव अप्रत्ययग्रहणेनेन विधेयविषये
भेदकपक्षस्यैव बोधनादिति भावः एतेनाप्रत्ययग्रहणस्य सत्त्वात्तदर्थमेतदित्यपास्तं ज्ञापना
र्थमिति संपन्नत्वादौ परसवर्णेन निष्पन्नस्य द्विलेयकारत्रयश्रवणार्थं हितत्व क्रियते लो
पस्य नित्यत्वेन तुल्यो देना पहारात् द्वित्वाद्वित्वयोरविशेषात् व्यर्थं सत् ज्ञापयेत् कदाचित्कत्वं ज्ञा
पयतीत्यर्थः यावतेति गुणाभेदकत्वे ऽणग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः अतएव
स्वसार्थको पपादकसवर्णार्थज्ञापकत्वादेव आत्वनित्यत्वे यावत्त्वाप्रसिद्धिः कृतात्वस्य ष
ट्त्वाभावे अष्टाभिरित्यत्र साधकाशस्याष्टनङ्गस्यापूभिरित्यत्र षट्त्वेन झल्युपात्त
मपित्यनेन परत्वादष्टनङ्गस्य बाधे दीर्घग्रहणे वैयर्थ्यमेव कृतात्वे षट्त्वेतु षट्स्वादस्य

अष्टाभिरित्यत्रापि प्राप्त्याः पुनरुत्वस्य निवेरेकाशत्वेनाष्टाभिरित्यत्रापि प्रवृत्तस्यापत्तेरिति
२४ तत्राप्रवृत्तस्य दीर्घग्रहणं नच शसि चारितार्थ्यं अष्टनशब्दस्यांतोदात्तत्वेन आत्वनिष्प
24 न्नाकारे ऐकादेशस्यैकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वे विभक्त्येकादेशस्याप्येकादेश उदात्तेनेत्यु
दात्तत्वसिद्धेरस्यानुपपत्तेः ननु प्रियाष्टः प्रियाष्टास्याहो विभक्तेरुदात्तत्ववारणाय दीर्घ
ग्रहणमावश्यकमिति कथं ज्ञापकमिति चेत् अत्राहुः अष्टनो दीर्घादिति सूत्रं तोदात्तादि
त्यनुवर्त्यं तोदात्तादष्टनः परेति व्याख्यानादष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति घृता
दित्वेनाष्टनोंतोदात्तत्वात् प्रियाष्टन् इत्यादि बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वराभ्युपगमेनाष्ट २४
नोंतोदात्तत्वाभावाद्विभक्त्युदात्तत्वं न प्रवर्त्तत इति दीर्घग्रहणं ज्ञापकमेवेति अतएव

उभयज्ञापकत्वादेव अधिकारेणेति एतदधिकारबहिर्भूतानाम संहितायां प्रयत्नस्यर्थमिदं
संहितायाः सर्वत्रनित्यत्वेतु व्यर्थमेवैतत् असंहितायां कालव्यवायाद्वा मत्वौ व्यर्थं स
सदेतदधिकारबहिर्भूतानां कालव्यवायेप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यवग्रहे आनडुहादिसिध्यति
केचित्तु तस्मिन्निति सूत्रे लसिद्धे संहिताधिकारः संहितानित्यत्वज्ञापनार्थः अन्नाविष्णू
इत्यत्राविस्पष्टत्वमवग्रहे आनडुहर्य्यश्च अन्यथावग्रहे व्यवधानान्न स्यादित्याहुः पक्षान्त
रेति अभेकाद्दृति पक्षान्तरेस्यर्थः विशिष्टानामिति विधिवाक्ये एव संज्ञासंबन्धोन्तरं संज्ञा
विशिष्टानां विधिरित्यर्थः अन्यथावाक्यान्तरेण संज्ञाया अविधानात्संज्ञाविशिष्टस्याप्र
सिद्धेर्विशिष्टविधिरनुपपन्नः स्यात् यथेति तत्रैरव्या न्यायाभावाद्यागसामानाधिकरण्या

न्नामधेयत्वावगमसमकालमेव विशिष्टविधिः तथा मत्रे वृद्धिरित्यत्रैव संज्ञासंज्ञिभा
२५ वावगमो ननु संज्ञाविधायकं वाक्यांतरं परोपस्थापकमिति यत्र वृद्धिशब्दस्तत्रादैच्
25 उपतिष्ठंतइति वाक्यार्थः अस्मिन्नपि पक्षे वृद्धिशब्दस्य प्राथम्यमेव युक्तं शाब्दोपस्थितेः
शाब्दबोधांगत्वात् प्रदेशेतु आदैच्पदकल्पनयैव बोधः कल्प्यमानपदस्य चोपस्थाप
कसमानविभक्तिकत्वं अतएवोत्तरपदवृद्धावित्यत्र न दोषः अन्येतु कार्यकालपक्षे
मजे वृद्धिरित्यादौ वृद्धिपदार्थजिज्ञासायां वृद्धिरादैजित्युपस्थितस्यानंतरं अर्थबोधरूपेश
क्तग्रहे हलो विधिवाक्यार्थबोधः अतएव ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये कार्यका २५
लं संज्ञापरिभाषं भस्येसुपस्थितमिदं भवति यचि भमितीत्युक्तं इद्गृदेदिति सूत्रे भाष्ये

पि कार्यकालं संज्ञापयति भावं भवत्यः प्रक्रमे समुपस्थितमिदं भवति ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृ
ह्यमितीति निष्ठेति सूत्रे कैयटोपि निष्ठेसु क्तसंज्ञावाक्यं क्तक्तवतू निष्ठेति सूत्रार्थ तदुक्तमा
हः अत्र पक्षे एकत्र शक्तिग्रहे ज्ञातेपि तस्मिन् प्रदेशे शास्त्रस्यैव तत्रार्थे शक्तिरिति संभावनया प्र
देशांतरस्थे बोधो न स्यादिति सर्वप्रदेशेषु तत्तत्पदशक्तिग्रहपूर्वकं विधिवाक्यार्थबो
धः यथोद्देशे तु एकत्रैव शक्तिग्रहात्सर्वत्र बोध इति विशेष इत्याहुः यन्न दुःखेनेति
तत्स्वर्गमायायादिसूत्रार्थः यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरं अभिलाषोपनीतं च त
त्सुखं स्वः पदास्पदमित्यभियुक्तोक्तिः अदेङ्गुणः सूत्रैर्ङौमिति पूर्वपरयोः रूपकारकमि
त्यर्थः नचेति चस्त्वर्थे नियमासिद्धिस्तेनेत्यर्थः पचंतीति अकारस्य गुणत्वात्पररूपम्

इकोगुणवृद्धी विशेषोनास्तीति विशेषाभावेपिपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्यागुणः स्या
२६ दितिभावः।८ अचिकीर्षीदिति सिचिवृद्धिरितिप्राप्ता निर्दिशेति अधिकसंग्राहकाज्जय
26 हणादितिभावः सिचिवृद्धाविति सकः पूर्वे सिचिवृद्धिरित्यनेनेत्यर्थः पातेति आकार
स्यालोपाद्यर्थः स्यात् तावतापीति रूपसिद्धेनिष्प्रत्यूहत्वयेत्यर्थः आलोपइति नचला
क्षणिकत्वात्कैयटमतेलोपइतिवाच्यं पश्यपइति भाष्यप्रयोगेणालोपेतस्यपरिभाषायाअ
प्रवृत्तेः तद्वाधेपीति अवाधेनोपपन्नोवाधकल्पनमन्याय्यमितिभावः आत्पादेशइ
ति ऐकारस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादितिभावः जग्लाविति औत्वप्राप्तेः अग्लासिषी २६
मिति एकवचनेतुयल्लोपेसम्प्रियातपरिभाषमासगिटोरभावेनाप्रसिध्यतिरूपमिसभि

नः प्रसंगविज्ञानस्य वचनोहितात् इदं तु चिंत्यं इको गुणेति परिभाषाः आवेश्ययं विचारः त
त्रह्य ध्या गुणवाधो न परत्वेन गुणस्यैव परत्वात् नापि नित्यत्वेन इकुपरिभाषाया प्रभावेन
हृद्धीकृतायां गुणस्यापि प्राप्त्यात् तस्यापि नित्यत्वात् शब्दांतरप्राप्त्या अनित्यत्वमप्युभयोः समं
उभयोः प्रकृति प्रत्ययनिमित्तत्वेन वहिरंगत्वमपि समम् हृद्धेरन्यत्र चारितार्थ्योऽपवादत्व
मपि न एवं च हृश्यो विषयैर्ये परत्वात् गुणे कृते हृद्धेः प्राप्तत्वेन कार्निवामते एङः ग्रहणं कर्तु
मशक्यमेव हृध्या गुणवाधेपीत्युक्तिः स्यचिंत्यैवेति दिक् वृध्या स्वस्यावश्यंभावे न गुण
स्य वाधेः ध्रवणे इति वार्थ इत्यप्याहुः केचित्तु परत्वाद्गुणे निष्पन्ने सति हृद्धीकृतायामप्येङ्
निमित्तत्वानपायादेङ् निमित्तत्वमस्त्येव न हि घटे नष्टे दंडस्य निमित्तत्वमपैतीत्याहुः गुणवो

प्रयोगार्थत्वाद्गुपदेशस्य आकारांतत्वाठरूत्वशब्दस्य एव धयति श्यती त्यादेरसिद्धेः उत्तरार्थेति
२७ ह्रीइत्याणिच्चि मीनाति मिनोतीत्यात्व णिच एत्तु·निमित्तत्वादेतु·ग्रहणे सति न सिध्यतीति भावः
27 एजंतानामात्वमिति वार्त्तिकमतेन ह्रीस्येतत्त्वोधं आत्वाबाधेति यत्तु सौत्रत्वादेव प्रयोगो
पपत्तौ आत्वाबाधकल्पने प्रमाणाभाव इति तन्न आनुमानिकवचनकल्पने मानाभावात्
ममत्वैत्वनुपदेशसामर्थ्यग्राह्यात्वबाधकवचनस्याभावमात्रकल्पनमिति न किंचिदपूर्वकल्प
नमिति दिक् गुणबाधेपीति यत्वाकारांतानामेजंताः प्रकृतय इति वार्त्तिकमतेपि उत्तरत्रैजग्र
हणस्य न प्रयोजनं ह्रेञो ह्वलयां पुनः प्रसंगविज्ञानात् गुणे कृते एत्वात्वेन भाव्यमित्येजु २७
ग्रहणेनैवेष्टं सिद्धमित्यपि केचित् तन्न गुणशास्त्रस्यैव परत्वात् नित्यत्वेन बाधनेनेष्टु

नः प्रसंगविज्ञानस्य वचनोऽर्हिता इदंतु चिंत्यं इको गुणेति परिभाषाऽभावे स्थायं विचारः त
त्रापि ह्रस्वाद्या गुणवाधो न परत्वेन गुणस्यैव परत्वात् नापि नित्यत्वेन इक्परिभाषायाऽभावेन
ह्रस्वादि कृतायां गुणस्यापि प्राप्यातस्यापि नित्यत्वात् शब्दांतरप्राप्त्या अनित्यत्वमप्युभयोः समं
उभयोः प्रकृतिप्रत्ययनिमित्तत्वेन वहिरंगत्वमपि समम् ह्रस्वेरन्यत्र चारितार्थ्योरपवादत्व
मपि न एवं चेह शेषविषये परत्वात् गुणे कृते ह्रस्वः प्राप्तत्वेन वार्त्तिकमते एङः ग्रहणं कर्तु
मशक्यमेव ह्रस्वाद्या गुणवाधेपीत्युक्तिस्तु चिंत्यैवेति दिक् ह्रस्वस्य स्थानवत्वाभावे न गुण
स्य वाधः श्रवणेऽन्तिवार्थं इत्यप्याहुः केचित्तु परत्वाद् गुणे निष्पन्ने सति ह्रस्वादि कृतायामप्येङ्
निमित्तत्वानपायादेङ् निमित्तत्वमस्त्येव न हि घटे नष्टे दंडाद्यनिमित्तत्वमपैतीत्याहुः गुणवा

धेनाशनेइत्यर्थः योऽप्यतान यायात् कारणतावच्छेदकधर्मस्य विनाशात् उनवितेति भ
२८ कारस्योकारे वादेशे रूपं त्र्यणामिति न च पररूपे कर्त्तव्ये प्रकृतिप्रत्ययापेक्षत्वया वहिरं
28 गतया गुणोऽसिद्ध इति वाच्यं नाजानंतर्य इति निषेधात् न च धेति निष्फलत्वेन संज्ञाशा
स्त्राप्रवृत्तौ कथं शास्त्रवाध इति भावः अन्यथासिद्धिः इत्संज्ञाफलं भत्तनकारनिवृत्तिः त
द्भावस्य गुणाभावस्य निषादेति एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति विधिवाक्यं तत्र
संशयः निषादस्य पतिपदे षष्ठीतत्पुरुषो वा कर्मधारयो वा तत्र पूर्वपक्षः षष्ठीतत्पुरुष
एव न कर्मधारयः वेदाध्ययने त्रैवर्णिकानामेवाधिकारान्निषादानां स्थपतेस्त्रैवर्णिकस्य २८
संभवादपूर्ववेदाध्ययनस्याकल्प्यत्वात् कर्मधारये तु निषादस्यापूर्ववेदाध्ययनकल्प

नापत्तिः स्यात् नचबह्वीनत्सुरुषेसंबंधिनि लक्षणा कर्मधारयेतु नसेतिवाच्यं अपूर्ववेदा
ध्ययनकल्पनातोलक्षणायांलाघवात् अध्ययनोपयोग्यपनयनादिकल्पनापत्तेश्चेति त
त्रसिद्धांतः लाघवात्कर्मधारय एव पूर्वपदे लक्षणाऽभावात् अध्ययनंतु निषादस्य कर्मवि
धानात्तदुपयोगिकल्प्यं नचगौरवं प्रथमतो लाघवेन कर्मधारये निश्चिते पश्चादुपस्थित
गौरवस्य शाब्दार्थनिर्णायकत्वाभावात् लक्षणया अप्रतिसंधानेन कर्मधारयार्थस्य शीघ्र
मुपस्थितेश्च स एव न्याय्य इति प्रकृतेपी त्संज्ञायां लोपे च वैयर्थ्याशंका न वक्तु प्रथमत एवे
त्संज्ञाशास्त्रबाधापत्तिः वार्तिकविरोधाच्चेति आकारे पीत एव गुणाभावसिद्धौ तदंशे ज्ञाप
कत्वर्णेन ह्रेशो न कार्यः स्यादिति चिंत्यमेतत् · सानुनासिक ओकार इति तथासति गोतोणि

दिस्यादिनिर्देशविरोधइतिभावः दिगिति एतेन गोपयसोरिति निर्देशेन निरनुनासिको भवि
२१ ष्यति किंच ओमस्त्यो विधातव्यः मकारस्याकारे गुणे पररूपे च रूपसिद्धेः ओकारस्तु गु
२१ णो न भवति तथा सति विचमेव कुर्यादित्यनंतरमेवोक्तं तस्मात्तद्गुणसमस्य द्वित्वं ज्ञापकमे
वेत्यपि परास्तम् द्वित्वखने मुड् चोदाग्रहस्यने नखने मुडागमो अचू अल् च भस्य यौ तौ चद्वि
तौ मुखं अत्र संद्वित्वं ज्ञापकमिति अत्र वदंतीति उणादीनाम व्युत्पन्नत्वेन तितउ शब्दाद्यु
सन्नत्वमस्वरसः ------ इत्यत्रैवेति नु शब्दछित्वार्थं दृष्टांते स्थानिवद्भावेन योगेपि भक्त
ते पररूपनिष्पन्नस्य रूपग्रहणाद् अनुनासिकस्यैव सत्त्वात् स्थानिवत्वोपयोग इति किंच दृष्टां २१
ते गुणस्यैव पररूपनिष्पन्नस्य स्थानिवत्वेन रूपातिदेशेन अतअउइत्यत्रानुनासिकस्याभा

उञुँ अत्र योगविभागाभावे शाकल्यग्रहणमनुवर्त्तते उञन आद्ये आदेशाभावे निपातएवे
तिप्रगृह्यत्वे न उ इति ऊँ इति सिद्धावपि विती त्यस्यानायनिरत्तद्दाहरूपमेवेति · अंत्येपुँ ऊँती त्येकमेवं
स्यात ऊँ आदेशस्यस्यानिवद्भावेन निपातत्वान्निपातएकाजिति प्रगृह्यत्वात् नचवउ ऊँती सस्य
निरनुबंधकोकारमाहायसिद्धत्वेन शाकल्यपदानुवृत्तिसामर्थ्यात्सक्षेविती त्ति भविष्यतीतिवा
च्यं मयः परत्वेकिम्विती त्याद्दौमकारसहितनिरनुनासिकववकारघटितरूपासिद्धेः इत्याशयेना
ह अतोयोगमिति प्रगृह्यस्यवेति उञ इत्यनेन प्रगृह्यत्वविकल्पनाद्ऊँ मर सूत्रेशब्दाधिकाराद्
भयोरप्यादेशः स्यादिति भावः यदितु पूर्वसूत्रे अप्रगृह्यस्योद्देश्यत्वादर्थाधिकाराद प्रगृह्य
स्यैवादेश इत्युच्यते तदा ऊँ आदेशस्यैकायत्तिति आंतरतम्यादनुनासिकवकारघटितरूपाय

त्तिः ऊं इतीसस्यासिद्धिः दीर्घोच्चारणेवे यर्थ्यापत्तिश्च निरनुनासिकवकारघटितत्वाषितीति रूपासि
१ द्धिश्चेसपि बाधं नच प्रगृह्यस्येति· नच प्रगृह्यस्यादेशेननैव भवितव्यं प्रकृत्यैस्यैकवाक्यतापन्न
संज्ञायानिरवकाशत्वादितिवाच्यं आदेशेकृतेपिस्थानिवद्भावद्भावेन प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावेनसा
र्थकत्वात् मयः परत्वे मकारवकारघटितरूपसंपादनेनचारितार्थ्याच्चेतिभावः वक्ष्यतेइति अन्ये
तुनप्रगृह्यत्वंनाल्धर्मः किंत्वल्समुदायधर्मः नहिकारान्तद्विवचनत्वमेवप्रगृह्यत्वं किंतुतत्स
मानाधिकरणो धर्मविशेषः उम इतिसमुदायरूपेण दृश्यत्वान्नाल्नसाधारणत्वंतस्य तथाचसं
ज्ञानिमित्तकप्रकृतिभावविधायकस्यनाल्विधित्वं कैयटतात्पर्यमप्यत्र अतएव त्रिमात्रेप्रगृह्य १
त्वं तेनोञमीरस्सूत्रे इत्याहुः अन्येतु प्रगृह्यमितिमहासंज्ञयावर्णधर्मत्वमेव प्रकृतेत्वादेशेकृत

निपातत्वस्यानल्धर्मत्वान्नदत्तिदेशे निपात एकाजिति प्रगृह्यत्वमिति प्राहुः इयं उं इति विती

ति इयं अनिष्टस्यापि अनुस्वारसानुनासिकवकारघटितस्यापि ओ निस्समार्दशाइति नच प्र

गृह्यमित्यस्य प्रथमां तत्वा द्वादेशे नैव संबंधः स्यादिति वाच्यं ऊँ ॥ - सनि संप्रगृह्यसंज्ञकत्वं भा

वविधाने योगविभागेन संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ततश्च विनीति अप्रगृह्य इत्यर्थः

प्रगृह्यसंज्ञाविकल्पनात् योगविभागवर्थ्यमपि बोध्यं नतु उ इतीति तृतीयमिति नच अ

नुबंधकस्य उ इति इति सिध्यतीति वाच्यं उ इती सतः सानुबंधकबोधस्यापि ष्टत्वे न तद्नाप

त्तेः मयः परत्वे मकारनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धेश्चेति भावः ऊँ इत्यत्रस्येति ऊँ इ

ति शब्दाधिकारादिष्टस्यर्थः अर्थाधिकारे तु अप्रगृह्यस्य वादेशे तस्य कपालेति सानुनासिक

वकारेविंतीति सानुनासिकवकारघटितरूपापत्तिः इतीतिरूपासिद्धिरीर्घोच्चारणे वैयर्थ्य
२ मिति दूषणत्रयं दुरुद्धरमिति भावः द्वयं प्रगृह्यस्येति शाकल्यमते एवं प्रगृह्यत्वादेशयोर्नित्यत्वंवि
धानाद्विकल्पः फलतीति भावः एकप्रयोगे एवं प्रगृह्यत्वं उं आदेशयोर्विधौ योगविभागवैय
र्थ्यस्य एवमेव द्वयं प्रगृह्यस्येति॰ उं आदेशाभावे शुद्धो वकारः उं आदेस्य पाणि सानुनासिक
वकारेविंतीति रूपद्वयमित्यर्थः सानुनासिकवकारयुक्तमिति यद्यपि विधेयविषये सवर्णग्रा
हकत्वादनुनासिकवकारो दुर्लभस्तथापि गुणाभेदकाइति पक्षे सानुनानासिकः प्राप्नोती
त्यभिमानेनेदं॰ वस्तुतस्तु सवर्णहीनामित्यादावभेदपक्षेऽपि मा विस्ताहे जातिपक्षे अण्ग्रहणग्र २
त्याख्यानेऽपि विधेयेः नास्ति पक्षप्राप्तसवर्णग्रहणव्यापारणाय अप्रत्यय इति स्याद्वप्रपकत्वान्ते

नैवाभेदपक्षप्राप्तसवर्णोच्चारणमिति सपादीत्यादौ न सानुनासिकापत्तिरिष्यते तदाह्निर्दं
त्विसम् प्रथिमध्यगुस्वापि तच्चाप्याकारप्रश्लेषसिद्धिंस प्रयोजनमेवेति नवीनाः अतएव मते
मस्यापि नानुनासिको वकारः अपरेतु सर्वत्र प्रश्लेषेणातिप्रसंगभंगे अप्रसस्यप्रद्रुतिन कर्त्तव्यमेव
उदित्तत्परत्वेन क्वचिद्विधेये सवर्णग्रहणमिति ज्ञाप्यते तेनादसोसेरित्यत्रैवान्यत्रापि सवर्ण
ग्रहणे तेनात्र सानुनासिको वकारोऽतिप्रसंगस्तु नभिधानेन वारणीय इति प्राहुः परंतु प्रामि
तत्वस्य विषये तथा कल्पनेपि प्रकृते सानुनासिकप्रकृतेरप्रमितत्वादिदमनादेयमिसरसृविः
दूसवधेयमिति नच विधेयानेकत्वे वाक्यभेदः तद्वाक्यविधेयस्य तद्वाक्यविधेयान्तरे उद्देश्य
त्वाभावद्दूत्वर्थस्यानुवादकं सर्वमपाहाहावितिसूत्रस्य सर्वग्रहणेनस्नापित्वोतेत्त अन्यथा

तत्रापि स्वविधेयस्य स्वविधे अनुष्ठानत्वविशिष्टत्वान्नानादिविधानसंभवे न विधेयस्यानुवाद्य
२ ३ त्वलाभार्थं कृतसर्वग्रहणमनर्थकं स्यात् असंभवश्चेति वाच्यं विशिष्टविधेः सत्वेनादोषात्
तिङन्तानतावितिं नचश्वः कर्त्तेस्यादौ निघातनिषेधेपि निघातोद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वादप्र
वृत्ते स्तुतोऽप्यप्राप्तिरिति वाच्यं प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायेन निषेधाविषय एव उत्सर्गप्र
वृत्त्या निषेधविषयतिङः तादृशोद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वाभावात् नचयल्लिंगं विधिविषय
त्वादपरिनिष्ठितस्य परिनिष्ठितत्वापत्तिरिति वाच्यं विधौ यावत्त्वविशेषणस्य विवक्षितत्वात्
वैकल्पिकेति विकल्पविध्यविषयार्धधातुकस्यैव नित्यविधिविषयत्वमिति भावः तथा च उड् ३
तीति प्रगृह्यत्वादेशयोः शाकल्यमते विधौ तयोरन्यमते अभावोर्थसिद्ध इति निपातएकाजिति

पूर्वसूत्राविषयत्वमितिभावः नस्यादेवेति निःसमादेशविधानादित्यर्थः एवंचउइतीत्यस्याप
रनिष्ठितत्वात्तादृशरूपासिद्धिरिति पूर्वपक्षतात्पर्यं भवेदेवमिति· अयंभावः यद्येकस्य यो
गेस्य गृहत्वादेशो स्यात्तांतर्हि योगविभागेन संज्ञाविधेर्वैयर्थ्य एव स्यात् तस्मात्स्य योगभेदेन
ग्रहणस्यार्थं योगविभाग इति शाकल्यमते एवरूपद्वयनिष्पत्त्या शाकल्यग्रहणमेवाविकल्पसा
ध्यार्थसाधकत्वाद्विकल्पार्थं नतु ध्वनयन्नाह विकल्पमात्रतात्पर्यकमिति· नियमार्थमिति
यत्साम्प्रं प्रगृह्यत्वं तच्छाकल्यमते अर्थादन्यमते तदभाव इत्यर्थः शाकल्ये लब्ध इति अनु
वादादेव शाकल्यमते आदेशे लब्धे इत्यर्थः अनुमीयते इति आदेशेन शाकल्यसंबंधो व्य
र्थः सन्ज्ञापयति अन्येषांमतेपि प्रगृह्यत्वमस्तीतीत्यर्थः अत्रेदंचित्यं पूर्वसूत्रनियमसिद्धा

५ र्थविरुद्धार्थज्ञापकत्वं कथं नियमविरुद्धार्थसंपादकत्वेनानुष्ठानिरेवन स्यात्त इति इत्यरु
४ चेर्वा अरुचेराह अथवेति। अपत्यांतरमिति अनेकापत्यसत्वे बाधकाभावादित्यर्थः नन्व
पत्यांतरमते सगद्यत्वाविधानादादेशस्य सगद्यत्वं न स्यादत आह आर्मिश्चेति। अनुवाद
सामर्थ्यादिति अनुवादसामर्थ्यादसूर्वे ढक्कल्प्यते न बह्वगत्यसंज्ञापि कल्प्यते इति भावः मत्य
मांतत्वमाश्रित्य सगद्यत्वविशिष्टं आदेशविधानपक्षेपि आर्षिकस्य विशेषणविधेः
विशेष्योद्देश्यकस्य कल्प्यमानत्वमेव तद्विशेषणविधिः कल्प्य एवास्मिन्पक्षे इति तात्पर्य
म्। अन्यथानुदात्तत्वविशिष्टवानावादिविधानासंभवेन विधेयस्यानुवाद्यत्वलाभार्थं ४
कृतं सर्वग्रहणमनर्थकं स्यादित्याहुः इह तौ च समसम्बर्धे अर्थग्रहणसामर्थ्येति नचार्थ

ग्रहणाभावे ईदूदेद्द्विवचनमिति यदी दूदंताया सप्तमी साप्रगृह्यमित्यर्थापत्तौ सोमो गौरी सत्रेन
स्यात् एवं च यथीसाद्दावेव स्यादिति तस्य चारितार्थ्ये कथं सामर्थ्यापवर्णनमिति वाच्यं तथा सति
ईदूदंतौ सप्तम्यंता विशेषवदेत ईदूदंतं सप्तम्यंतमित्यर्थेन सर्वसामंजस्यात् किंच लघुत्क्रमात्रा
र्थत्वे ईदूतौ ङि-रिसेववदेत जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोः पक्षेक्यानुरोधेन सप्तम्यर्थमात्रे त्याद्यर्थ
स्यैवौचित्यात् इदमेव वैलक्षण्यं बोधयितुं लघुभूतोपि ईदूदेदित्यत्रैवेतत्सूत्रगर्भीन्यासोन
कृत इत्याहुः लुप्तेपीति तथा च सरसी इत्यत्रैव स्यादिति भावः पूर्वसवर्णे इति यद्यपीकारांते पू
र्वसवर्णे सत्यसति वा न विशेषस्तथाप्यूकारांते विशेष इत्याहुः आडागमभाव इति ईदूतौ च सप्त
र्थ इति वक्तव्ये औसः सुपो रादेशे सूत्रमहत्ते वैधितत्वेन तत्राडागमभावप्रसक्तिध्वंस्येतिपरे

तादृशोदाहरणे मानाभावः वार्त्तिककाराज्ञानकल्पनापेक्षयाऽनभिधानकल्पने लाघव
५ 5 मिति प्राहुः वेदे पाठ इति सुपां सुलुगिति भाष्यप्रामाण्यात् ब्लुगख्यांतरे आद्युदात्तपाठोप्यस्ती
ति चिंत्यमेतत् तत्र हि दृइयाद्वित्यस्य दृतिं न शुष्कमित्युदाहरणं दत्तमित्याहुः तन्न प्रकृतसूत्रस्य
भाष्यविरोधात् तत्र हि सरसीशब्द एवोदाहृतः सिद्धांते विशेषाभावादुदाहरदिकृचसेति बोध्यं
वाप्यश्वइत्यादाविति पूर्वपदग्रहणमुपसर्जनोपलक्षणं तेन वाप्यामिवाचरति वापीयति कू
पेइत्यत्राप्यर्थंतिरोपसंक्रमात् ग्रहत्वं नेति बोध्यं उक्तार्थज्ञापितेपि प्रकृतसूत्रस्य लुप्तेवचन
सामर्थ्यादेव प्रवृत्तावर्थग्रहणे वैयर्थ्ये न ज्ञापकस्य शेषित्वमित्यपरितोषो बोध्यः भविष्य ५
तीति साहचर्यादीकारांशे पित त्वंतविधिरिति भावः एवं चैतद्भाष्यप्रामाण्याद्ध्यायीत्यादौ नांसद्य

ष्येकवचनाभाव इतिनिरस्तं नचानाङित्यनुवृत्त्यापर्युदासात्तत्सदृशस्यापि प्रातिपदिकस्येव
ग्रहणादिहनेतिवाच्यं गौरीत्यादीनामनुदाहरणत्वापत्तेः मंडूकानुवृत्तौ मानाभावाच्च सुबंतत्वे
नसादृश्यस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च नचसप्तम्या प्रकृतिराक्षिप्यते अतोनास्त्विति वाच्यं सप्तम्यंतस्या
प्याक्षेपापत्तेः नचायं योयोग इति आर्षग्रहणानुवृत्तेरिति भावः दाधाघ्वदाप् धातव इति दा
धाइत्यनयोः प्रत्यययोर्नग्रहणं घुसंज्ञायाः फलाभावाद्दाप्साहचर्याच्चेत्याहुः ढंढ इति
ढुंढेत्तरविभक्त्यप्रश्रुतिः सोऽत्रीति भावः प्रणिदात्ते त्याद्याविति प्रणिद्यति प्रणिदयत इत्यादीना
मादिपदेन संग्रहः कृतात्वानामित्युपलक्षणं विकृतमात्राणां शिदर्थमिति गामादाग्रहणे
ष्वविशेष इति परिभाषां दोदद्घोरिति सूत्रे दद् इति चज्ञापकमंगीकृत्याविकृतार्थत्वमनेन नोक्त

म् भारद्वाजीया इति ज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवान्न चाकृत्तिरप्यस्य प्रयोजनमित्याशयः दाधा
६ 6 मेव प्रकृतय इति प्रत्येकं वाक्यार्थे पर्यवसन्ने प्रकृतिशब्दस्य संबंधिशब्दत्वात्प्रकृतानां च सं
बंधिनामुपस्थितौ प्रत्यासत्त्या प्रकृतानां निराकरणे दाधामेवेति पर्यवस्यति न तु वाच्योयं
एतेन प्रकृतिशब्दान्वयाय दाधाशब्दे विभक्तिविपरिणाम इति परास्तं गौरवात् वार्त्तिके सूत्र
पदानि नानुवर्त्तन्त इति तु वाग्रदंधन्मात्रे वाहतजगधयोरित्यादौ पुत्रपदानुवृत्तेः सकलसं
मतत्वात् निरनुबंधकेति सत्यां च तस्यां दाइत्यस्यैव ग्रहणं स्यादिति भावः तथा च वार्त्ति
कमते ह्यतेपि प्रकृतिग्रहणे निरनुबंधकपरिभाषाभावात् स्वार्थमाभादेस्यावश्यकमिति बोध्यं ६
केचित्तु दाइति सामान्यानुकरणसामर्थ्यात् तन्मतेऽस्या प्रवृत्तिः अन्यथा दाधा इत्येव वदेदित्या

द्रः बाधइति सत्यांचतस्यां डोइत्त्वस्यैवग्रहणंस्यात नचैवमिति णत्वस्य। सिद्धस्यात्तु पुकः पूर्वं
मप्रवृत्तेस्तन्निमित्तकत्वघुसंज्ञायाअपि फलाभावात् प्राप्तौ पुकि सति घुत्वेपि दाइत्त्वस्यानर्थकत्वे
नतंप्रत्युपसर्गत्वाभावान्न णत्वाद्यप्राप्तिरिति शंकाशयः तत्रेति धातूपसर्गयोः कार्यस्यांतरं
गत्वात्तु पुकः पूर्वं दाधाइत्यनयोरर्थवत्वेनतं प्रतिउपसर्गत्वस्य सत्वात्तत्वतः पूर्वमेव णत्वे नत्व
द्रूपफलस्य सत्वाच्चेत्तघुसंज्ञातदेत्सुतराशय नचाकृतव्यूहपरिभाषयान पूर्वं णत्वप्राप्तिरत
आह पुग्विशिष्टस्यापीति यदागमाइति न्यायादिति भावः वस्तुतस्तु पुकि कृते पुको दारूपा
तावयवत्वेन ग्रहणेन ग्रहणात् पुग्विशिष्टस्यैव घुसंज्ञेति न कश्चिद्दोषः प्रणिदापयतीत्यादौ
तु नैरपेक्षः समुदायावयववृत्तिनतद्ग्रहणेन तद्ग्रहणं यदागमाइत्यस्य च यमुद्दिश्य आगमा वि(

तत्राकारांतलक्षणप्रत्ययविधिरिति इति। ईदृशवार्त्तिकानुपलंभादिपरीतं मीनातिमिनोतीत्यत्रोपदेशवचनं कर्त्तव्यं ल्यप्च युच्चलिप्सार्थमिति वार्त्तिकं तत्रोपदेशे एच्त्वादिति विवक्षामित्याशयः
यौत्र विषय इति भाष्यकृता व्याख्यातं न तु भवदुक्तवार्त्तिके तत्र त्वया व्याख्यातं वा भाष्ये दृश्यते इत्यादिविवरणे स्पष्टं॥

हितास्तद्ग्रहणेन ग्रहणं तदित्यर्थः इदं चैतत्सूत्रस्य भाष्यादिप्रामाण्याच्छ्रयणीयमित्याहुः सूत्रकारे
१ ति भाष्यरीत्या तु रुक्मरीसाऽयं होप एव उभयमतेऽपीति भाष्यमतेऽपि प्रयोगस्यानामेवानुकरणा
त् अन्यथा णत्वविधायके प्रकृतिग्रहणापकर्षेण वार्त्तिकखंडनं न संगच्छेत आत्वापोगादिति
तथा चावहातं मुखमित्यत्र तत्वापत्तिरिति भाष्यं न च तर्हि दारूपाभावेन घुत्वाभावेन कथं तत्वा
पादनं दोदद्घोरिति सूत्रे धेट्इति वृत्त्यर्थाद्वाग्रहणादनुबंधमयुक्तोपदेशे एजंतत्वाभावेऽपि आ
त्वप्रवृत्तिरिति ज्ञापनादित्याहुः केचित्तु उपदेशो यमेच्यतदंतत्वात् आत्वे कृते दारूपत्वात् घुत्वत
त्वापादनं भाष्ये इति प्राहुः नानुबंधेति अत एव धेडादीनामात्वं अन्यथोपदेशे एजंतत्वाभावान्न १
स्यात् इत्याहुरिति एवं हि सति प्रतीहारइति एषार्थमेतेन व्यतीहारादन्यत्राल्पत्वात्: तस्मात् प्रतीहा

रेणानिस्संयोगन्येद्ङ· एवग्रहणमितिकेपटोक्तमेवयुक्तमित्याहुः अतएवज्ञापकादस्यव्यतीहाराद
न्यत्रापिहृक्तिरितितुतत्वं णावेवेति· वर्णग्रहणेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्ताविदमे
वनियमसूत्रं ज्ञापकमितिभावः अनुवर्त्तयतीति इदं च ज्ञापकं वार्त्तिककारमते तेनैजं तस्यात्वा
भ्युपगमात् भाष्यकृतातु अवहातसिद्ध्यर्थमेज्निमित्ते प्रत्ययेविवक्षिते आत्वमित्युक्ते नज्ञापकत्वं
संभवतीतिवक्तव्यं अतएवनमन्यतइत्युक्तं केचित्तुउपदेशेयएचत्तदंतमितिव्याख्यानेपकार
लोपेभविष्यतीति उपदेशेयदेजंतमितिव्याख्याने आह अथवेति भाष्यंव्याचख्यु· आद्यंतवदेक
स्मिन् दिविति दिविज्ञाते वर्णे तल्लक्षणस्याचोऽभावोप्येकग्रहणस्य प्रयोजनमिति वृद्धसंज्ञासूत्र
त्रैकेपटः विशिष्टाभावइतीति किंचैतदुक्तरीत्यादिग्रहणेऽतिदेशसूत्रे एकग्रहणेकृतेपिक

ध्वंसभावं संनयनस्य वारणमपि सापि दूषणं बोध्यं व्यवहार इति बुद्धिपरिकल्पिततत्सदृशद्वितीया
९ श्रयः प्रथमव्यपदेश इति भावः धात्ववयवत्वं तु अनंतप्रयोगविषयस्य पचेरिदं प्रयुज्यमानं रूप
मवयवइत्यभिप्रायेण एवमनेकप्रयोगविषयस्य णः एको यमिकार इत्यन्यपदार्थकाव्यनापि बोध्या
यद्वा परिकल्पितार्थविशिष्टस्य णो निरर्थको ऽयमिकार एकोवयव इति गोणाइति पूर्वांतराभावगर्भ
ध्वंसासमानकालिकत्वं आगमनध्वंसप्रागभावानधिकरणकालिकत्वमादायेत्यर्थः निरूढतरेत्यार्ष
येतैलादिव्यवहारवदिति भावः यदयमिति यमरमनमाम्पि सवलादेरपिइटो विधानाज्ज्ञिंसामिदमिति क
श्चित् तन्न हृस्वादिभ्य इति सूत्रे वलादेरित्यस्य संबंधसत्वेन मध्येपि संबंधस्य वन्माय्यत्वात् अतएव स ९
त्रमेभाष्यकृता एकाच स्त्रीवलीति वेसुक्तं यन्तूक्तं कैयटेनेति उरणरपर इति सूत्रे भाष्येप्येवं अनर्थ

कस्येति नानासमुदायांतर्गतनिरर्थकैकारसमुदायस्यायमेकइकारस्तादृशोऽवयवइति दिगिति किं
च यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनासिद्धमिति तथापि गौणत्वान्नेति यस्य भांतिस्तंमति सूत्रारंभइति पूर्वग्रंथ
विरोधः कैयटस्य कुरुतेइत्याद्यर्थमनयारीत्यासूत्रस्याभ्यांतंमसावश्यकत्वादिसाहुः तरप्तमपौ घः न
द्यास्तइति तृधातोरपिगुणेरूपमेतत् साहचर्येणेति प्रत्ययाप्रत्ययोरितिपरिभाषयाचैसपिबोध्यं अप्र
येति अप्रत्यययोरपि घसंज्ञायांनसाहचर्यात्तद्रूपकल्पयोरप्रत्ययोरपि ग्रहणंस्यादितिभावः सुप्सुपेति
समासइति पूर्वपदस्यतत्सदृशेनाश्रयेणैकत्वेनसामानाधिकरण्यात्जरतीवाकृतिर्जरद्वाकृतिरितिवत्
स्त्रियाः पुंवदितिपुंवद्भावेन जातेश्चेति निषेधात् उपमानानीति समासस्तु न आकृतिशब्दस्यायमेय
वाचकत्वेपिसाधारणधर्मावाचकत्वात् साधारणधर्मोह्यत्रविसंष्ठुलत्वादिना आकृतिरवयवसंस्थानं

महिषीशब्दस्य महिष्याहृतिसदृशो व्याहृतिलौकिकः विशेषणामिश्रस्यापि न प्रवृत्तिः तक्रकौण्डिन्यन्यायेनो
१ 9 पमानव्यतिरिक्तस्येव विशेषणस्य प्रवृत्तेः। उपमानसमासेऽत्र च पुंवत्कर्मधारये सत्यपि दुर्वारत्वाच्च
उपमानसमासेऽपि कर्मधारयत्वांगीकारात् अतएव मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः दर्शनीयापतिरित्या
दौ लक्षणासत्वेऽपि न पुंवद्भावः हन्तो हन्तेः प्रावृत्तसमानाधिकरणे एव तत्प्रवृत्तेः अत्र च व्याख्यानमेव
शरणमित्याहुः स्वार्थिकत्वादिति तत्वं च प्रकृत्यभिहितार्थद्योतकत्वं तथा च प्रकृत्या सामानाधिक
रण्यं स्पष्टमेव स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनानीतिवचनात् स्त्रीत्वं च नास्तीति षष्ठीसमासान्तर
स्य पुंस्त्वाच्चेति भावः बहुगणवतुडति इतीति वतुसाहचर्यात् डतिरपि तद्धित एव न तु प्रातेर्डतिः १
ननु संख्याप्रदेशेषु कृत्रिमन्यायाप्रवृत्तेः किं बहुगणेनेत्यत आह नञ्चेति अनियतेति अनियत

संख्यावाचित्वं नाम नियमेन संख्यावाचित्वाभावः एवं च अर्थांतरवाचित्वे सति बहुत्ववाचिनां चेन्नव
ति संख्याकार्यं तर्हि बहुगणयोरेवेति नियमपर्यवसानात् तेनेति बहुत्वानियतद्वित्वैकत्वघाचिनो
रेकद्विशब्दयोः द्वित्वैकत्वानियतत्रित्वादिवाचिनां त्र्यादीनां च न नियमव्यावर्त्यत्वमिति भावः विशेष्य
विशेषणभावाभ्यां तेषां निर्धारणप्रतियोगितावच्छेदकानां त्र्यंतत्वान्न नियमार्थत्वं दुरुपपादमिति न
न्विति शंकाशयः संज्ञानियम इति संज्ञाकरणरूपस्य स्यार्थः अयं भावः शब्दार्थसंबंधानामनित्यताप
रिहाराय संज्ञासूत्राणि नियमार्थानीति सिद्धांतः तन्नियमस्य संज्ञिभिन्नव्यावृत्तिः फलं एतन्मूल
क एव कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति न्यायः व्यावर्त्यं भिन्नं च कृत्रिमम कृत्रिमं च यथा संकेतज्ञं प्रति गोपाल
मानयेत्युक्ते कृतसंकेतमपि गोपालांतरं हित्वा स्वगृहसंकेतितं गोपालमेवानयति संकेतज्ञ एव चैत्र

मानयेष्पुके असंकेतितं पुरुषमात्रं हित्वा चैत्रमेवानयतीति लोके दृष्टं तत्रमान्यापेक्षेति यथेह कृ
१० 10 त्रिमाकृत्रिमयोर्व्याहृत्तिर्यद्यपि दृष्टा तथापि अकृत्रिमाव्याहृत्तिर्गमकस्यातिशदंतायाइति
पर्युदासस्य सत्वात्कृत्रिमांतरव्याहृत्तिरूपविशेषमपेक्ष्य वक्तुर्गतेतिनियमः यत्रतु नगमकं तत्रा
कृत्रिमव्याहृत्तिर्यथा वृद्धिरादैजिति इदंतु तत्वं संख्यात्वेनलोकेप्रसिद्धानां पंचादीनां संग्रहार्थं
नेदं संज्ञाकरणं लोकसिद्धत्वात् किंत्वधिकसंग्रहार्थमेव संज्ञाकरणं बह्वादीनां॰ एवं बहुतर
व्याहृतिवत्संज्ञाकरणस्याधिकसंग्रहोपि फलं नतस्यान्वकरणं वायं संज्ञानियमः एतेन कृत्रिमांत
राप्रसिध्यानियमफलनाप्रसिद्धाविंसोऽयं नियम इति परास्तं नियमस्य रूपमात्रप्रदर्शनादिति १०
दिक् पूरणप्रत्ययांतोत्तरपद इति इति पूरणप्रत्ययांतस्यार्धपूर्वपदत्वासंभवादाह उत्तरेति

अर्हं स्वर्यासरे ष्विति नमधीष्व इत्यादिषु स्नांताषट् तद्विघातकत्वादिति षट्संज्ञा ह्याराजस
सुकृनिमित्तत्वाभावादित्यर्थः तदवस्य एवेति नुड्विधेकवाक्यतापन्नषट्संज्ञाया अविवि
भक्तिसापेक्षत्वेनांतरंगत्वाभावादात्वस्यैव प्रथमं प्रवृत्तेर्दीर्घस्तदवस्थ इत्यर्थः नांतत्वे सति सांख्
ख्यावाचित्वरूपषट्संज्ञायां नकारस्योपजीव्यत्वादत्र विधित्वमित्याह किंचेति इतिभाष्यमिति म
ध्योदात्तत्वमित्यर्थः सावकाशः सुप्त्सु पोजन्ममित्यस्याप्राप्तेः किं दीर्घग्रहणेन अष्टाभिरित्यत्रा
प्रवर्त्तकेन अष्टनूशब्दांतोदात्त इतीति अष्टन इति सूत्रेंतोदात्ता उत्तरपदादिरित्यतोंऽतोदात्तपदा
नुवृत्तेराकारसंमतत्वात् एतेन कदष्टन्न इत्यस्याप्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण घुदात्तत्वात्कदष्टा
विति शासि विभक्त्युदात्तत्वं सावकाशमिति परास्तं अंतोदात्तत्वाभावे नाष्टन इति विभक्त्युदात्त

त्वस्याप्राप्तेः ननु ज्ञापकस्य स्वरप्रकरणस्थत्वात् षट्संज्ञाया अनुपस्थितत्वात् बाधकषट्स्व
११ रनिमित्ततया तदुपस्थितौ षट्स्वरस्यैव प्रथममुपस्थितत्वाज्ज्ञापवाक्ये यदि ह्यस्योपोत्तममि
ति स्वरो न स्यात्कृतात्वे तर्हि दीर्घग्रहणवैयर्थ्यमित्यर्थापत्तेः साक्षादुपपादकविषयत्वस्याभि
तत्वाच्चेति चेन्न षड्व्यतिरेकेणानुपपत्तिप्रतिसंधानं तस्यैवार्थापत्त्याकल्प्यत्वात् आपादकष
ट्स्वराभावस्य षट्त्वविरहप्रयुक्ततया संज्ञायाः प्रथमोपस्थिततया ज्ञाप्यत्वौचित्यात् कृतात्वे षट्
स्वरस्याप्रमितत्वे न तज्ज्ञापने दीर्घग्रहणवैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वाच्च अष्टनामित्यत्र षट्त्रीसेवस्वरा
सिद्धौ अष्टन इति सूत्रमेव व्यर्थं स्यादिति शङ्कः तदुक्तं अनियम्यस्य नायुक्तिर्नो नियंतोपपादक ११
इति आत्वपक्षे यदि षट्संज्ञा न स्यात्तदा दीर्घादिति व्यर्थं स्यादित्येवोपपत्तेः न च यदि षट्स्वरो न

स्यादित्येवापादकमस्त्विति वाच्यं षट्संज्ञानिमित्तकस्वराभावस्य षट्संज्ञाव्यतिरेकप्रयुक्तत्वात्तस्या
एव प्रथमोपस्थितत्वात् षट्स्वराभावस्यापादकत्वे तु तदभावस्यैव साध्यत्वं स्यात् अन्यथा विप ६५
र्ययापर्यवसानात् आपादकव्यतिरेकसाधकप्रमाण एव तर्कस्य सहकारित्वात् यावता विनेति
त्वैवयर्थ्यप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिन एकस्यानेकस्य वा ज्ञाप्यत्वात् उपज्ञापनं विना दीर्घग्रहण
वैयर्थ्यानुद्धारात् आत्वाभावपक्षे मध्योदात्तबाधो माभूदित्येतदर्थस्य दीर्घग्रहणस्य आत्वाभाव
पक्षे विनावैयर्थ्यात्तादवस्थ्यादिति भावः उदात्तत्वं स्यादिति आदिनामभावान्ङ्युपोत्तममिति स्या
प्राप्तेरिति भावः उक्तप्रकार एवेति यनुसंनिधानान्नकारस्थानिकाकारस्यैव ग्रहणान्न दोष इति तत्र धु
प्रकृतिमाङितिपाठे प्रकृतिशब्दस्य ससंबंधिकत्वात्संनिहितप्रकृतिग्रहणेप्याकारस्य तथात्वान्नकार

स्थानिकाकारग्रहणेमानाभावात् एतेन भाष्योक्तं घुसंज्ञतीतिवदिदमितिपरास्तं यत्तु वस्तुतस्तु
१२ हलोयमामिति लुप्तनिर्दिष्टद्वितीयनकारप्रश्लेषेणानकारस्थानिकाकारो व्याख्येयइति तदपि न स्व
रदोषोपन्यासपरभाष्यप्रामाण्येन कारप्रश्लेषस्य प्रमाणशून्यत्वबोधनात् यदुक्तमिति एतदभि
धायाहारे भाष्यमेवमानं अष्टनोपि तद्धितेननुट्सिद्ध इत्यर्थः नचाष्टनो यदुक्तं तस्य अप्रापिस्या
दितिविपरीतापत्तिः योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वनियमात् तेषु सत्त्वमिति यथोद्देशः अथ
मः आकारान्ते षट्त्वं ज्ञापयकात् प्रश्लेषादाकारस्य षत्वमिति त्र्यः योगविभागः षड्भ्य इतीतिपक्ष
चतुष्टयरूपेषु इत्यर्थः अष्ट इति वेति श्च इति वेदान्तो लोप इति भावः प्रियाष्टाइत्सपीति सि गोत्ता १२
त्वादेशलाभावे आत्वे सवर्णदीर्घे च रूपमेतदिति प्रियाष्टाइत्यपीति सावित्रं रूपं तत्रापि विव

।स्थिनत्वादिति दीर्घादिति ज्ञापकात् कथंचिदिति वस्तुतः सूत्रमते मूर्धन्यपक्षानुहत्ते स्तत्रसत्वेन
णग्रहणंव्यर्थमेवेति कथंचिदिति अतएव षेढाविसेवसिद्धेमूर्धन्यग्रहणंसार्थकं तस्मात्वंतुला
सणीकत्वसंपादनमेव ग्रहणंतु विध्यंतरबोधनद्वाराऽनित्यत्वज्ञापनार्थंतेनदुर्भवानीत्यादिसिद्धि
मित्याहुः भगवानाहेति शरपूर्वग्रहणेसत्युचिच्छिषतीत्यादावंतरंगत्वानुक्तिसन्नर्–ट्टिपूर्वत्वासि
द्धमिति चुत्वास्यासिद्धत्वात्तत् शर्दृस्यद्विवतकारशेषेप्राप्तेछशेषार्थंखपूर्वग्रहणंकर्त्तव्यमिति
वार्त्तिकं तत्प्रत्याख्यानायोक्तंसिद्धकांडे अभ्यासजश्त्वमत्वतुकोरिति वार्त्तिकं तत्र एत्वतुकोरितिवि
षयनिर्देशो नकर्त्तव्यः असज श्त्वचर्त्वेसिद्धमिसेवे वक्तव्यं एवं चहलादिशेषे कर्त्तव्ये चुत्वरूप
चर्त्वस्यासिद्धत्वान्नकारस्यचकारे कृतेहलादिशेषेण छकारेनिवर्त्तितेरूपंसिध्यतीत्याहुरस्यार्थः उ

भोसाभ्यासस्येति वचनात्पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यनित्यमिति भाष्याशयः ~~कारा~~वत् नचका
१३ 13 कादिवदिति यदा किंचिद्धि शिष्यं वर्त्तमानतया प्रतिपाद्यते तदा तद्विशेषणमिति व्यवछिद्यते य
द्वात्ववर्त्तमानतया तदा उपपन्न स्यात्वेनेति बोध्यम् ॥ ॥इति पंचममाह्निकं॥ ॥ श्री॥ ॥

१३

३५ विं च तादृशानन्वयितावच्छेदकायुगे च यादृशि सा शक्यानन्वयितावच्छेदकपरिचायकत्वादीत्यादि ने
दृशानामुपस्थितवर्णोवृत्ति धर्मवज्ञातृकत्वेनोपपन्ना ननु पदस्थितस्य वर्णत्वादिधर्मेण ग्राहकत्वेमाना
भावादित्ति भावइतिप्राकु स्ववाच्यवाच्येइति वाच्यवृत्तिधर्मोपलक्षितेइत्यर्थः यथाकृतं तु न युक्तं प्र
ताहारवाच्यमध्यगानामनुच्चारितत्वेन तद्वृत्तिवाचकत्वग्राहकत्वस्याणुदित्सूत्रेऽसंभवात् अत
एव तु नञ्ग्रहणाया आदेशो निर्दिष्टादिभि अन्यत्वेनेति ग्राहकसूत्रे वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन ग्रह
पदेनाग्रहणेनेत्यर्थः नास्तीत्युक्तमित्ति अपलभेदेनेति नाऽभेदाविषयत्रोनामित्यर्थः ननु वाच्ये को
कंतन्नसरूचवृत्तेति कथं सूत्रेण ग्रहणं स्यादित्यत आह प्रकृतिभावदर्शनेनेति ननु कस्य ग्रहणेन
ग्रहणमवज्ञाप्यतां ग्रहणं लसत्वशंकयेति दृष्टसर्थं स्यात् किं संज्ञाज्ञापनेनेति चेन्न अश्रुवंग्राह

अज्झगादिश्च स्याहोर्ष्विकारस्य स्वसजातीयसंग्राहकतायाः ह्रस्वत्वादिकोयणिस्त्रापि शकारं
स्ववाच्यदीर्घसजातीयं ग्राहयेदित्यभिप्रायेण शंकते नन्वेवमपीति दीर्घविश्रांत्येति अकारस्य स
र्वत्राणुदित्सूत्रेणैव स्वसवर्णग्राहकत्वात् स्वसजातीयसंग्राहकत्वस्यकारे सत्वेपि सवर्णपदस्यासा
सत्यासवर्णे एव विश्रांतिर्न तु शकारसंग्राहकत्वमिति शकारस्य न दीर्घप्राप्तिरिति भावः अन्येतु
ऌकृपदवाच्यत्वं दीर्घकारे तत्सवर्णत्वं शकारे इति यणस्यात् अकृपदवाच्यतानु न दीर्घकारे किंत्व
कृपदवाच्यसवर्णत्वं तथा चवाच्यजातीयदीर्घ एव लक्षणापर्यवसानमिति न शकारस्याकृपदसं
ग्राह्यत्वमिति न दीर्घप्राप्तिरित्याकुः वाच्यतायां दीर्घे इति वाच्यह्रस्वसवर्णतायाम् इत्यर्थः यथाश्रुते
दीर्घकथं विश्रांतिरिति चिंत्यं वदेमेति साध्यवकृमशाक्यापुंगानमितस्यादेपुमः स्वयीतिरत्वमसंगाहे

५० त्यर्थः पश्वेकत्वेति पशुना यजेतेत्यादावनेकपशुकरणकत्वापत्तिवारणाय विधेयपशुविशेषणम्
मेकत्वं विवक्षितमित्यर्थः अत्रेदं बोध्यं अङ्गुलिसचह्रस्वव्यक्तिमात्रवृत्त्यत्वनिर्देशः अस्यच्चावि
त्यादेर्ह्रस्वदीर्घप्लुतवृत्तिव्यापकजातिनिर्देशः तेन दीर्घाणामनणत्वमष्टादशसंग्रहश्च सिद्धः
ऊङ्कोचीत्यादौ व्यापकजातिनिर्देश एव जातिनिर्देशप्रयुक्तातिप्रसंगवारणाय तपरसूत्रं अत्रापि
पक्षे उदिदित्यादिसूत्रं कर्त्तव्यमेव ककारादिपंचकवृत्त्येकजात्यभावात् अप्रत्यय इति तु भाव्यमाने
नसवर्णानां ग्रहणं नेति ज्ञापनार्थमिति भट्टाः अस्मे तु ज्यादादीयस इति सूत्रे ज्यादित्यत्र वक्तव्ये दीर्घ
निर्देश एतत्परिभाषाज्ञापक इति तत्र सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एवं चाप्रत्यय इति व्यर्थमित्याभाति तथापि
जातिनिर्देशप्रयुक्तातिप्रसंगाभावेऽपि गुणाभेदकत्वेन त्यदादिभ्य इत्यादौ सानुनासिकवारणायाप्रत्यय

कृतार्ज्ञापनापेक्षया सवर्णसंज्ञया ग्राहकत्वस्य क्लृप्ततया संज्ञाज्ञापनस्यैवौचित्यात् न च ग्राहकत्वं
क्लृप्तमेवेति वाच्यं संज्ञाद्वारकस्यैव क्लृप्तत्वादिति बोध्यं सूत्रान्तरेति नन्वानुमानिकं वचनमेव सूत्रान्त
रमिति चेन्न तुल्यास्यसूत्रस्यैव स्थानभिन्ने प्रवृत्तिज्ञापनेन लाघवमित्याशयात् यत्नः आकारप्रश्लेष
षः न विस्मर्तव्य इति ग्राहकसूत्रसत्वासत्वयोरावश्यकत्वादित्यर्थः नन्वेवमपि प्लुतादिप्रत्याहारेषु
ग्रहणकशास्त्रासत्वादेकव्यञ्जनेरेव प्लुतत्वादिभिस्थानि इत्याशंसावकाशस्य प्लुतो सन्नीत्यस्य अचाल
सत्तामित्यत्रोभयोरप्लुतत्वात्सन्धिलोपो न स्यादिति तत्र जातिपक्षाश्रयणस्यावश्यकतया जातिपक्ष
माश्रित्यात्र सूत्रेऽण्ग्रहणमेव न कर्त्तव्यमित्यभिप्रेत्याह वार्त्तिककारास्त्विति ग्रहेकत्वेति ग्रहं सं
माश्रित्य सत्र प्राजापत्यान वयग्राहाउति क्लृप्तनवानां संस्कार्यत्वादुद्देश्यग्राहकत्वमेकत्वमविवक्षितमि

५।

स्यार्थोपस्थितिं वदंति एतन्मते प्रतीतस्यात्रस्याप्यकत्वात्कथं तेन लस्यार्थप्रतीतिरित्यतोन्य
था वर्णयंति लाक्षणिकं पदमेव स्वशक्यार्थसंयुक्तत्वादिसंबंधेन लक्ष्यार्थोपस्थापकं इति तत्रा
द्यमते ऐच्छदोपस्थाप्यैकारौकारयोरतपरत्वात्प्लुतोपस्थितिः संज्ञायां कृतमिति रीत्या वारणी
या द्वितीयमते ऐच्पदस्योपस्थापकत्वात्तदस्य च तात्परत्वात्प्लुतव्यावृत्तिरित्युत्तरार्थः सामर्थ्या
नाश्रयणात् सूत्रोपस्थाप्यदीर्घवर्णवृत्तिसवर्णत्वं सूत्रे आरोप्य ऐ औ च स्वसवर्णस्य संज्ञेति
परंपरया प्राप्तुं तत्कालात्तत्कालग्रहणप्रसंगे तत्कालग्रहणमधिककालव्यावर्तकं बोध्यं
वक्ष्यमाणेति उकालोज्झ्रस्वसंज्ञ इति वाक्ये ओ इत्यत्वात्सवर्णग्रहणाद्दीर्घप्लुतयोरपि ह्रस्व
संज्ञा स्यात्तच्छ्राव्यस्यार्थे मणुदित्सूत्रे शब्दसंज्ञे स्यनुवर्त्य सप्तम्या विपरिणम्य शब्दशास्त्रीयसं

इतिकर्त्तव्यमेव अभेदकपक्षज्ञापकं वा अत एव बालपदोपादानं वर्त्तिके इति प्राहुः उक्तरीत्येति अ
लघरस्थाने ऋ ग्रहणं वा लृवर्णस्य ऋवर्णग्राहकत्वं सुतरां सर्वार्थः इति दिगिति दिगर्थस्तु
मीमांसकमर्यादा वैयाकरणैरादरणानहेव उ ये यि वचनिस्तत्रोपेसविवक्षितं नञादिनु विवक्षितं आ
ई धातुकर्मस्तत्र बलादिलं विविवक्षितं अदसो सेरित्यत्राप्येकत्वं विवक्षितं गुणाद्यस्येकत्वविवक्ष
यास्तिद्ध एकग्रहणं विधेयसंख्यानविवक्षितेत्यर्थे ज्ञापकमिति तस्मात्प्राख्यानमात्रेण निर्वाहा
यस्मसपानासूत्याकर्त्तव्येति पंचपादिसूत्रभाष्यात्तथा ची एग्ग्रहणमेव लघुभूतं कर्त्तव्यं स्थलादि
घृणत्वाजानिपक्षाश्रयणमिति सारतां विस्तरः तपरस्तत्कालस्य द्विविधइति तत्रेण सूत्रोनिर्देशइत्य
र्थः परंपरासंबंधेनेति केचित्तु लाक्षणिकपदानुपपत्तिरिति शक्यार्थस्तेन स्वसंयुक्तत्वादिसंबंधेन ल

५२ स्वरूपस्येह स्वरूपस्य लकारस्येति व्याख्यानेनतु लेशो गोरवं चतत्रैवेति मूलस्वरसविरुद्धं चेतिवो
धं व्याख्यानापेक्षया लाघवादाह रेफद्वयमध्यं वेति उपसर्गाद् ऋति इत्यादौ । क्लृप्तीति स्थिते
द्वयोः स्थाने ऋति ऋ वेति ऋकारो दग्धा विधेय इत्यर्थः पाठसंदिग्धत्वाद् दृष्टमुपेक्ष्याप्याह अत
आदित्येवेति अभेदत्वात्तार्तनुनासिके सिद्धे तत्संख्याहकं दीर्घयत्नं व्यर्थसद् ज्ञापकमिति भावः
परोलिवं द्वित्वं लाद्दशलक्ष्याप्रतीतेः भाष्याद्यनुक्तेश्च स्वचारि नार्थ्यमतएवतुन्निरूपमितिमाकु
: परत्वादिति अतपरेषणुद्दिस्सत्रं आतोधातोरित्सत्रं नपर इति सावकाशौ विरोधएवेति
यद्यपि संख्यानसूत्रोपात्तात्तथापि संज्ञयो विरुद्ध संख्याकयाहकत्वेन फलतो विरोध इत्यर्थः
परिहारलेवेति एकाधिकरणेपविरोधात इत्यर्थः नहि भवति पंच चत्वार इति शतेपं चाशादि

ग्राम्यां कर्त्तव्यायां सवर्णग्रहणं नेति शीलस्यार्थः शास्त्रान्तेइति पंचमीसमाससत्त्वे पूर्वत्तकारेणैवो
त्तराकारेपि भिन्नकालग्रहणाभावसिद्धेः द्वितीयस्तकारो भाष्ये व्यर्थः स्पष्टइत्यर्थः अणग्रहणमि
त्संयंते सांहितापदांतस्येति सानुनासिकयकारस्य द्वित्वे त्रियकारकसिद्ध्यर्थं क्रियमाणमभेदक
त्वे गुणानामर्थ्यसङ्केदकत्वं ज्ञापयैव कल्पिकत्वं चेज्ञापयतीत्यर्थः नन्तु तत्कालग्रहणं तत्रैव
ति उपसर्गादृतीत्यत्रैव लृग्रहणं ऋसंग्राहकं व्याख्यानमित्यर्थः ऋत् च लृत् च तयोर्विग्रहे वि
रूपाणामपीत्येकशेषेणाभयग्रहणमिति भावः केचित्तु तपरः लुप्येति सूत्रे पाठः सवर्णस्ये
ति स्वरूपमिति चानुवर्त्तते षष्ठ्या विपरिणम्यते च तपरो वर्णः स्वस्य रूपस्य ग्राहकः सवर्णस्य च
कारस्य च ग्राहक इति सूत्रार्थ इति तन्न लुःपरेदेन विशेषणे विशिष्य ग्रहणापत्तेः तद्व्यावर्त्यस्य

४३ णसामर्थ्याच्च बहुव्रीहिरपीति निर्णयात् न चाकाररूपस्यैवायो यथा स्यादिति खट्वयोरित्यत्र
माभूदित्यर्थं चकारो नियमपूरक इति वाक्यं आपश्चोसि आदि· इत्ति लघुन्यासेन नियमे सिद्धे
गुरुन्यासेन सूत्रकृता विधित्वस्यैव बोधनात्· नियमाद्विधेर्लघुत्वाच्च· विशिष्टेऽर्थे वत्वाद्वि
धन्निश्च सुलभावर्णसंज्ञात्वे सैत्रीसति गौरवं रपर इति तत्पर इति बहुव्रीहिस्तद्गुणः तत्प
रं तदुच्चारणकालसदृशमिति विशिष्टसमकालासंभवाद्विशेष्यवर्णमात्रपर इत्यर्थः तदा
दिपदेर्लक्षणेन कृत्स्नेत्यत आह एतस्यैवेति ऋद् इ· मात्रपरत्वमेतच्च हस्य परोक्षापरोक्ष
योरभेदासंभवात्परोक्षत्वापरोक्षत्वसामान्येन विशेष्यमात्रपरं तत्र पदे तत्त्वमसीत्यत्र आ
नर्थक्यादिति समुदाये तात्पर्यादवयवार्थानर्थक्यमित्यर्थः यत्तु संयोगासमवायान्यत

द्तिनु समुदायलक्षणया संभवाभिप्रायेण ननु शतत्वविशिष्टाभिप्रायेण पूर्वसंख्याबाधेनैवो
त्तरसंख्याव्यवहाराद् इति बोध्यं इत्याहुरिति त्रिपुंड्योरंतर्भावात्त्व भ्रतिग्रहणं व्यर्थमेव स्यादि
त्यर्थः ननु न हि त्रिपुत्र इत्यादिभाष्यदृष्टांतेन शब्दोपात्तसंख्ययोरेव विरोधित्वं प्रकृते फलतो
विरोधेपि न संख्याव्यवहार इत्यत आह वस्तुतस्तु नेहेति शाब्दविरोध एव बाधकत्वे प्रयोजक
: इह तु सामर्थ्यादेव बाध इति भावः ननु नकारोयं सुखमुखादिर्वा कृत इद्दिति चेत् अथवात
त्कारग्रहणार्थ इति संदिग्धत्वादाह वस्तुतस्त्विति तकारविशिष्टेति ननु सहि वहो रोति सूत्रे
वर्णग्रहणात्संज्ञासमास एवास्तु विशिष्टसंज्ञात्वे किं मानमिति चेन्न आङि चाप इति सूत्रे ओ
सि परतः ओसि चेति सूत्रेणैत्वे सिद्धे ओसनुकर्षणार्थं चकारादतो भिसि स्यात्तत्तकारो धीर

५५ तदीत्याह यदात्विति अनुवर्त्तते इति तत्सामर्थ्यान्निर्देशोपि नियम एव स्वीकार्य इति भावः इ
षुसिद्धेरिति · नियमार्थत्वोपपादकाणग्रहणविरोधेनात्र पक्षे विशिष्टासंज्ञेति न शाक्यं वि
धिपक्षे तपरकरणमुभयार्थमिति वृद्धिसूत्रस्य सिद्धान्तानुरूपपाठः एकस्य युगपदुभयवै
शिष्ट्यासंभवेनोभयशेषत्वाभावात् तस्मात्ख्यापादिति अकारवर्णग्रहणं नु केन तकारेण नि
र्देशः नान्तसमुदायस्य स्वस्वरूपेणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वाद्विभक्तिः तकारस्योपलक्ष
णत्वेन तत्कालत्वाप्रयोजकत्वमपि नादस्येन तदर्थयोभयशेषत्वसंभवे [illegible] सेव सम्भ
गिति केचित् · अन्ये तु सेत्वार्थं कुर्म्याः प्रणीयंते ताभ्यः पानीयं पीयते चेति भाष्यात् बोधित
मेकस्योभयार्थत्वमादाय संज्ञास्वरूपसंपादकस्यापि तत्कालत्वाप्रयोजकत्वं चैव च परो मा

रसंबंधेनान्यपदार्थस्यवर्तिपदार्थसंबंधित्वएवतद्गुणत्वंयस्येतिबहुव्रीहेः समुदायस्याव
यविनोविशेषणत्वेनतस्यैदेनतस्यपरामर्शेतिसमकालाप्रसिद्ध्यासूत्रस्यासंभवदुक्तिकता
यत्तिरितिविशेषणासंज्ञेत्यादायसंगतमिति नचिंत्यं असंयुक्तगवासह पलायमाने चित्रगुं पश्य
गवान्तरस्यचेसाहोवर्तिपदार्थस्यापिकार्यत्वेनतादृशनियमेमानाभावात् अपसिद्धेरपि
वर्तिनतस्यदत्तसंज्ञायानिरस्तत्वादितिप्राहुः प्राचांरीत्येति वर्णएवसंज्ञेतिरीत्यैस्यर्थः सोयंविधी
ति अनन्यविधायकमणसुनियामकमितिनुवक्तुमशक्यं एकस्योभयरूपत्वेवाक्यभेदावश्यं
भावात्सार्थैकस्यसामर्थ्याभावात्परिसंख्यारूपनियमस्यत्रिदोषदुष्टत्वाच्च नियमफलस्य
विधिपक्षेपिसंभवस्योपपादितत्वाच्चेतिभावः अभेदकागुणाइतिन्यायसूत्रस्यभाष्यसिद्धं

45 पक्षवार्त्तिकमवतारयति स्फोटस्य ह्रस्वादिना ननु वर्णा एककाला एव तु पलब्धिरेव भिन्नकालेति चेन्न
॰ उत्पत्ति विनाशप्रतीतेरनन्यथासिद्धत्वाद्बु निगतत्वेन प्रतीतेश्च प्रत्यभिज्ञाया जात्यालंबनत्वेनान्य
थासिद्धत्वाद्ध्वनिभेदेपि सैव यं गकारेत्युत्पादादृष्टत्वाद्युत तत्कालावच्छिन्नताल्वोष्ठपुटव्यापारजाः व
र्णा भिन्नकाला एव स्थाप्यये न कालभेदादिति पूर्वपक्षवार्त्तिकार्थः सिद्धं त्विति वर्णोत्पत्तावप्युपल
ब्धीनामिव कालभेदात् वृत्तित्रैविध्यं वर्णो स्वेकरूपा एव यथा लस्यादिगंतृ भेदेपि न मार्गभेद उपजा
यते तद्वदित्यभिप्रायः अवस्थिताः नियतकालाः चिराचिरवचनात् वक्ष्यसंबंधि चिराचिरका
लोच्चारणजनकयत्नात् जायमानवैकृतध्वनेरुपलब्धीनामेव भेद इति वार्त्तिकाक्षरार्थः अस्यार्थ
वृत्तिघंटानादवदेकमात्रादिवर्णाभिव्यंजकपुत्तरमनुरणनरूपेणानुवर्त्तमानो वर्णातनभिव्यंजकः

घात्पर इति वैरेकस्य युगपद्विधित्वावधित्वनिरूपकत्वयोरविरोधात् इति प्राहुः नीति पक्षे त्विदं सू
त्रं नियमार्थमेव च अभेदका गुणा इति पक्षेपि नियमार्थमिदं भट्टास्तु ननु उक्तिलाघवेन विध्यर्थत्वमेवा
स्य सूत्रस्येत्याहुः विभक्तितकारे त्विदं न प्रवर्त्तते उपसर्गाद्धृतीति परकरणात् इत्यपि बोध्यं स्वरार्थमिति
प्रत्ययग्रहणमनालोच्येदं अभ्युपगम्यते उच्चारणार्थस्यापि निवृत्त्युपायाभावान्निवृत्तिमात्रार्थत्वसंज्ञे
त्यर्थः विधिविषये उच्चारणार्थत्वनिश्चयाभावेनापूर्वविधाने न च तां तस्यैवाभिधानमित्यपि संभाव्य
नेसुच्चारणार्थस्यात्संज्ञैवोचितेति भावः प्रत्ययग्रहणसत्त्वेपि तित्वसामर्थ्यात्स्वरितप्रवृत्तिर्निष्प्रत्ययस्य
रितस्येति त्वेविनापि स्किङ्रुच्चारणार्थतैव तकारस्येत्याह वस्तुतस्त्विति तपरो वर्णः स्वात्मसू नभिधकका
त्वकयात्तक इत्यर्थे दीर्घादिवद्वृत्तिभेदेनोच्चारितस्यापि भिन्नकालत्वाद्ग्रहणं तस्यादित्यर्थकं स्ववप

56 कालं प्रतीयते-द्विमात्रं वा त्रिमात्रं वा न वर्णो मात्रिकः स्वयमिति शब्दांतराधिकरणस्य रागण वकारो
नित्यस्तु कथं नेयेति सुधीभिश्चिंत्यं पक्षेत्विति आशुविनाशित्वादूरात्तु ग्रहणासंभव इत्यर्थः यद्यपि वी
चीतरंगन्यायेन तद्ग्रहोपपत्तिस्तथापि तद्दितध्वाने च वर्णा नाद्विशित ध्वनिमात्रोपलब्धेस्तत्स्वीकार
आवश्यकः नित्यपक्षे चिरस्थायित्वाद्वर्णानामेव ग्रहणमित्यभिमानः वस्तुतो नित्यत्वपक्षेपि तेषां सर्वत्रा
नुपलंभाद्विभुत्वाभावेन शब्दाच्छद्यांतराभिव्यक्ति स्वीकारावश्यकत्वात्तु ध्वनिरेव स्वीकर्त्तव्य इत्यप्याहु
ः ननु स्फोटस्य ध्वनिव्यंग्यत्वपक्षे वर्णस्वीकारात्तु परादि ध्वनिभेदात्तु ध्वनिभेदे न वृत्तिभेदस्वीकारे
द्रुतायां तपरोच्चारणेप्यसंतरेतत्वाल्न ग्रहानुपपत्तिरत आह वैश्चितिति कालोपहितध्वनेरेव भे
देन स्फोटस्येत्यर्थः तदुभयमिति व्यंग्यत्वभिन्नकाल एवेति भावः आदिरंत्येन सहेता आदिर्वर्णइति

स्यजननकप्रयत्नानुरूपकालपर्यंतस्थायी वृत्तित्रयेपि वर्णः स्वैकरूप एव अनुरणनं पूर्वसजातीयध्व
न्यंतरमेवेतिमतमाश्रित्याह यद्वत्ति मात्राकाल एवेति वर्णोभिव्यक्त्यनंतरं स्वसजातीयस्यैवानुवृत्तेः
तत्त्वनुत्पत्तावनुनिष्पादिध्वनिर्नव्यक्त्यंतरमभिव्यनक्ति प्रथमगृहीतेति वर्णोभिव्यक्त्युत्तरमुत्पद्य
मानोध्वनिर्व्यनक्ति पूर्ववर्णस्वजातीयं वर्णांतरं इदमेवस्फुटं तदुक्तं हरिणा वर्णस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो
ध्वनिरिष्यते वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते इति शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदाय वैकृताः इति
च ग्रहणेतज्जत्वाख्यकत्वेन ग्रहणे प्राकृतः प्रथमोपन्नः वैकृतः विकाररूपो द्वितीयादिः वृत्तिभेदाय
पुनःपुनरुत्पत्त्याधिजनकाः वैकृता इत्यर्थः एवं च पुनःपुनरुत्पत्त्याधिजनकत्वेन वैकृतस्य वर्णांतर
जनकत्वं बाध्यं नित्याए वेति स्फोटरूपत्वादित्यर्थः कैयटेन ध्वनिनमिति · तस्मादुच्चारणे तेषां मात्रा

५७ त्वमयीतिसंज्ञास्वरूपबोधकालेस्वबोधोपिदुर्वारइत्याशंतयोरपिसंज्ञाप्राप्नोत्येवेति स्वमिस्तु हन्ति
र्थैथैतिपरास्तं यथार्थबोधकत्वसंकेतस्यदीपऽसत्वेनप्रकृतेसत्वेनस्वाग्राहकत्वादितिभावः यत्तु घि
शब्दसंकेतस्यघिशब्देपिगुणादर्शनेनसंज्ञास्वरूपस्यापिवृद्धबोध्यत्वदर्शनात्प्रादिसंज्ञा अपि स्वसंज्ञा
घटकेकारादिष्विव अकारचकारयोरपिप्राप्नोत्येवेति तन्नघिपदमिदुदंतबोधकमिति संज्ञासूत्रवा
क्यार्थकालेइकारांतत्वेनोपस्थितघिशब्देपिघिपदसंकेतसत्वेनसंज्ञास्वरूपेण स्वबोध्यत्वाभावात्
किंच अंसेहाद्दी आदिरंत्येनेत्यनयोरविशिष्टार्थत्वेनत्वव्ययहायगुरनिर्देशो वैयर्थ्यं दुरुद्धरमेव त
स्मादुरुनिर्देशोनोभयोपलक्षितस्यसंज्ञित्वबोधनात्वाघंतयोः संज्ञा किंच यं प्रति आदिः यं प्रति च अं
त्यइतिचभवन्तितस्यग्रहणंभवतीतिभाष्योक्तया प्रत्येकं स्वोत्तरवर्त्तिस्वपूर्वकवर्णराक्षेपकत्वबोधने

नवकुत्री हाविचाद्यंत घटितसमुदायानाक्षेपवोधनेनविशिष्टवोधकयदाभावेनचावयवरहितस्यैवसं
ज्ञित्वप्राप्तौस्वस्यचरूपस्येत्यस्यादिसंग्राह कत्वेनसार्थक्योपपत्तौफलितार्थस्यकथनेनुपयोगाच्चभव
न्मतेभाष्यमशुद्धमेवस्यात् यदपिकेवलांत्यपरामर्शाभावेपिविशिष्टसंज्ञारूपपरामर्शेसतिसमुदायेफ
लाभावादवयवयोःसंज्ञाप्राप्नोतीति तदपिन आद्यंतरहितस्यसंज्ञित्वे अकारे अचत्वस्याभावे अ
चृशब्देपरतोयणादिफलस्यत्वात्फलाभावोक्तेरसंगतत्वात् इतिवोस्तुभमनोरमेरमणीयेइतिदिकृ
स्वरूपमिति अंत्यसहित आदिःमध्यगान्बोधयतिस्वंरूपंचवोधयतीत्यर्थः शब्दाधिकाराद्वितीयां
तस्वमिति अप्रधानेतृतीयेति साहिसंवोच्चारणक्रियायामेवनतुप्रसाध्यनेइतिभावः अंत्येनोपलक्षि
तस्यसंज्ञात्वेफलमाह तेनेति प्रत्याहारेष्विति अत्रशोधः वर्णसमाम्नायोपदिष्टानामणत्वादुपदिष्ट

५४ त्वबोधकलिंगाभावादस्य चावित्सादावणुदित्सूत्राप्रास्याप्तिलिंगेनतत्तत्स्थलत्वबुधप्रत्याहाराद्यवर्णेषुसू
त्रचरितार्थमितिसूत्रप्रयोजनप्रदर्शकभाष्यस्याद्यवर्णस्यसंज्ञात्वेएवसंगतिः विशिष्टस्यसंज्ञा
त्वेहियुभादिएकदेशवर्णवदणादिपदैकदेशवर्णोनामप्यनर्थकत्वात्तद्ग्राहकत्वाप्रसक्तिरिति
सूत्रावकाशप्रदर्शनेविरुद्धमेतेतिभावः एतेनतद्भाष्यमणुदित्सूत्रप्रत्याख्यादीर्घादिनिरूपितावाचक
ताआद्यवर्णएवविश्रांतातस्याचरितत्वात्तनमध्यमेष्विरेवंपरंनत्विकारोकारादिनिरूपितापिसा
आद्यवर्णइत्येतत्परं तस्मात्सहग्रहणात्समुदायस्यैवसंज्ञात्वमित्यपास्तं नन्वेवंशिष्टाद्वृत्सुस
त्तिर्नस्यादित्यतआह सहग्रहणात्स्विति तत्तीयातुर्वृद्धोमूनेतिवमर्थ्यसज्ञावेनापिसिद्धेतिनदुत्वा
रत्वमेतदर्थमिवेतिभावः प्रत्याहारपदवाच्यताप्यंत्यवर्णोपलक्षितेआद्यवर्णएवतेनप्रत्याहा

रणं स्ववाच्यवाच्ये निरूढलक्षणेत्यादि व्यवहारः संगच्छते अन्यथा प्रत्याहारपदस्य विशिष्टशक्तत्वे स्व
पदेनापि तस्यैव परामर्शः स्यात् न हि तद्वाच्यत्वमकारादिषु किन्त्वादिवर्णवाच्यत्वं न हि स स्वपदेन परामृ
ष्टः शक्यः सर्वनाम्ना प्रक्रान्तपूर्वपरामर्शित्वादित्यसंगतिः स्पष्टैव किं चेति तथा चैकः काशोऽइत्यादिनि
र्देशानुपपत्तिरिति भावः केवल एवेति यण् शब्देन विधावप्रतीतिशेषः न त्विति वस्योपलक्षणत्वा
दिति भावः विशिष्टे संज्ञात्वमिति कैयटादिमताभिनिरासायाह अत्रेदमिति प्रत्याहारेष्विति लिंगे
नाद्यस्य संज्ञात्वमिष्यत्वादित्यर्थः लिंगाभावादर्थप्रत्याविसादौ सूत्राप्रवृत्तिरेव तात्पर्यग्राहकमिति
आदिर्निष्ठता वर्णो बोधकत्वाद्बोधक इत्यर्थः ननु वाचकावाचकसमुदायस्यार्थवत्त्वाभावात्प्राति
पदिकत्वाभावात्कथं विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिरत आह सहग्रहणादिति स्वार्थिकप्रत्ययस्यागमवदन

५१ र्थकत्वेनसमुदायस्यानर्थकत्वेपियावादिभ्यइतिशास्त्रप्राप्ताल्पास्त्रकृतिगतार्थवत्वस्यारोपवत् अंस
स्याप्रत्ययकत्वेपि अंसविशिष्टे अर्थवत्वारोपबोधकसहग्रहणादित्यर्थः घोतकांतरेति प्राग्धुपलक्षिते
विशिष्टेवाशक्तिबोधकाभावादित्यर्थः इत्संज्ञयापहृतस्येति अनुबंधेष्वित्संज्ञायाः फलनष्टयवत्वस्य
सतिसंनवेति यनत्वेनेत्संज्ञयाप्रत्याहारलोपसंपादनादित्यर्थः क्वचिल्लोपमात्रफलापीत्संज्ञेतित्वम
त् लोपश्चेत्संज्ञासमकालएव· अतएवप्रत्याहारेष्वनुबंधाग्रहेलोपश्चवत्वनवकाशरइतिहेतुः संगच्छते
चिकीर्षितप्रत्याहारसंबंधमनुबंधविषयएवलोपेनापहारइत्यत्रबाधकमाह अन्यथेति अत्रप्रत्या
हारनिष्पत्तिकालेणकारादीनांलोपाभावेणादिषुचूलंदुर्वारमित्यर्थः किंचेत्यादि अंसादिविशिष्टसं
घस्ययणादिसंज्ञाः इत्यर्थः तथाचयणशब्देनयकारणकारणकारयोरुभयोरप्युपस्थितत्वादेक

स्यागेमानाभावेन संज्ञात्वरूपेणोभयोर्विधानसंभवेन यण्शब्द आदेशो युक्त आपादयितुमिति भावः
इकू शब्दस्येवेति॰ इगिति समुदायस्य कः काशङ्कास्तत्रस्यानिवसंभवेन व्याख्यानान्निर्णयसंभवेन व
र्णोनाम्स्यानित्वासंभवदिति नास्मन्महितवर्णानामनादिसंज्ञाः किंतु तदृहितानामेवेति भावः हरस्त्वदिति
अंतस्यग्रहणसामर्थ्यादेवमिल्वात्स्यैनेतामसाहारइत्येतदभिप्रायः मध्यमेनेतेति रप्रत्याहारे अकारादि
ग्रहणापत्तिर्दोषः इत्यर्थः तथा चकृत्सधितिस्यादेो अणइत्यस्यादेशः स्यादिति भावः मध्यमइति इ
गादिप्रत्याहारे अकारग्रहणापत्तिरित्यर्थः तथा चज्ञानेइत्यादावपि कोपीति नुमापत्तिरिति भावः उभ
योपादानेतु यस्मात्पूर्वो नास्ति परस्मिन् सति इत्स आदिर्यस्मात्पूर्वं सत्वे परो नसोन्त्यइति लोकसिद्ध
लक्षणसत्वादनयोर्मध्यवर्त्तिकिंचिदस्तीति प्रतीतेः परिछिन्नसमुदायस्यैव संज्ञा अकाराकारादीनां

50 यहणेतुरकारेकाराद्दीनामादित्वं सत्वयोरभावापत्तिरितितेषांन ग्रहणमितिबोध्यं इदंच सूत्रमनिसं
ज्ञासइह्रस्वदि॰ तिसूत्रेअत्र्॰ हलोर्द्धकार्यहलात् अन्यथाप्रत्याहारसत्वाद्उन्दोहलादाविसर्यत्वादत्वीसे
वक्सिद्धोक्किसुभयो पाणिनिनन च व्यक्ति शास्त्रेइसैकारेऽति प्रसंगः आटः पित्वेनङित्वाभावात् आटास
हैकादेशस्य स्थानिवत्वाच्चतेनैं नक्तोरापधयोरितिसत्रनरम प्रत्याहारइतिबोध्यं नवीनास्त्विति प
क्षिप्तादीधातोरुत्तत्वि आङ्गसहगुणेपररूपेएत्यधतीति हृद्धेरप्राप्तिरित्यर्थः प्रत्याहार ग्रहणेच
ह्लतायाभाष्यानुक्तत्वेपिस्वीकारवदेतेसूजादिस्वीकारेभाष्य विरोधोऽकिंचिरएवगुरुभूतसूत्रा
वृत्तिस्वीकर्तृभिरनुक्तत्वमात्रेणानभिधानस्यवकुमयोग्यत्वात् अंतस्थाहत्तयेद्दति यदेतुइकः
एचइलः नासिकैसादिनिर्देशोः प्रत्याहारानुपूर्वीवाधकसूत्रोत्सवर्णानामग्रहणंबोध्यते नहाव्य

थमिवेदमितिदृष्टिस्तत्रस्य कैयटबोधितः एतत्सक्षस्वरसः इति दिक् अत्रसः शोधः पूर्वयत्रे येनविधिस्त
दंतस्य नदंतस्येति तदद् अंतो यस्येतिवहुव्रीहिः कर्मणीति यद्यपिभावे प्रत्ययेपिविधेयं कर्मप्रसिद्धत
यालभ्यते तथापिनाकांक्षप्रयोगस्यौचित्यात्कर्मणीत्युक्तमिति बोध्यं कर्त्रर्थीति कर्त्तृव्यापारस्येयो
ज्यव्यापारवत्तएव करणत्वादित्यर्थः पारतंत्र्यमिति प्रकृत्यर्थस्तत्राधेयतयान्वेति तस्य चनिरूपक
त्वेनान्वयः एवंच यद्वृत्ति पारतंत्र्यनिरूपकं विधेयं तद्वृत्तिलभ्यते तत्र शब्दशास्त्रे प्रायः शब्दस्यैव संभ
वतीति यच्छब्देन शब्दो विवक्षितः स आत्मा तस्य संज्ञेत्यर्थः अन्येतु यत्नेनेति करणत्वतीया करणेन
चान्यस्य विधिर्भवतीति भाष्यादनेषां व्यापारवत्त्वाभावबोधनाद्विशेषणमेव करणत्वतीयांतेनो
च्यते विशेषणस्यैवेतरव्यावृत्तिकरणमेव व्यापारः यथा एरजित्यत्रैव णीत्ति भिन्नधात्वनुसंबंधप

51

रतारहूपः एवेति विशेषणं वृत्तिर्व्यापारः तत्र प्रत्यासत्त्या शब्दप्रयोगोपस्थिते विषयं विशेषणमेवत
द्दंतत्याहकं क्वचित्तु सत्तिगमके शब्दप्रयोगोपस्थिते सविषयोपि विशेषणं शब्दरूपविशेष्यमात्रायापि
तद्दंतत्याहकं तदन्यंतरंगत्वात्समानाधिकरणं विशेषणमेव न व्यधिकरणमित्याह निर्मलत्वइति
शक्तिग्राहकस्यापि गुणिलिंगायित्वेति कोशस्य लाघवाल्लक्षणबोधकत्वव्याख्यानानुशासनस्यापिल
क्षणग्राहकत्वेन सार्थकं सुप्तिङ्विभक्तौ न लक्षणेत्यत्र मूलाभावइत्यर्थः तदेव स्पष्टयति दोषांतराय नचे
ति तुल्यत्वादिति लक्षणायै वापपत्तौ कालांतरविधायकानां प्रहासे चेत्यादिपुरुषव्यत्ययविधायकानां
च वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः व्यत्ययानुशासनान्न लक्षणा सुप्तिङ्विभक्तावितिवदतः क्रियावाचको धातुरि
तिबोधकभ्वादिसूत्रसत्त्वेपि तिङो व्यापारे लक्षणेति वदतो महाभाष्यिकसंज्ञादुर्वारेति परिहसति

रथोगच्छतीत्यादाविति आदिना ज्ञानाश्रितसाध्यावाश्रयत्वेलक्षणेति संग्रहः अत एव सुब्विभक्तौलक्षणा
सत्वादेव प्रयाजशेषेणेति घृ क्षरणदीप्त्योरिति धातोः क्षिप्रक्षारणार्थकाभिघारयतेरर्थनिरूपितकर्म
त्वस्य तद्विशिष्टसंभवात् द्रव्यरूपत्वात् प्रयाजशेषस्य कर्मत्वसंभवात्करणत्वानुपपत्तेश्च द्वितीयायाः
अधिकरणे तृतीयायाः कर्मत्वे लक्षणेति तेषामभावः किंतु चैविक्षिकं इति तस्यार्थं तत्रांशद्वयानां विशे
षणत्वेन सर्वत्र लक्षणमाह तेनेति फलितमिति येन करणेन विशेषणेन विशिष्टस्य विशेष्यस्य कार्यं
विधीयते तद्विशेषणं स्वांतस्य विशेष्यस्य संज्ञेति वाक्यार्थः संपन्न इत्यर्थः अत्रायं सिद्धांतः एतस्य
वृत्तौ विशेषणे समानाधिकरणत्वयोग्यताज्ञानं निमित्तं तेनेन हन्मि सत्रे नंगमेत्यन्वयाभावेपि त
दंत विच्छिरिनिशेवाधधियोवोधप्रतिवेधकत्वादित्येके अन्ये तु समानाधिकरणविशेषणत्वज्ञान

52 मेवैतत्प्रवृत्तौ लिंगं इन्हन्निस्य तु बाधज्ञानस्य बाधे प्रतिबंधकत्वाभावादिनं गमितिबोधो भवति
परं तु बाधज्ञाने न जातबोधे ऽप्रामाण्यग्रहात्सन्नक्ष्यसंस्कारकः एवं चेन्नं शे वा धात्वस्य चे संशं स्या
पीनं शेः प्रवृत्तिरित्याहुः न कथंचिदिति शब्दस्वरूपं विशेष्यं तु सर्वत्र सत्वान्नैतत्प्रवृत्तसुपयोगीतित्वि
क्वापणिस्वत्र तदंतविधिशंका समानपरभाष्यादवसीयते क्वचित्तु वार्तिकभाष्यादिगमकसत्वे सर्वा
द्यानी स्यादेतदप्येतत्प्रवृत्तसुपयोति स्वीकार्यमिति बोध्यं धातोरेवेति धातुविशेषणत्वस्य पूर्वसूत्रेक्
प्तत्वादर्थाधिकाराद्वदंत धातुपरमेवानुवर्ततइति तद्विशेषणमेवो श्चपूर्वस्येति उचितमित्यर्थः अ
तिव्याप्तिरिति अयमर्थः ओष्ठः पूर्वो यस्मादिसर्थे तदनारंभकपंचम्यंतपदवाच्यत्वरूपावधित्वस्य
तदारंभकत्वे सति पूर्वत्वरूपपूर्वावयवत्वस्यैवं प्रसेकस्य न संभवतीति आष्ठपूर्वस्य ऋदंतस्य धा

न्नोरित्यर्थकसूत्रस्य संकीर्णमित्यत्र प्राप्तिरितिदोषः केचित्तु नन्दं तत्वं ओष्ठ्य पूर्वत्वं च द्व्यमपि
धातोर्विशेषणं मे कत्र द्व्यमिति रीत्या सम्भिन्नस्यापि तत्राप्तिरित्याहुः यद्यप्योष्ठ्यः पूर्वो यस्येति बहुव्री
हौ पूर्वशब्दस्य प्रथमावयववाचित्वाद्धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्य सुलभमिति संकीर्णमित्यत्र न दोषस्त
थापि वर्णस्य वर्णान्तरावयवत्वाभावादारोपितत्वं तमानाभावाद्दिग्वाचकत्वेन पूर्वादीनां प्रसिद्धत्वा
द्वाधिसाकांक्षत्वाच्च पंचम्यर्थे बहुव्रीहिर्वोचित इति भावः दिग्देशकालवृत्तीनां पूर्वादिशब्दा
नां पूर्वादिशब्दो नामवयवे पुनःस्थत्वात्फो णी हृत्तिरिति निष्कर्षः गौणस्यापि मुख्यसमवायत्वे मेव
प्रचुरप्रयोगास्य पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिरिति धात्ववयवौष्ठ्यपूर्वत्वाभावान्न संकीर्णमित्यत्र दोष इति चेत् धा
तोः प्रथमावयवौष्ठ्याभावात्सुस्पर्षत्नीस्यत्रोत्वं न स्यादिति दोषः बोध्यः एवमिति अंगस्य प्राकर

53 लिङ्कत्वादंगं विशेष्यं अतः प्रत्ययो वा विशेष्यमिति पक्षद्वयं यद्यप्युकारोपि श्रुतस्तथापि तस्य प्रत्यय
विशेषणत्वस्य युक्तत्वेन न तन्निर्देशो घटत इति भावेनाह नन्विति अश्नुहीति उकारान्तप्रत्ययस्यासं
योगपूर्वकत्वाद्धेर्लोपः उकारान्तप्रत्ययस्य विशेषणे असंयोगपूर्वादिति भावः इदमत्राकूतं उकाररूप
विशेषणविशिष्टे ऽसंयोगपूर्वत्व वैशिष्ट्यमिति रीत्या बोधने वाच्ये तः पूर्वोपस्थितत्वात् परस्य विशेषणसंबं
धस्यासंयोगपूर्वादित्यपेक्षयाऽन्तरंगत्वादिति शक्नुहीति पाठः अश्नुहीति पाठे उपदेशत्वं तदिति सूत्रे आ
श्रीयत इति प्रयोगासरस्मेयदं अनुदात्तेत्वलक्षणस्य तङो ऽनित्यत्वाद्वा विशेषणे चेति चो भिन्नक्रमो ऽध्या
हृपि स्तुतरं बोध्यं तेन अंगस्यासंयोगपूर्वत्वादश्नुहीत्यत्रातिव्याप्तिरपि बोध्या गुणाभावास्फुरणा
दिति विशेषणविशेष्यभावज्ञानसापेक्षतया तदन्तविधेरवान्तरवावरार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तसा

वहिरंगत्वात्सूर्वस्मुकारस्यैवासंयोगपूर्वादित्ति विशेषणमिति भावः तमनुभूय विशेषणसंबंधमनुभू
य विशिष्टासंज्ञा असंयोगपूर्वोकाररूपा ननून इत्यस्य तदंतसंज्ञात्वे पुकारस्यासंयोगपूर्वादिति वि
शेषणमस्तु को विरोध इति चेत् न उत्तरस्य स्यतदंतसंज्ञात्वे संज्ञिप्रत्यायने विशेषणत्वमापन्नस्य
स्वविशेषणानुभवे अयोग्यत्वात् स्वस्य विशेषणान्वये इतरविशेषणत्वेनोपस्थितेस्तंत्रत्वात्
अन्यथा ऋद्धस्य राजमातंग इत्यपि स्यात् तत्रैकार्थीभाववदत्राप्युकारविशेषणकोपस्थितिसत्वा
त् गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् यथैकदेशत्वाच्चेति रहस्यं गृह्यमाणेति सूत्रेउद्योतमार्गेणेत्यर्थः
वाक्यकि तदंतोपाधिप्रसंग इति पाठे भावप्रधानो निर्देशो वोध्यः ननु विशेषणविशेष्यभावस्य यथेष्ट
त्वे समासप्रत्ययादीनां वैयर्थ्यं चक्रीदृशाः सद इति विशेषानिर्णयश्चेत्तत आह स्फुटीकर्तुमिति सुवि

54 ति सुपेत्यर्थः सुबंतैः श्रितादिभिरित्यर्थः कल्पित इति वार्त्तिकेनैव न तादृशविशेषविशेष्यभाववोधनात्क
ल्पित इत्यर्थः एतेन प्रत्ययविधौ निषेधेन व्याख्यातं क्रोडीकृतं समानविषयकत्वस्य प्रत्ययविधिवि
षयत्वस्य-दिव उत्सूत्रे इति इदं यस्मिन् तत्रेत्यर्थः आद्यचानद्धुरितपादेऽ इंद्रे चेति सूत्रे इत्यर्थः पूर्वादिनिः
सपूर्वाच्चेत्यस्य परिभाष्य ध्येपि ज्ञापकमित्येतस्या अप्युक्तमात्रे एतेन व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकस्य स्या
इंद्रे चेत्सूत्रे के परे नो केरस्या अनुक्रेरिंदं विंसमित्यपास्तं अतएव ग्रहणवतेत्यस्य प्रत्ययविधिविषयत्वा
देव व्याख्यानं ह्रस्वविधायकस्य पक्षा सूत्रे इत्युत्तरं कृतमिति शेषो वोध्यः प्रत्युक्ता इति अतिसखे
रित्यत्रासखीति न निषेधो ग्रहणवतेति तदंतविधिनिषेधादिति वदन्नैकैपरः आदिग्राह्यः सुबंतमे
वेनेति सुबंतस्य विसर्गांतत्वेन श्रितशब्दांतत्वन्नेत्यर्थः संबुध्यंतमिति टावंतमपि वोध्यं वाधित

मिति सुबंतत्वे विशिष्टस्य श्रितशब्दत्वाभावादित्यर्थः बाधादिति रवट्वेति शब्दस्य द्वितीयांतरूपत्वस्ये
त्यर्थः यत्तु सुपेति तृतीयांतत्वेन सुब्विशिष्टैः श्रितादिभिरित्यर्थे न दोष इति वृहद्विवरणकाराः सिद्धांता
शयं वर्णयंति तेषामयं भावः सुपेति तृतीयांतस्याधिकारत्वस्वरूपलक्षणत्वयोः सर्वसंमतत्वेनैसाहित्ये
तृतीययासुप्सहित श्रितादिभिर्द्वितीयांतं समस्यत इत्यर्थे हि कष्टं परमश्रितइत्यत्रापि समासः प्राप्नो
ति अन्ये तु पूर्वपक्षाशयस्तु सुबंतैरित्यर्थकं सुपेत्यनुवृत्तं विशेष्यं तद्विशेषणं श्रितादयः अंतशब्दो
ऽवसानवाची सुबवसानकाः केऽदृस्याकांक्षायां श्रितादीनि प्रातिपदिकानि संबध्यंते तेषां च सुबंत
रूपत्वाभावेपि सुबवसानकत्वमक्षतमेव एवं च तदंतविधौ परमश्रितइत्यत्रापि प्राप्नोति उत्तराश
यस्तु तादृशविशेषणे वैशिष्ट्यं तद्रूपत्वाभावेपि संभवति नहि सर्वो चयवनीले एव नीलो गौ रिति एव

55 ध्विंउश्चैवस्य सत्वेपि नीलत्वइति प्रतीतेरित्याहुः परंत्विदं चिंसं विवरणमते सुपेस्यस्य प्रत्ययग्रहणप
रिभाषया सुबंतेनेत्यर्थात् सुप्सहितेन रिसर्थोयपत्तिश्चिंत्या लक्षणयां तु घट्कुड्यां प्रभातं यत्तु पू
र्वकाले केयत्र सुबिति प्रथमांततया तथार्थासंभवइति तन्न सुप्सहितानां पूर्वादयइत्यर्थसंभव
न प्रथमांतसुबिससंबंधइति वक्तुं शक्यत्वात् यदपिस्यानविनाविवरलासमर्थपरिभाषायाः स्थि
तसमर्थपदार्थप्रतिविशेषणतया प्राप्ततदंतविधेर्निषेधार्थमिति यत्तु कृतं तदपिचिंत्यं सुपस्सा
सत्वेन तद्विशेषणत्वेनैव समर्थामिन्यस्य वाच्यतयाश्रितांतसुबंताभावेन परमश्रितः इत्सत्रा
तिव्याप्तिपरभाष्यस्यासंभवदुक्तिकत्वापत्तेः तस्मादयमत्रभाष्यकैयटाशयः सुपेसनुहत्तौप्र
त्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीसुपएस्थितं तत्र प्रत्ययेनोपस्थितं तत्समानति

भक्तिकं अत एवैद्‌ हस्वादिसत्रेद्वं ताद्दिस्यर्थेलाभः श्रितादयश्च तद्विशेषणानि एवं च श्रितादिभिः
प्रत्ययविधानावधिभूतैः प्रत्ययावसानकैः समासइत्यर्थे कृत्स्नश्रितः इति सिध्यति प्रकृतिविशेषण
श्रितादेस्तदन्तविधौ श्रितादन्तैरित्यर्थे कृत्स्नं परम श्रितः इत्यत्रातिव्याप्तिः सुबन्तविशेषणं श्रिताद
यइत्समभिप्रेत्य कैयटव्याख्यातृणां परं तु कैयटमते भाष्यस्य सर्वपक्षस्यैवनिर्दिष्टत्वापत्त्या कैयट
स्य एवेति प्राहुः प्रत्ययविधावपि नड्याद्यन्तप्रत्ययविधानावधिभूतसुवसानकेभ्यः प्रत्ययइत्यर्थे
सोत्रनड्यादिरित्यत्रातिप्रसंगः प्रत्ययविधानावधिभूतनड्यादिभ्यः सुववसानकेभ्यः प्रत्ययइत्यर्थे
तु नातिप्रसंगइति नव्यपितत्प्रकृतिकेलक्षणम् अतएव कैयटे लक्षणानुपपत्त्या सइत्यास्माकीनः
सिद्धान्तः प्रकृतमनुसरामः एकविभक्त्या विस्यादीति परिनिष्ठितविभक्त्या समासइति पक्षेइतिशे

56 षः ज्ञापकत्वेनेति खट्वाक्षिपइति ज्ञापकत्वेनेत्यर्थः नहि खट्वा इति शब्दरूपं द्वितीयांतमिति भावः
द्वीपायीति· यत्तु न च शब्दत्वज्ञावाच्छुनुरनुमइत्येव सिद्धे वार्त्तिकं व्यर्थमिति वाच्यं प्रत्ययग्रहणप
रिभाषया शब्दं तस्य यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते ननु ततः पूर्वस्य वेति सिद्धांतात् एतद्वार्त्तिकस्यैवात्र मा
नत्वं किंच एष जगतोः शब्दस्वरो माभूदिति नियमार्थं चावश्यकं वार्त्तिकमिति तन्न वार्त्तिके उपमेये
षष्ठ्यदर्शनेन षष्ठ्यंतादित्ती कल्पने मानाभावेन भवदुक्तसिद्धांतस्य खपुष्पायमाणत्वात् किंच भव
दुक्तेर्थे महती तरत्यत्रापि तद्धितेति ह्रस्वविकल्पानापत्तिः तस्मात्तृतीयांतादेव वतिः न च शब्दव
ज्ञावेन स्वरसिद्धे बृहन्महतोरिति व्यर्थमिति वाच्यं नियमार्थमिति भवतैवोक्तत्वात् तस्मान्महतेइत्या
द्यावुदात्तस्यैव महती अतिमहती सात्रावपि शब्दग्रहणेनैव सिद्धत्वान्नियमार्थं वार्त्तिकस्यावश्यक

त्वात् अती महतीस्य च प्रत्यय ग्रहण परिभाषया शात्स्वराश्रभावपि हृहन्महतीरित्यस्य प्रत्यासत्या
तस्य कृत्तिक प्रत्ययेएन ग्रहस्याऽप्राप्तप्राप एणार्थत्वाभावाच्च गौरादित्वं मनयोः प्रामादिकमेवेतितास्य
र्थं यदितु वार्त्तिक सामर्थ्यादेव वर्त्तमाने पृषदिति सूत्रे षष्ठ्यंतताद्वृत्तिरिति कल्प्यते तेन नस्वर प्राप्तिर्महती
तरेति हृस्वविकल्पे चनमानमिसुच्यते नराप्यि वार्त्तिके स्वनङीयगुदात्तत्वे सिद्धे गौरादित्वं प्रामादिकमे
वेतिप्राहुः अग्रहत्तेरिति स्वंरूपमिसेतन्मूल कल्वाद्धिशिष्टरूपोपादान एव तस्य वृत्तिः औङः स्यामिति
चात्र मानमिति भावः तेन विशिष्टग्रहलेऽर्थवद्ग्रहणेन अनर्थकस्याग्रहणादिति द्योतकेत्वपक्षे
द्योत्यार्थेनार्थवत्वादुपसर्गस्येव ग्रहणं नान्यस्येति भावः महदुत्तर पदत्वाभावादिति नच विशि
ष्ट समासस्य महद्रूपचरमावयवत्वान्नदोषइति वाच्यं तदुत्तर पदस्येति समासप्रत्यासत्या महदु

57 न्तरमध्यक समासस्य रूपांगस्य दीर्घ इत्यर्थे विशिष्टेन समासस्य महदुत्तरपदकत्वाभावात्र यस्य चा
वांतरसमासस्य महदुत्तरपदकत्वं तस्य चांगत्वाभावादिति भावात् इत्युक्तत्वादिति धर्मिग्राहक
मानेन तथैवत्वाभावादित्यर्थः व्याख्यातइति वार्त्तिकमतेन स्यात् अजरसिति भावः वार्त्तिकमते वक्तुं चैव
हृजरसइति न सिध्यति इत्यपि बोध्यं वैविषीध्यमिति विष्णु व्याप्तोस्त्वरितेतत् फलितोर्थ इति इदंतु
चिंत्यं जात्याख्यतमाक्षेपस्तस्याः विशेष्यत्वं यद्यपि दृष्टं तथाप्यनुपात्तविषये आक्षेपोपात्तसं
त्तिसेद्धिसत्वात्त्वकथमाक्षेपः किंच योगरूढं पंकजादिपदवत्सर्वनामपदस्यापि सत्वेन द्वयोर
र्थयोरभेद एव प्रतीयते नतु तयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति कथं विशेष्यत यान्तरं त
विधिरिति किंच संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधारंभेणान्वयर्थत्वं न वार्त्तिककारसंमतं तस्माद्व्यावर्त्तक

मपि शब्दरूपं विशेष्यमेतद्वार्त्तिकभाष्यादिमूलकव्याख्यानादादायतदंतविधिरत्रबोध्यः ङीप्
प्रतिषेधे इति ननु प्रतिषेधस्य विधित्वाभावात्कथं सूत्रेण तदंतत्वविधौरेचेन्न विधीयत इति विधि
रिति कर्मणि क्तिप्रत्ययेन विधीयमानस्य ग्रहणात्प्रतिषेधस्यापि विधीयमानत्वेन प्रतिषेधेऽपि तदं
तविधेः सुलभत्वात् एतद्वार्त्तिकमपि ग्रहणवतेत्यस्य व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्य च
प्रत्ययविधिविषयत्वमानं बोध्यं इति सूत्रेणेति· प्रत्ययविधौ पंचम्याः युक्तत्वेपि प्रथमानिर्देशः
सर्वोचस्या युक्तस्य तस्य प्रत्ययविध्यर्थं प्रथमानिर्देशः तेन केवलात्तदंताच्च प्रत्यय इत्याहुः शोली
शब्दः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यध्याहारावश्यकत्वेन शब्दरूपं विशेष्यमादायतदंतविधिरिति प्राहुः न
प्रातिपदिकमिति स्त्रीप्रत्ययांतत्वादित्यर्थः यथाकथंचिदिति परिभाषाप्रयोजनकथनावसरे

58 भाष्ये त्रिस्यादिति विस्पष्टोक्तत्वादित्यर्थः सावकाशत्वादिति अंतग्रहणं नियमार्थं सूत्रांतादेवेत्यर्थ इति
भावः चरितार्था स्यादिति तदंतविधिभावेन तदंतेत्र वृत्तिसंपादनेनेत्यर्थः चरितार्थत्वादिति तदं
तेऽप्राप्तप्रापणार्थत्वान्नियमार्थत्वासंभवात्केवले व्यपदेशिवद्भावेन प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वाद्व्यपदेशिव
द्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषाज्ञापकत्वासंभवादिति भावः ननु तर्हि केवलसूत्रशब्दात् टग
नुपपत्त्यर्थं पूर्वोक्तपरिभाषा स्वीकार्येति चेन्मानांतरसिद्धत्वाना पूर्वत्वादाह ज्ञापकसिद्धेति ज्ञापक इति
सपूर्वपूर्वोदिति एकसूत्रेणैव व्यपदेशिवद्भावात् केवलेपि सिद्धे योगविभागोऽस्यार्थ इति ज्ञापक इति
भावः सामर्थ्यमपीति अपिनाऽरुचिः सूचिता विशेषणविशेष्यभावकमसमासबोधकभाष्यवार्त्ति
काद्यसत्वेपि तत्कल्पनेऽतिप्रसंगादुणिद्धर्णीसस्य वैयर्थ्याच्च प्रवृत्तेव्यस्यासाभावबोधकस्य स

मास्येति निषेधस्य सत्त्वाच्च तदंते प्रवृत्तस्यार्थमंतग्रहणमिति सामर्थ्याद्दुरूपयादमिति व्यर्थमिति केवले
ऽप्रवृत्तिरनभिधानादिति तात्पर्यं वस्तुतस्तु परमदिक्साद्रिभ्य इव केवले ऽप्रवृत्तिवोधकभाष्याय भावा
त्तस्य पूर्वादित्तिज्ञापकसिद्धत्वाच्चानभिधानाश्रयणापेक्षया परिभाषाश्रयणमेव वरमिति वोध्यं
अत्रेदं वोध्यं पूर्वात्स्य पूर्वादित्तिसविभक्तिकसमेकं सूत्रं कार्यमिति योगविभागो ज्ञापकः अत एव कृत्स्नादि
भाष्ये स्वरस्त पूर्वादिभ्येनन्मा च्चानुवृत्त्याऽनिष्टीति प्रयोगसिद्धिः एवं च रात्री स्यादौ केवलस्याप्राप्तेस्तस्य
चरितं वक्तव्यं ननु तदंतविधिविषये तस्य चेत्यनेन केवलादपि चेत्त्व्यपदेशिवद्भावोऽप्राप्ति पदर्शिकेनेति व्य
र्थमिति चेन्न ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेन यत्र सूत्रे एव विशेष्यं रूपमुपात्तं तत्रैव परिभाषाविषयत्वात्
यथाऽस्याऽधिकाः अस्मिन् शते इत्यत्र डो न भवति अत एव केवलपूर्वादिस्मन्नकेवलैकशब्दे प्रवृत्तिः

59 अत एव पूर्वादिसे च तदंतविधिनासिद्धे सपूर्वादित्यस्य ग्रहणं वर्तेति परिभाषाज्ञापकत्वमुक्तं चैवं परे
न ग्रहणवते — सपिसस्य यविधौ निषेधस्यैवानुवादकं लाघवात् इति दिक् ननु तस्यैव सु प्रमाने
गोरूपप्रातिपदिकस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन तदंतत्वात् तस्य ग्रहणात् ह्रस्वो दुर्वारः इत्याशयेन शंक
ते नचैवमिति विधानादिति अयं भावः उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वात् स्वार्थाभिधाने विशेषणत्व
स्याव्यावर्तकत्वादन्यार्थनिरूपितस्यैव ग्राह्यत्वात् प्रातिपदिकस्य तत्समानुवृत्ते श्चोपसर्जनत्वनिरूप
कस्य प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं एवं चेगांतनिष्ठस्य गोशब्दनिष्ठस्य चोपसर्जनत्वस्य निरूपकस्य प्रा
तिपदिकस्य विधीयमानो ह्रस्वो गोकुलमित्यादौ न प्राप्नोति न हि स्वनिष्ठोपसर्जनत्वनिरूपकत्वं स
स्य चित्रगुरित्यादौ तु विशिष्टनिष्ठ। त्वान्निरूपकत्वस्य न दोषः स्तत् ध्वनयन्नाह संनिधानाच्चेति नहि

स्वइति समासत्वेन प्रातिपदिकत्वाल्लिंगविशिष्टपरिभाषया वा प्राप्तिर्बोध्या अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन त
दादिनियमाभावात्स्त्रीप्रत्ययांतत्वं अत एवातिराजकुमारीति सिद्धं द्विवउत्सूत्रे इति तद्धितपादे द्वंद्वे
चेति सूत्रे इत्यर्थः उभयोरेकज्ञाप्यत्वान्नोभयोरुक्तिः कैयट इति न शंक्यं द्विगिति इदंशौ द्योति द्विगार्थः स
मृएवेति भाष्ये: उभयत्रापीति ननु यद्विधाविस्तुक्तौ एग्विधौ कथं तदंतविधिरिष्ट इति चेत् अत्रोच्यते हलसी
राट्ठक्सर्थे शैषिके ठकि वहतीत्यर्थे पिठकः सिद्धत्वाद्धलसीरादिवहस्यधिकारे पुनर्हलग्रहणं तदंतवि
ध्यर्थं तच्चानर्थकं तस्येदमिति सिद्धत्वात्फलुगभावार्थं हलग्रहणमिति भाष्ये सिद्धांतितं शैषिके ठकि तदं
तविध्यभावे पारमहलिकः द्वैहलिक इत्यस्यासिद्धिः हलग्रहणसार्थक्ये भाष्योक्तमसंगतमेव स्यादिति
शैषिके ठग्विधावपि तदंतविधेरिष्टत्वात् इदंत्वं वा द्रष्टव्यं कारकबोधार्थं तु न हलग्रहणं

अर्थसामान्यात्सिद्धमिति वदता भाष्यकारेण विशेषप्रकारकबोधस्यानिष्टत्वाबोधनात् सर्वनाम्नां तु
द्विस्य सामान्यविशेषधर्मप्रकारकबोधजनकत्वाद्विशेषप्रकारकबोधस्योपपादयितुं शक्यत्वाच्च ए
वं च शकटहलसीराशेऽपि तदन्तविधिः परं तु संख्यापूर्वपद एव तत्रैव लुक्ः प्राप्तेरत एव परमहलश
ब्दात् ठक् कृतेति कैयटेनोक्तं अपरस्यादीयतीसूत्रस्य एतदर्थे लुगभावार्थं भाष्येऽपीति तद्वहतीति सूत्रे र
थहलयोरिति केचित्तु शेषिकप्रकरणे न रथाद्यत् । गवोद्धोरिति पाठेन सिद्धे तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणं
रथांशे तदन्तविधौ ज्ञापकं द्विगोर्लुंगिसत्राचीति न संबध्यते द्विरथ्य इति भाष्योदाहरणात् अनभि
धानाच्च नातिप्रसंगः वहत्यर्थे तु अप्राग्दीव्यतीयत्वान्न लुक् तेन द्विरथ्य इत्येव रूपं सीताहलयोस्तु वा
चनिक एव तदन्तविधिः वहत्यधिकारस्य हलसीरादिति हलग्रहणं तु इदं शब्देन बोध्यरूपार्थी ग्रहणज्ञाप

नेन चरितार्थमिति नस्यांशे तदंतविधेर्ज्ञापकमिति आहुः एथांशे वोतुरिदं शब्देन ग्रहणको
ट्यर्थ सूत्रविधानाभावेन लाघवान्नदंतविधिज्ञापकत्ववद्वंशेपि वोटपि सिद्धत्वाच्छलग्रहण
मपि न तदंतविधिज्ञापकमिति केचित्तन्न भामिप्रायं प्राहुः इदमेव यद्धतिपक्षे अरुद्वीचीजं ततश्च वनय
न वक्ष्यति अस्तु चेत्तीस्यपि बोध्यं वक्तुमशक्यत्वेन वोङ्कत्वप्रकारकबोधो वाहुरीसनुक्तेर्नस्या
त्किं त्विदं त्वेवं वसस्यादित्यर्थः ससवेति स्वादिभ्यः परस्य जनपदवाचिनः शब्दस्यानंतरं प्रत्ययवि
धौ तदंतविधिरित्यर्थः ज्ञापकसिद्धं पं सुसर्वार्द्धा दिक्शब्देभ्यः इति सूत्रयोः प्रति परिभाषया जनप
द तदवधेरिति विहितप्रत्ययस्यैव ग्रहणेन वृद्धिविधायकेन तदंतविधिज्ञापनात् इति बुध्यते
जनपदवधेरित्यनुवर्त्तमाने स्वादिः स्वादिभ्यः परस्य जनपदशब्दस्य प्रकृतित्वं तदंतविधौ प्रयोज

61 नमिति वार्णिकार्थः तदंतविधिरिहेति: सुसर्वति ऋत्तोरिति च वाचकमेवेके चितु ऋतोरित्यत्र न प्रतिपदो
क्तपरिभाषाप्रवर्त्तेति प्राहुः एवं एपद्धत्यत्र तदंतविध्यभावार्थं वृद्धिमदित्यस्यैव पर्य्यापत्तेः परिभाषाप्रवृ
त्तौ ऋरस्तु शब्देनाविहितत्वादेवास्याग्रहणसिद्धेः एवं च वार्त्तिक एवायं तदंतविधिः तेन —— षापूर्वभा
गोत्यन्ते पूर्ववार्त्तिकसिद्धिरित्याहुः विशेषणादिति नक्षत्राणां कालेन विशेषणादित्यर्थः ठञ्विधाविति
तदंतस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघेति सूत्रे चेदित्यर्थः ठक् न भवतीति अगोपुच्छसंख्येति संख्यांतादपि
प्रतिषेधात् इत्यर्थः अस्य प्रत्ययप्रतिषेधत्वे प्रत्ययविधाविति निषेधाभावे न तदंतविधिसंभावात्
तदाह संख्याया इति तेनेति उपसंख्यानेन तदंतविधौ संख्यांतादपि ठञ् भवतीति प्रयोजनं तदंतविधे
रिति भावः एतेनाहेंदि सन्न तदंतविधिप्रयोजनत्वेन व्याख्यानं केषांचित्परास्तं वेदितव्यं - किंनस्फलमिद

मिति ननु वैलक्षण्यबोधनद्वारा लुगभावकल्पनापेक्षया सामर्थ्याल्लुगभावकल्पनमेवास्तु वैलक्ष
ण्यबोधने व्यर्थमत आह यद्वेति विधत्त इति तस्य चार्हीयत्वाद्द्विगुनिमित्तत्वाच्च लुगिति भावः
सामर्थ्यकल्पनं व्यर्थमेवेत्याह द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति । नन्वेवं सार्थकप्रत्ययप्रक्रमविरोधो दु
ष्परिहरः किं च समर्थविभक्तिप्रत्ययार्थयोर्निर्देशे स्वार्थे विधानानुपपत्तिश्चेत्यभिप्रेत्याह एतच्चेति
पूर्वोक्तास्वरसादेवाह भाष्यकारमते त्विति सार्धमिति तदस्येति विहितठञस्त्वार्हीयत्वाल्लुक्स्या
दित्यर्थः तमधिष्ठइत्यस्य तु तदर्हतीत्युत्तरं पाठादनार्हीयत्वान्न लुगित्यर्थः न विरुध्यत इति ।
न विरुध्यत इति । यथाकथंचित्कालहनिनां च नत्र कालपदेन ग्रहणमिति तात्पर्यं आर्हीय
एवेति एवं च लुग्गुर्वी रत्यर्थः ननु तदस्येत्यधिकारान्तरकरणमार्हीयत्वनिवर्तकमिति वा

६२ यंकृ पञ्चखरितत्वकमोस्याधिकारे नैव सिद्धं तदस्य मुञ्जिरादीयत्वमिवर्जिके समर्थ्येत्वरितत्वात्
वक्ष्यते न लाघवादृद्धिकारत्वे प्रमाणाभावात् द्विषाष्टिकसिद्धये तदस्येति करणं तु न भावः
कल्प्यमानो जीवितपरिमाणे एवेत्यत्र मानाभाव इत्याशयेनाह किंचेत्यादि एवं चार्हीयत्वनिव
र्तकतदस्येत्यस्यानिष्टापादकत्वे नार्हीयत्वनिवृत्त्यर्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाद्व्यर्थमेव तदस्येति
मुपसंहरति तस्मादिति एवं च भूतवृत्त्यर्थे ठञ्जिसमर्थकं ठञ्विधावितिभाष्यं केचित्तु द्वैषष्टी
परिमाणमस्य संघस्य स द्वैषष्टिः स संघः परिमाणमस्येत्यर्थे ठञ् तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावा
न्न लुक् न च संघे वर्तमानस्य द्विषष्टिशब्दस्य संख्येयपरत्वमित्वात्संख्याशब्दत्वाभावइतिवाच्यं द्वि
षष्ट्यन्तातिरेकस्यापि संघे सत्त्वात्संख्याशब्दत्वमित्यर्थकल्पनया ठञ्विधावितिभाष्यमित्याहुः

अत्र वदंति किमिदमर्थवत्त्वं लक्षणया वा शब्दार्थत्वेन वा आद्येपि द्विषष्ठिपदस्य वा प्रत्ययांत
स्य वा नाद्यः प्रत्ययलुकि संघवाचित्वेन संघवाचित्वार्थप्रत्ययोत्पत्तेरावश्यकत्वेन प्रत्ययोत्पत्तेश्च तद
द्धितविधिसापेक्षत्वेन प्रत्ययानुत्पत्त्या संघवाचित्वासिध्या तल्लक्षणाया असंभवात् अत एवांत्योपि
न प्रत्ययांतस्मात् लुग्विशिष्टस्याभावाच्च नांत्यः एवमर्थबुबोधयिषायां द्विषष्ठिपदस्यैवासिद्धेः त
द्धितविधिं विना प्रत्ययलुकोऽसंभवात् एतेन द्विगुनिमित्तत्वाभावान्न लुगित्युक्तिः खपुष्पस्येव नमनु क
रोतीति बोधितं भवतीति न वक्तव्यमिति ननु समासप्रत्ययादीनां विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यबोधकत्वा
न्तदपवादभूतधर्मो नञ्त्वस्याप्रातिपदिकं विशेष्यं धर्मो विशेषणमिति पूर्वार्थबोधकत्वविरुद्धो धर्मद्व
यार्थकविधर्म शब्दात्प्रत्ययापत्तिरिति नात्र विशेषणविशेष्यवैपरीत्यं युक्तमित्यधर्माच्चेति वक्तव्यमे

63 वेषि कथमेतदितिचेत् न भाष्यप्रामाण्येनानभिधानाद्विधर्माद्गिभ्यो नप्रत्यय इत्याशयात् पदांगो
ति ङ्यापो रपदकस्येत्यर्थः तदंतविध्यपवादोयं तेन वद्विष्टकाचितं वकुमा लाभादिलीस्याद्वैनप्र
वृत्तिस्तदंतविधौ तुस्यादेषदोषइतितदंतविध्यपवादोयं तदुत्तरपदविधिरितिवार्तिकद्वयं तदंत
विध्यपवादत्वाभावे वार्तिकेतस्यैतस्यापि स्वार्थस्यात्त्वसेवसुकेऽरिसपि वोध्यं उत्तरपदाक्षिप्तं पूर्वप
दमिष्टकादिभिर्विशेष्यते तदंतविध्यपवादत्वाच्चविशेषणे एवेदं प्रवर्तते शब्दस्वरूपं विशेष्यमिष्ट
कादयो विशेषणानीति नुके परान्येकैपटादयइति उदाहरणस्य संकोचकत्वे तत्रविशेषएवतदुत्तर
पदग्रहणं स्यान्नत्वान्महतइत्यादौ केवलपदाधिकेचित्तु वार्तिके तदंतस्येत्येन पाठः इतिपरिभाषेंदु
शेखरे ननु परमश्वासावतिमहांश्चेति समासे अतिमहच्छब्दोत्तरपदकेन महच्छब्दत्वं नापि महदुत्त

रपदकत्वमितिवार्त्तिकेनासिद्धिरिति वदता तदुत्तरपदस्येति पाठस्यास्पष्टं बोधनात् आरंभप्रसारव्या
नसमयफलत्वायबहुच् पूर्वस्यानभिधानमेवेति प्राहुः शेषमत्रगृह्यतइत्यस्वरसइति केचित् नन्वत
त्रैव भाष्य एवं तर्हि पदाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्येदं प्रयोजनं हि मकार्षीस्तु
पादानेनतदधिकारग्रहणं बोधनात् केवलपदाधिकारग्रहणस्य भाष्येऽसाधारणप्रयोजना
सत्वाच्चेति प्राहुः वाचस्पतिरिति विभिन्नपदत्वे दोषाभावेपि समस्तस्य साधुत्वार्थं व्याख्यानमिति भा
वः प्राग्वदिति· सततशब्देनैनैशतमोवृतशब्देन बहुव्रीहिः मत्वेत्यर्थविवरणमात्रं पद्युष्मदस्मदि
ति आदिपदांतं समस्तमेकं पदं परादयोऽनडुहानुम् च तदंतविधेः प्रयोजनमित्यर्थः अनडुदंतस
मासेऽनडुहानुमोन्वयेनासामर्थ्यात्समासानुपपत्तेः स्थितमिति एवं च वार्त्तिकस्यत्वेपि कीदृशो।

64 विशेषणविशेष्यभाव इति नियतं तु मशावपत्वात्प्रयोगदर्शनेनैव व्यवस्थेति भावः वकृन्नीहिरिति त
त्पुरुषे तु टच् स्यादित्यर्थः मग्यमिति वकुवचनादेर्गमकस्याभावादिति भावः लक्ष्यैकचक्षुष्कत
यातदंतग्रहणेनैवेति तदंतग्रहसाधनेन सूत्रेणैवेत्यर्थः नविस्मर्त्तव्यमिति द्विधपादोपहतमि
त्याद्यर्थं आख्यानस्य आमि सर्वनाम्न इति साहचर्यात्प्रयणे तु न मानं इत्यपि बोध्यं प्रयोगानुरोधेनैवव
क्रव्यतयावकुचू पूर्वे नातिप्रसंग इत्यपि बोध्यं लभ्यते इति नवीनाः स्त्रियान्यमिति से इत्यादौ तादृशास
मुदायव्यभिचारेणाक्षेपासंभवात्प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादौ सुपस्थितस्य योगप
विभक्त्यंतस्य प्रत्ययेन विशेषणाद्यन विधेरिति सूत्रसिद्ध एवतदंतस्येत्यपाइसाकुः सुप्तिङं तमिती
ति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदंतविधौ सति नरस्मभवं तस्य घसंज्ञा घरूपे सादोघातेनोत्तरपदविशे

षत्वे पुनरुक्तदंतविधौ घांतानां उत्तरपदे द्व्यस्यर्थ्योपत्तौ ब्राह्मणी परमकुमारितरे त्यादौ ह्रस्वापत्तिः नच
स्वेस्वग्रहणादुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययांताग्रहणबोधनात्तथ्यमेतदिति वाच्यं उत्तरपदाधिकारेपि रि
भाषयातदंताग्रहणबोधनेपि संज्ञयातदंतोपस्थितौ बाधकाभावात् स्वेस्वग्रहणादिति प्रत्ययग्रह
णे रूपग्रहणं स्वेस्वग्रहणादिति ज्ञापकपरं भाष्यकभाष्यप्रामाण्यात्तस्मिन्नेव घेनोऽनभिधानमिति भा
वः प्रत्ययस्य विशेषणमिति ननु रदाभ्यामिति न निष्ठाविशेषणं निष्ठायाः पदार्थैकदेशत्वेन तत्रान्वयासं
भवात् नच लुप्तषष्ठीकनिष्ठापदस्य पृथक्पदत्वेन तत्रान्वयसंभव इति वाच्यं गौरवात् चरितनिष्ठा
द्ध्याविरोऽध्यवधायकत्वेन तकारस्य नत्वप्रसंगाच्च तथाच न पंचम्यंतं प्रत्ययविशेषणमिति चेत् अ
त्र प्राहुः निष्ठातकारे रदाभ्यामुत्तरत्वस्य निष्ठायामुत्तरत्वनांतरीयकतया रदोत्तरत्वं प्रत्यये प्रतीये

65 तावतैवात्रप्रत्ययविशेषणत्वं अत एव कैयटेन यत्र पंचम्यंतात्परः प्रत्ययः कार्यांतरविधानाय परिगृ
ह्यत इत्युक्तं परिगृह्यत इत्यस्य नांतरीयकतयाश्रीयत इत्यर्थः यत्रापरिगृह्यते अनूद्यते अनुवाद
श्चोद्देश्यविशेषणत्वेनेति तु परे अपंचम्या इत्यत्र निषेधार्थको ऽ शब्दः तेन पंचम्यंतात्पर प्रत्ययग्रहा
धिकरणे सूत्रे प्रकृतस्तदंतविधिर्न इत्यर्थमभिप्रेत्याह नेत्यर्थ इति यथाश्रुते ऽर्थो संगतिः स्पष्टैव
यत्तु कैयटेनोक्तं अपंचम्या इत्यस्य यत्र पंचम्यंतात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदंतविधिर्नेत्यर्थः क्रियमा
णे ञितश्च तत्प्रत्ययादिति त्र ञित्प्रत्ययादेर्वा त्रिविधीयमाने उष्ट्र शब्दाद्विकारे वुञि तद्विकारे ञित्त
श्चेति विधीयमानो ऽनुवुञ्प्रत्ययादेर्वस्यादिति वुञ एव वृद्धिस्वरौ स्यातामिति तन्नुपयोजनं सर्वना
मसादीन्सूर्वतदंतविधिवाधकानीति कैयटोक्तपक्षे समासप्रत्ययेत्ति निषेधः सोऽपि तदंतविधेर्नत्

पसंख्यातस्य अपं चम्पाइति तूपसंख्यातस्येत्यभिप्रायेण एतेन समासप्रेसनेन गतार्थत्वमपास्तं अ
परे तु कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानीत्युपक्रम्य सर्वे सायुक्तो नापूर्वस्तदंतविधिः कैयटे अपूर्वत्वोक्तेरय
मभिप्रायः अन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तसंज्ञिविशेषणत्वात्तदंतविधिः शब्दरूपं विशेष्यमादाय वा तदंतविधिरिति
न युक्तं आक्षिप्तस्य शाब्देऽन्वये मानाभावात् गवादिपदानां व्यक्तौ लक्षणायाएवाक्षेपपदार्थत्वेनानन्यलभ्यत्वेनाक
र्मत्वान्वयानुपपत्तिः शब्दरूपं तत्व्यावर्त्तकं वार्त्तिकसंज्ञाप्रतिषेधोक्तेरन्वर्थत्वं तदसंमतं च अव्यावर्त्तक
विशेष्यस्य शब्दस्वरूपस्येति शब्दासमभिव्याहारेऽन्वयाप्रतियोगिनो वार्त्तिकवचनात्तस्यने मानाभावाभा
व - तस्मात्सर्वादिपदे न तंत्रोपस्थितसर्वादीनां विशेषणत्वात्तदंतविधिः अ्रूपं च तंत्रमर्थवत्सूत्रे पृथक्
शब्दानुपात्तविशेषणविशेष्यकत्वेन तदंतविधेरपूर्वत्वं तथा चापूर्वतदंतविध्यभावात्सौत्रस्येवापं चम्पा

66 इतिनिषेधइति अयंच म्याइतिमर्थमेवस्यात् समासप्रेति निषेधसिद्धेरिति कैपदार्थइतिमाहुः ननुपं
चम्यंतात्पर प्रत्ययानुवादे अपं चम्याइति निषेधे सुपिचरोः सुपीत्यादौ सुवंतेइत्यर्थो उर्वोरः तत्रपंचम्यंता
त्परत्वेन प्रत्ययाविशेषणादिति चेत् अत्राहुर्भट्टाः तस्मिन्निति परिभाषया सुपि परेइत्यर्थे नियमेनकस्मा
दिस वधित्साकांक्षत्वेनोपस्थितांगादेरेवावधित्वेनान्वयेन पंचम्यंतस्य विशेषणत्वेन निषेधप्रवृत्तेरिति
तन्न उपस्थितांगस्यावधित्वेपितस्य पंचम्यंतत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः किंच सुबुपश्लिष्टो दीर्घइत्यर्थक
स्यकपरिभाषया कथं सुपि परेइत्यर्थ कल्पनं पर्यवसितार्थस्य शाब्दाकांक्षोत्थापकत्वाभावात् च तस्मा
दतः परसुबुपश्लिष्टांगस्य दीर्घइत्यर्थे सुवंतेइत्यर्थे पंचम्यंतात्परत्वेन प्रत्ययविशेषणान्निषेधप्रवृत्तिः
किंच सुपि परेइत्यर्थेऽवधित्साकांक्षत्वेनोपस्थितांगादेरेवाकांक्षानिवर्त्तकत्वेनान्वये षष्ठ्यंत स्यतादृशा

कांक्षानिवर्त्तकत्वाभावेन पंचम्यंतत्वकल्पना अलंकारेऽलविशेषणार्थ्येन षष्ठ्यंतत्वं चेति अंगस्येत्यस्या हस्यायस्या
गौरवं किंच भाष्ये षष्ठी प्रकल्प्यि पक्षो वेतात्याभ्युदयमनुकरोति किंच सुपीत्यादेरोपरयद्याभावेन कस्मादि
त्याकांक्षानुदय एव किंच परिभाषया सुपि परे इत्यर्थे इत्यस्य फलितार्थे इत्यर्थकत्वे पित्तस्य शाब्दत्वाभा
वेन तत्र शाब्दान्वय इत्यस्यास्यनुतत्वं तस्मात्ततः परसुब्व्यवहित पूर्वस्यांगस्य दीर्घ इत्यर्थे पंचम्या इ
ति इति निषेधान्न सुब्वंत ग्रहणं ध्वनितश्चैवमन्वयोऽगस्येति सूत्रे भाष्ये यद्वा उत्तमैकाभ्यां कोटरायेभ्यइ
त्यादि निर्देशैः सप्तमी निर्दिष्ट प्रत्यये यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्रादीत्यंशानुपस्थिति रूप्यते ते न विशेष्या
संनिधानान्न सुब्वंत ग्रहणं अत एव रोसुपीत्यत्र पंचम्यंतताभावेऽपि न दोषः सुपि चेत्यत्र तु पूर्वोक्तांगसंत
रमपि बोध्यमिति प्राहुः तदेतत्सर्वं मनसि निधायाह विशेष्यतयेति अपंचम्या इत्यपि विशेषणविशेष्य

67 भावप्रत्ययासमूचकमेवेत्याह सकलं सूत्रेणैवेति अपवादमिति तेनसमानाधिकरणविशेषणे एवेदं प्रवर्त्तेत
इतिउः सीसादौ मादेः परस्येतिनार्थः स्वरूपसत्येव च सप्तम्यन्तग्रहणं लिंगं अन्यथानेड्शीसादौ चप्रादे
रित्सर्थीभावः स्यात् तीषसहसेः सिचीसादौ तु प्रथमार्थे सप्तमी प्रथमोत्तस्य चान्यत्रान्वयासंभवात्स्व
स्यानुरोधाच्चवलात् पदार्थैकदेशावयवोऽभेदेनान्वयान्मादेः सादेरित्सर्थभावः नच विशेषणे प्रवृत्तिमा
त्रेणापवादत्वेपि चरितार्थे अधिकरणविशेषणेपि प्रवृत्तिरस्तु उः सीसादौ तु परस्येतिन संबध्यते लक्ष्यानुरो
धान्मंडूकप्लुतिरत्र स्वेतितादेरित्सर्थभाव इति वाच्यं आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति सिद्धे आदिग्रहणेनोभयो
: सप्तम्यन्त एव प्रवृत्तिरित्सर्थस्य ज्ञापितत्वात् इति दिक् ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं ॥

कौ- एतं नएव नतु घर्त्तं तः अनभिधानेन घत्रो नुमतेः अन्नव त्सापकल्प्ववर्गे नपरं भाष्य मेव प्रमाणं न एसहृदयैव
इतिप्रयो गाभावादिति ध्येयं. वद्धिर्प स्या पत्तहोर म नरस्वर्ग क्षस्ये पादेव तस्माभान्। गोचा ताहे
त्ति ।वाश द्वोगो न्नो नरपद्स्येति वार्त्ति कादे स्पात द्वकर्त्तव्यमिदं वेति. एत. प्राचां न हे वमित्ति
।एनद्वपिप्रव स्पित विभावये वत्ति दम। वाही कग्रामेत्ति- देशवहिर्भ नेषु वाही केषु देव द
त्तो नामग्रामः। तन्नभवो दैवदत्त इत्यन्ने स्पर्थः॥ इति नवमाह्निकं पाद स्वव्र पमः समाप्तः॥
संवत् १८८१ मार्गशीर्ष सुदि २ ॥ ॥

नं. ७२

कौस्तुभव्याख्यानवाह्निक

सादित्वाभाव इतीदं चिंत्यं उपपन्नेरिति यत्तुल्यत्वादीनाम इत्यत्र तपरत्वाभावान्न परसूत्राप्र
वृत्तौ भाव्यमानत्वेनाणुदित्सूत्राप्रवृत्तेर्निरनुनासिकोच्चारणाच्च निरनुनासिकतासुज्ञाप्रकृते
त्विदिति तपरत्वात्तु षण्णामुपस्थितावांतरम्यात्ऽनुनासिक एव युक्त इति तन्न अर्धमात्रात्वा
घवापत्तेत्वाकरणात् वाय्यवायच भक्तानामित्यस्यैव सूत्रणे यमित्याशयात् इंद्र इति च नपुंसकनि
र्देशः तेन विभक्तिश्रवणेनापाद्यं वस्तुतस्तु गुणानाम भेदकत्वेपि न दोषः सम्पत इति सूत्रे स
निइ अत इति प्रश्लेषे शुद्धस्यैव विधानादिति दिक् वभूविरिति कुर्भश्चेति सूत्रे चकारात् द्वे चेत्य
नुवर्तते हुवः श्लुवच्चेति सुहोतेः श्लिपिरीर्घः श्लुवच्च अत्र द्वित्वस्य षाष्ठत्वाभावेनाभ्यासका
र्यं न स्यादित्यर्थः ननु सस्त्वांसो विश्ट्रोविर इत्यत्र शब्दे विति विकरणविशिष्टे प्रथमैकाचो द्वित्व

वारणायक्रियमाणं धातुग्रहणं व्यर्थं छंदसि वावचनेन सिद्धत्वादत आह साम्यासिकामि
३० तिसम्यक् न्यासः संन्यासः सूत्रार्थबोधस्तत्प्रयोजनमस्येति सान्यासिकः एवं च धात्वधिका
30 रीयद्धित्वेदूरसमर्थलाभार्थं धातुग्रहणमिति भावः अणिञो द्विगोरिति यत्तु सन्वदित्यतिदेशाद
उ भूनेति दीर्घः स्यादिति तन्न सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् तस्य सन्वादिसन्निमित्त
त्वात् अन्यथा न निपतीति वत्सादिलक्षणइडुपपत्तिदिशेत सन्वदिति सप्तम्यंताद्वतेरनुद्धि
त्वमपि नातिदिश्येत सन्यतोरिति षष्ठी सत्वात् अनजंतत्वाच्चेति दिक् न भविष्यतीति य
त्वसोऽस्य परिभाषया स्थानेन्तरतमपरिभाषायाः परत्वाद्बाधइति तन्न कार्यकालपक्षेप ३०
रत्वस्यैवासत्वात् नैतेत्यादौ समावेशासंभवेन विरोधाभावाद्विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तेरिति य

त्विंचिरेतत् चरितार्थाः स्थानगुणप्रमाणांतरतमेषु चरितार्थाः न भविष्यंति त्रिविधांतर्याभा
वात् नचैवं त्रिविधांतर्यविवक्षणे । आंतर्यस्याभावादिति तमप् ग्रहणात् नेकविधांतर्यसंभवे
तस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः सद्यस्यदृइति ऋकारस्य गुणेन स्यारेव प्रमाणेन आंतरतम्या
भावात् अकारस्य गुणसंज्ञात्वतो गुणद्रस्यादे चरितार्थो नचैवमपि प्रमाणेन आंतर्यविव
प्रयत्नः क्षणेपि तादृशाचेव स्थानगुणसमानावेव सिद्धांतयिष्यमाणत्वादिति तथा च प्रयत्नभेदान्न
ताविति भावः नचैवं स्थानप्रयत्नोभयविवक्षणे निर्विषयतापत्तेरिति अकारोपि न स्थान
स्थानत आंतर्याभावात् इति भावः एवं चैकारौकारावप्यन्यत्र न तथा च निर्विषयता विधेरि
ति भावः केचित्तु विधेर्निर्विषयत्वापत्तेरिति तमप् ग्रहणात् यावदांतर्यसंभवस्तस्य सर्वस्य ग्राह्य

त्वादकारस्य स्थानप्रयत्नयोर्भयांतरतमस्थान्यभावः विवृततरत्वादिकृतवैलक्षण्यादेकारो
२१ 31 कारयोस्तादृशस्थान्यभावइति निर्विषयत्वं विधेः अथैवं यथाभिमता अनांतर्यमेवैतयोरांतर्य
मिति भाष्यरीत्या इकारादिगुणादिप्रवृत्तिरिति चेत् सर्वत्र सर्वगुणादिप्रवृत्त्यापत्तिरत आह
जयइति निर्देशेऽपि गुणादिविधौ विवृततरत्वादिनियाम — नेति बोध्यते इति भावः ननु स
र्वथानुरूपस्थान्यभावादकारस्य हकारे प्रवृत्तिर्दुर्वाराऽत आह वहतीति हकारस्य गुणो
नेति बोध्यते इति भावः इति प्राहुः व्यंजनं अस्माभिरिति शेषः उत्तरार्थता न धातुलोपस्य ग
र्घता अत्रोच्यते इति भावः अयं भावः इक इति विशेषणाभावे कामयते इत्यादौ णिङो ङित्वे २१
न वृद्धिनिषेधः स्यात् न च णिङो णित्करणसामर्थ्याद्वेवं न भविष्यतीति वाच्यं णेरणिटी

स्यादेो विशेषणार्थत्वात्तस्य ननु तर्हीकः स्यानेदृसेवार्थोस्तु किं शब्दव्यापारेणात आह
अन्यथेति शब्दव्यापाराभावेइत्यर्थः गुणोपीति अपिशब्दाद्वादिवृद्धिः तस्य गुणवृद्धिवि
धायकशास्त्रद्वयस्य अवकाशः क्त्वाद्यभावात् नस्यादिति क्त्वादितिशेषः क्त्वेतु
स्वरार्थस्यात् क्ङितिचेति सूत्रे लनिक्ङिनाडा। यनादोचरितार्थमितिभावः कथंचिदिति व
क्ष्यमाणप्रकारैः उक्तार्थमेव इग्लक्षणत्वसंपादकतया क्ङितिचेत्यस्य विषयत्वाभार्थ
म् वृद्धिग्रहणं वृद्धिपदं गृह्यते यस्मिन्तत्सूत्रमित्यर्थः सिजर्थं सिज्घटितसि—व
द्धिरिति सूत्रस्य गत्वक्षणत्वसिध्यर्थम् तेनन्यनुवीतन्यधुवीदित्यत्र निषेधासिद्धिःप्र
योजनमिति भावः गुणप्रवर्त्तकत्वादिति इमा यय तीत्यत्राकारस्य न गुणः पुक्विव

क्षितेऽत्वस्य गुण इति विवक्षितत्वात् यकारस्य तु न अंतरंगत्वाद्द्रोपप्रवृत्तेः स्थानप्रयत्ना
३२ भ्यामंतरतमे चारितार्थ्याच्च आकारस्य गुणोऽयमत उपधाया इति वृद्धौ रूपसिद्धेश्च लोपप्र
वृत्तौ तत्र चेल्ले लोपेरिति निर्देशाद्विसिद्धिरित्याहुः ज्ञापकादपि पूर्वेणाकारयकारयो
र्वर्णयोरन्यस्यासमाधानेसन्निपातेतीत्यप्याहुः लाघवादाह ऋच्छत्या चेति स्थूलदू
रेति ह्रस्वशब्दे हकारात्परस्य रस्व शब्दस्य तु न लोपः स्थूलादिस्याह चर्येणोपात्तं यणादेः
परस्यैव वर्णोपात्त पूर्वसूत्रे यणादिपरमिति पदद्वयं तत्र परं यणादिलुप्यत इति सूत्रार्था
न्न दोषः उत्तरसूत्रे तु समस्तमेकं पूर्वसूत्रेणोयेदिति बहुव्रीहिः उत्तरसूत्रे तु पंचमीतत्पुरु ३२
षो यणादिपदे वस्तुतो ग्रहणमापितत्रेण यणादीनिर्लुप्तपंचम्यंतमेव अतएव पूर्वं

शब्देनान्वयः सुकर इत्याहुः यद्दितु पूर्वत्वस्यावध्याकांक्षायां परत्वेऽवधित्वेन ज्ञानमत्वादु
पस्थितत्वाच्च तस्यैवावधित्वं न तु तदेकदेशस्यानुवृत्तिस्तदा समासेपि न क्षतिः एकयोगे
पि पूर्वग्रहणेन स्थूलत्वादिभिः संबध्यते ओर्गुणेनैव सिद्धत्वात् उ स्वशब्देन गुणग्रहणमि
व किंतु ह्रस्वप्लुताभ्यामेव तत्र चेष्ठन्नपेक्षया पूर्वस्य पकारस्य ग्रहणेन तद्वैयर्थ्यम् अतो
सस्यैवानेनैव सिद्धत्वात् तस्मात्पकारापेक्षया ग्रहणं तदिति कश्चित् अन्येतु यणादीतियं
चमी तत्पुरुषलुमपंचमन्तं यणश्चेत्यांत्य एव साहचर्यात् यणपेक्षया आदेः परस्य लोपः
परमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा उत्तरसूत्रे यणादेरेव पूर्वत्वे परत्वे चावधित्वमित्याहुः अनित्यता
ज्ञापनादिति असआत्मामिति स्थित जनसनेति सूत्रभाष्ये गौरीसा आभीयेषु विप्रतिषे

धं सत्वेन परत्वाद्दृष्टत्रोपेतस्याभीयत्वे नासिद्धत्वात्पुनः प्रसंगविज्ञानेनाटिलक्ष्यभेदाल्लक्ष्ये
३३ लक्षणस्येति न्यायप्राप्तो आतस्याटो लोपस्य वारणाय तत्र तपरकरणं तस्यायेऽसिद्ध
त्वे व्यर्थं सत्तदनित्यत्वज्ञापकमिति भावः अपरे तु असद् आत्तामिति स्थिते विप्रतिषेधे आ
भीयासिद्धत्वाभावेन परत्वाद्दृष्टत्रोपेतस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्पुनः प्रसंगविज्ञानेनाटिकृ
ते वार्णादांगमित्यस्यानित्यत्वादाश्रयत्वाच्च सवर्णदीर्घे कृते स्थानिभूतादचः पूर्वत्वे
नादृष्टत्वात्स्थानिवद्भावाभावेन निमित्तभूताया विकारान्मानुपूर्व्या ऐक्याभावात्पूर्वं प्रवृ
त्तेरसिद्धत्वाच्च लक्ष्येलक्षणन्यायाप्रवृत्तेश्चातो लोपवारणार्थं तपरकरणमाटोऽसिद्ध ३३
त्वे व्यर्थं स्यादिति भावः न च ज्ञापिते वैयर्थ्यं असिद्धत्वस्यानित्यत्वाद्वारणं वाप्राप्नोतीति वाच्यं

आटि अस्यत्वेनाप्रवृत्तौ मानाभावात् श्व साहचर्येण ओटो स्योयो नेति वादिनां मते तु चिंत्यमे
तज्ज्ञापकं भाष्यादिविरोधेन नात्र साहचर्याश्रयणमिति तत्त्वम् ट लोपस्येति तथा चोसत्व
विघात ओकारस्येति भावः विरुध्यत इति नाम धातुत्वे न स्थप्राप्तेः ननु नामेति पूर्ववाक्य धातुत्वस्याभिधा रात्॥
स्य सर्वत्र प्रवृत्तत्वान्न विरोधः इगंतस्येति ओकारांतभिन्नस्येत्यर्थः वकुलग्रहणं लक्ष्याय म
र्थो न त्वि कृपति भाष्यात्ति कथं चिदिति त्रिष्वपि पक्षेषु सेश रेत्यनूद्यते इत्युक्तिः वैयट मते तु ने
ति कथमविरोध इति चिंत्यमिदमिति कथंचिदित्युक्तिः यावतीति । अपवादे निषेद्ध्युत्सर्गप्र
वृत्त्या कोषीदिस्याद्यौ सिच्चिरुद्धिरितिदृष्टिः स्यादित्युभयनिषेधकं नेटीति सूत्रमिति भावः
ततो जाहाचपीतिक्रिः तीतिशेषः तेन माजेवाइत्यत्र न विकल्पः इत्नोध्यत इति ननु मा मोनी

तिशेषः गुणास्तु क्ङिति चेति निषेधान्न कुरादित्वेन ङित्वात्स्वत्स्य यस्य पक्षे त्विति नुनाऽस्त
३५ स्वः साचानिगंतानां नेति पूर्वेनोक्तं नत्वोर्द्धं तस्येत्सुमेरचैषीदित्यादिविंसंगुणाचाऽऽश्रयोरि१
34 ति न च गुणे कृते ऽवदिशं बाधित्वा वाण्णे शुग्गमिति न्यायेन हृद्वावाचाद्शेऽः स्नाचीदिसादेः
सिद्धो वकारस्य श्लेवोच्यर्थ इति वाच्यं न ह्यत्रैव ह्वद्विवारणायेग यहलस्याचश्च कत्वेद्
हार्थेमिगयहलोस्यन प्रयोजनमिति पक्षस्यैवासंभवेन वाण्णोऽसंगमित्येतदनाश्रित्यैव सू
वेपक्षमवलंब्य वाच्यत्वात्. वकारस्यापीति लुप्तनिर्दिष्टत्वेनेतिशेषः तथा प्रसंगः विकल्प
प्रसंगः अपवादे अतोल्लोपेति सूत्रे उत्सर्गः अतो हलादेरिति विकल्पः ओनयीदिति नोन ३५
यतीति वृद्धिनिषेधः अपाठीदित्यत्र त्वष्टुदाहरणं वृद्धिबाधे सतीति वृद्धेरनवकाशत्वम अपाठीदित्यत्र तूष्टुदाहरणं॥

नभ्युपेत्येदपवा अचैवीरित्यत्र गुणे कृते वृद्ध्रेरकौ वेशङ्कामभ्युपेत्येदम् पक्षभेदाश्रयेणेति बोध
निषिद्धे बाध्यस्य न प्रवृत्तिरिति पक्षाश्रयेणेत्यर्थः न्यायेनैव बाध्यसामान्यचिंतान्यायेनेत्यर्थः निषे
धशवेति अन्यथा सर्ववाधकवृद्धिः स्यादिति भावः एवं च सति इकपरिभाषासत्वे सामर्थ्यादिति
अनुवर्त्तमानं च संज्ञिपरमेव स्यात् संज्ञासूत्रादन्यत्र संज्ञिपरत्वसत्वात् अनुवृत्ताभ्यामिति स्वादि
ष्विति सूत्रेनुवृत्तपरपदस्य संज्ञापरतापादकत्वात् गुणो गुणः वृद्धिर्वृद्धिः गुणवृद्धिशब्दाविहि
तेइत्यर्थः आवृत्तिसंभवादिति पर्यायमथियवहणमुत्तरार्थं पूर्वत्र पाठस्तु विभक्तयानुच्चारणला
घवानुरोधेन येननाव्यवधानेति पठीयतेः क्लिपिचरितार्थत्वांच्चिंत्यमेतत् यद्वा सामर्थ्योपक्षया
दिसुपानक्षणं येननाव्यवधानन्यायानाश्रयणस्य संवुध्यर्थतयेति नन्वजीघोभावासाच्छिधिश्च

रितार्थइतिभावः दीर्गेति नचाद्धिधौइलइतिस्थानिनिर्देशाद्‌कारादिशब्दैर्गुणवृद्धिविधा
३५ 35 विकृपरिभाषानोपतिष्ठतइतिवाच्यं उकारनिर्हृस्यात स्यार्थवत्वात् नचानंसविकारइतिप
रिभाषायानिर्वाहः तस्याः प्रसक्त्याप्ततत्वात् पर्थियत्तेः छिप्यत्वव्याद्यस्यर्थंतस्यावश्यकत्वाच्च
पत्त्वनेनाकारविकल्पविधानेद्वैरूप्यंसिद्ध्यतीति तन्नउत्तरत्र दीर्घग्रहणमनुद्वस्सनापत्तेः नत्व
स्मेषामिति तेनसङ्ग्रसग्ग्रनस्यादेवेति क्ङ्परिभाषोपस्थितौदोषइतिभाष्यतात्पर्यमितिभावः
इकस्तावितिं अनुवृत्तगुणवृद्धिग्रहणयोरसमस्तयोरेकवचनांतयोर्द्विवचनांतसमस्ताविभाग
पन्नवर्ण्णिपदार्थभूतगुणवृद्धिविशेषणत्वासंभवात् नहिसंभवत्तिदेवदत्तयज्ञदत्तोदण्डीकुण्डली ३५
तीति अनुवृत्ताभ्यांविशेषणाद्वैतिपक्षश्चित्स्वपिकश्चित् व्याख्यानादिति नचविपरीतनियम

एवास्तु आकारादिशब्देन यत्र गुणवृद्धी विधीयेते इति वृद्ध्यादिशब्दयोः पूर्वत्रादैजादिप्रतिगुण
त्वस्य ऋगत्वात् गुणेत्वस्याप्यकल्पनेति तत्रैव लक्षणकल्पनौचित्यात् पूर्वत्र गुणवृद्धिपदयोः
शब्दपरत्वाच्च अन्यथासिद्धांतेप्येकस्यार्थपरत्वाद्दोषएवलिंगंत्विति नुशब्देनास्वरसः तद्बीजं
तुपधीयतेः द्विपित्याद्यस्यार्थमिद्ग्रहणमिति शब्दस्वरसानुगुणमिति इकुग्रहणेऽस्मिन्नितिर
अस्मसाइकूग्रहणं सूत्रमित्यपरे अतएवनातीवसुक्तिः स्वस्वेति प्रथमान्तगुणपदस्यानष
ष्ठीचेत्युभयं परिभाषाद्वयनिमित्तं संनिहितं वाक्यार्थनिश्चयायोपस्थितं पूर्वमेवेति अउभू
नेसाहचर्येणस्थेत्यस्यस्थानषष्ठीत्वेनदर्शनादिहापि विशेषानिर्णये सर्वो व्यवस्थितेत्यर्थः पश्चादि
ति अंतस्थानिकोपि संभवादनियतनिवृत्त्यर्थमिकूपरिभाषा इकइत्यनेनांतोविशेष्यतइत्यर्थः

अस्मिन् पक्षे ऽन्त्योत्सृष्टत्वविशेषणमियं तस्याः शेषइत्यर्थः अंगस्येति स्थानषष्ठीवानवेति संदेहा
२६ द्वांतरवाक्यार्थस्यांत्योत्सस्येत्युपस्थितेनोहेतुत्वाद्वांतरवाक्यार्थानपेक्षणंतयांतरंगत्वादिकृपरि
36 भाषेवपूर्वमूचितेत्याह यदित्विति इकुचांत्यानांत्योपीत्सनंत्यनिवृत्त्यर्थमन्त्योत्सस्येत्यन्वेतिइत्य
र्थः तद्भाष्यः ---ऽन्त्यत्सपरिभाषाशेषोविशेषणमिक्परिभाषायाः हेत्वर्थइति यतइत्यर्थः
कथंचिदिति बहुतरयोगविभागात् अथक्रोरिति अत्रककारः श्रवणार्थइति सूत्रविरेतिकि
त्वंज्ञापकमितिवाध्यमितिकेचित् तन्न इत्संज्ञाशास्त्रबाधापत्तेः निषादस्थपत्यधिकरण
न्यायविरोधश्चेतिडित्वज्ञापकतापरकौस्तुभे एवस्पष्टं नहीति ओर्गुणादिद्व्योरप्यनिग्लक्ष २६
णत्वान्निषेधः स्यादित्यर्थः वाक्यांतरं अनिग्लक्षणत्वेपिलघूपधगुणस्यनिषेधइत्येवंरूपं

आदेशस्यास्थानषष्ठ्यैव षष्ठी चेत्तुभयमपि वाक्यार्थान्वयीत्यभिमानेन तृतीयं पक्षमाह अस्तु
तर्हीति एतेन अंशद्वये प्रमाणाभावेन विकल्पस्येति एकानुष्ठाने स्वीकृतप्रामाण्यत्यागः अस्वी
कृताप्रामाण्यकल्पनं अस्वीकृताप्रामाण्यकल्पने स्वीकृताप्रामाण्यत्यागः इति चत्वारो दोषाः
यथानुष्ठाने द्वितीयानुष्ठानेपि चत्वार इत्यष्टदोषग्रस्तो विकल्प इति बोध्यं सर्वत्र गुण संपादकत्वे
नांगस्येत्यस्यावयवषष्ठीत्वमेवयुक्तमित्यभिमानेन पंचमं पक्षमाह अस्तु तर्हीति किंत्विति
सर्वत्र गुणव्यापकत्वेन सान्याय्येति भावः लिंगाभावादिति अल्समुदायोत्तरस्यानषष्ठ्यभा
वादित्यर्थः इकइत्यस्य स्थानषष्ठीत्वेप्यल्समुदायोत्तरत्वाभावइति भावः तात्पर्यसंको
चः शास्त्रस्य तद्विषयत्वाभावकल्पनं तत्त्वमिति प्राप्तिपूर्वक बाधकल्पने शिष्यमाणेकव

चनश्रवणप्रसंगाद्युगपदधिकरणतावाद्रूपपादत्वाच्चेतिभावः अनेनिजुरितिनन्नुजुसीतीत्यविशे
३१ षणत्वेनगुणोनभविष्यतीतिचेत् अंगस्यप्रत्ययांशेऽस्थितत्वात्सत्वेनांगविशेषणत्वमेवजु
37 सीसादेरितिनत्वं वक्ष्यमाणं वस्तुतस्त्वितितुशैथ्यात् तदध्वनयन् वक्ष्यतितदपवादपक्षोपीत्यपि
ध्यादितग्रंथेनईहितेस्यात्रापीति इकुपरिभाषयेतिभावः केचित्तुपुंगेनेतिसूचंत्वं त्यस्यहलो
विध्यर्थंस्यादितिभावः युक्तिअंतइत्यर्थपक्षेनियमत्वेप्यनेनिजुरितिदोषोदुर्वारइत्याहुः तन्न
इकुपरिभाषासत्वेनअंजनस्यज्ञापकेनगुणाभावस्यचपूर्वमुक्तत्वेनहलन्तर्यत्वस्यवक्तुमशक्य
त्वात् नियमार्थत्वंतुनहि. निचेनिषेधवाधेनभिन्नमिस्यादेशगुणार्थंस्यादित्यन्ये उभयविधमिय ३१
मप्यस्मिन्पक्षेप्यनेनिजुरित्यत्रदोषापात् युक्तिअंतइत्यर्थेइत्यस्यस्यवैयर्थ्यंदुरुद्धरमेवसूत्रार्थइति· अं

गस्यैत्स्वयवषष्ठीतिभावः अग्निचिदिस्यत्रापि प्राप्नोतीति भाष्यानुपपत्तिमाशंक्याह यद्वेति मा भूदि
तीति इत्तिः किंत्विसर्थे· इकः परिभाषोपतिष्ठतेति अयं भावः नह्यनियम इति श्रुतिः स्मृतिर्वा किं तु लिं
गवती फलवती चेति नियमः फलं चेतरव्यावृत्ति चदितरसंग्रहोऽपि वक्तुं शक्यत इति अयं भावः अं
गस्यावयवस्य ह्रस्वस्येको गुण इत्यर्थः दीर्घव्याहत्तिरेव फलं इस्वांतस्येत्यर्थे तु भाष्यविरोधः इ
ति दिगिति दिगर्थस्तु अनुहन्नपूर्भ्यां हं शेषपदार्थस्य विशेषणात्तदंतविध्यर्थे शेषग्रहणस्य स
त्वात् लघिसंज्ञात्तदंतस्यैवेति कथमतिप्रसंग इति सुधियो विचारयंतु इति नदोष इति लघूपधस्यैव
ति नियमादिति भावः यदि हीति अनंतरस्येति न्यायेन सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यस्यैव नियं
म इति भावः तरवस्य इति अग्निचिदित्यादौ दोषात् यदि त्विति अनंतरस्येत्यस्याश्रयणेन नियमे

ह्रस्वाद्योर्गुणां तेषु न दोष इति भावः पिचव्य इति केचित्तु इई चो वर्णोंतस्येकोगुण इति आद्य व्याख्याने
३९ ऽतिप्रसंगस्यानेवोध्यमित्याहुः वस्तुतस्तु अंगावयवस्योवर्णस्येत्यर्थे त्र दोषाभावः अनंस्य गुण त्य २
38 मापणार्थमिवोर्गुणस्तत्रेकुपरिभाषतितात्पर्यं अंगमेवेति मिदेर्गुण इत्यादौ शितीत्यादिभिर्विहि
ष्टांगोपेजयाः परिभाषायाः अनुग्रहायावश्यं मंगस्य विशेषणीयत्वाद्गुणप्रकरणाविरूप्यायचे
त्यर्थः सत्यपीति सिचि वृद्धिरित्यादावुभयोरविरोधेपीत्यर्थः उभयं स्यादितीति यद्यपि मिदेर्गु
ण इत्यादावसंभवेपि तथापि सिचि वृद्धिरित्यादावुभयोरविरोधेपि संभवति इति समावेश एव
स्यान्नबाधकत्वमित्यभिमानेनेदं वस्तुतस्तु छेषपक्षवान्मिदेरित्यादावेतस्यानुपस्थितिरेवे ३९
त्याशयेनोक्तमस्ति चेति पूर्वविप्रतिषेधस्यासंभवदुक्तिकत्वान्नैतत्सुष्ठु निरूपितम् अत्र समुदा

तिकेषांचित्तुः परस्परस्मार्थीभूतस्येति एकार्थीभावे हि पूर्वं पदं स्वार्थं परित्यज्योपसर्जनकपदं तत्परार्थं उत्तरपद
मपि स्वमर्थं परित्यज्य नकस्यार्थे स्वर्तत एव राजपुरुष इत्यत्र पुरुषः एतत्पुरुषपदे वर्तत इत्येव च तत्र भवति प
चावयवार्थपक्षे नकृ एवं स्वर्तत एव जहत्स्वार्थपक्षे यथैकार्थीभावसमवहारं संगच्छ तेन तद्देवदत्तविष्ट
भ्योति स्वर्तत एव पचतीति देवदत्तं चतुर्थो न्यादिति सत्ये भाष्येऽपि समासे लौल्येन योगत्रयात्तिसत्त्वे प्रसमपा
र्थे इति पूर्वपक्षमनुपस्थितिवं चेत्स्वविशिष्टस्यार्थ एकार्थीभाव इति न पुनरुक्तदोष इति तत्त्वम
वयवस्येति भिन्नतापरशब्दस्य संहिता द्विविधा इत्याह एवं स्थित इति न चोक्तसमर्थपादभावे तत्त्वलोपादिविव
क्षायाः कर्तृत्वमिशक्तत्वेन प्रवृत्तिविशेषाभावात्कथं समासस्य पक्षे तिन्तिवाक्यसमन्वयप्रतीयते च समासेन
हि उभयपक्षयोर्मतभेदात्समास्यादेव विवक्षितेति कालात्मनिकं विधपतामाह पशास्त्रप्रवृत्तिः स्वत
वचनात् भाष्येऽपि मानं राजपुरुषः समासेतिभाष्ये कजर्थं पारस्परस्य समासानां तत्कथं स्वाभावादभि
ति चित्रमपि वेद प्रतिति कश्चित्तत्र भयोस्तारितिस्वार्थं चानयोरेव मनः विशिष्यप्रसमपरस्यावृत्तित्ववि

कौ० टी० धानानन्मन जादेश एवेतिपद्यपिद्विव्याख्यानानां देशत्वेनानेन पाव्युत्पादुत्पानत्र स एतत्पवोपजा
देशत्वमेवार्थः विसम्मिसमेव सोपजतो हिन्ति विषपेनिप म्यतत्र मर्थः नचोमप शब्दस्पमत्पुरपपर
त्वात्पुम शब्दस्य हि त्वविनिपाहसंख्येयवोधकत्वानक मत्पुम शब्दप्रसंगेनुमप शब्दप्रसंगत्रम
चेवोधकत्पुमपोस न्नेति वाति कंरतिवाम पुमप शब्दस्पासमन्न हि त्वोपपजत्तेनकेपुत्पापवा
चित्वे पिहतोस्वभावास्संख्येपाबपववाचित्वमिति नितमते नापग्रंथ्येतिनत्वेइपतो नियध
पि न्माह विषमामीत्याप इतिपद्य नेनयापियोनः पुमस्य क्रियाविषपत्वात्न क्रियापाम्येत
दर्थत्वे नप्रतिस्कृत्वाकृतेरेवग्रेहणमिति निभावः प्रयोजनाभावादितिमन्नुर्थप्रसंसामान्यप्रहृते
भावादिति भावः तथा ल्यातार इति एतन्मतप्रमपां नेकैपटोक्तरीत्या संज्ञानच मेवेति वोध्य
मवेत्मात्रेति लण्डामर विमके रघियो मादेपास्वकर्तुमशक्तत्वमतनाहर्त्वचि तद्विसमि
ति ज्ञाति लवधनत्वानि रिकेनपहृनिनिमितेनचैत लपात्वेधावकोभवती सर्वलाभादिति भा

वः। तत्र सामर्थ्यादेते निषेधास्तत्र बाधकानां नाममात्रादिति भावः। नपुंसकत्वे सर्वनामसंज्ञाविकल्पसाम
र्थ्ये न परत्वापि साधापनेत्रे सप्तिवोध्यमृच्छि सूत्री लिहरदन्तं तु चिन्त्यमेव गणपाठे पठितेदं शब्दस्येति सर्वसंज्ञा
विधाने चाप्रिमार्थत्वात्तत्कथं पाठविशेषणमिति कश्चित्तत्तु दुःखं तमत्तत्रन्नामेति तेषां नेषामिति
विग्रहे कृते तेते तेद्रति स्यात्तस्मात्मो मेषामिति। अत्र समासवशे वे पूर्वपदस्यानुपः सुर्वक्तव्यः नहीति व
कुलग्रहणे वर्त्तिविधिदत्त्वात्तस्मिन्दुरिति। अस्यैव प्रकारो हूतवत् तत्स्य परिमाणपावाह्न मुणिन हृतयेष षर्थे इति
एरज्वकृतुषित तः। केचित्तुक्तीर्वेपिमाधुत्ववोधनार्थं तथोक्तं। अनन्तेतस्यघजन रूपाः। पुंसीति पुंस्त्वाद्नतएव
घञपि नो कृत्स्नाकुः। कर्मघञं तत्त्वे सत्तस्याप्यपिकि दुःखान्तद्दृसप्यापि चिंत्यमेव तेनैककुलादिति सिद्धं
नव कृउपपदत्रे नतेति समर्थपक्ते को लुक्षेलोकिकेपि कार्यपनि केका र्थिभावस्त्रीकारेण तन्नाप
प समर्जे नतालमेवमुक्तत्वान्न विंसते तत्र एकार्थीभाव कृत्सनाना पूर्वपरत्वाद्कचुणामह इतिवे के
त्कृः। दृष्टिस्लो तरपूर्वा णामिति नन्वविरोधे एणेवस्थाने परवर्ध्नींग त्वपनिपरत्वस्त्रिं गताया मन

कौ. सिद्धीत्वेन लक्ष्येतीति चेन्न वाक्यावस्थायां विग्रहान्न लिंगस्य समासेति चेत् श्रगत्प्रर्थशायि नित्यत्वेपि पुनरतिदेशे न समु
दायाहरणवि च्छीसाकुः सर्वनाम्नो विहितत्वेपि न च सर्वनाम्नो विहिते तल्लेपि तदंताद्धि हि तत्व समस्येवेति वा च्यम्
ति धाना सर्वमंगल्वाभावे नतस्य विशेषत्वायोगात् श्रीभावप्रसेवेति न्नपचा वर्णो व्यवाश्रित विभावयेति के
चितकैपटे प्रकारद्भय समासतत्वात् दिदृक्षिणा द्वातिनिए तदंत स्यविधानत्वा त्सिद्धत्वात्मिति कास्ति तत्न न्ना व्य
सं ज्ञायांमहतां संज्ञाकरण सामर्थ्यान्तत्र लेफला भावान्तरंतेसं ज्ञाप्रवर्तते निवात संज्ञायां केवलेपि
निपातनएका क्रिसस्यैव फलस्य संभवात्संज्ञाविधाविति निषेध बाधेप्र माणाभाव इति केचित्सादौ विभक्तौ लु
ग्व्यपसर्वनाम्नतपुंसकता अयेणलुक् तदंत स्य संज्ञायामपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलस्यापि दुर्वा
रत्वसद्दृशेतएकत्वेरीयमनमिष्ये हि ति योगविभागे नपर विशेषणत्वे प्रमाणाभाव इति योगो
नेमनाभी स्वापशब्दस्यपूर्वानिपाताकरणमेव प्रमाणमिति माकुः तद्धि तयुक्तात्पिंतां तरति केव
लेसंज्ञावाप्रयोजनाभावातन्नवाकच प्रातिपदिकाद्धातस्य विधानात् न गुणव्यापाद् हितस्यैव

स्य तु परस्परनाकांक्षत्वेऽपि द्वित्वेऽपि एकपदस्यैव अस्य सर्वविभक्तिपदसामानाधिकरण्याभावाच्चैत्रस्तोमस्ता
संस्ताद्विसंसारिद्रूपं प्रति तद्धितप्रविशेषणत्वानन्वयेन विधिरसति प्राप्तः एकवाक्यत्वे इति विशिष्टदे
शास्त्रानाकांक्षावशात् पदैकवाक्यत्वे इत्यर्थः एवं चामन्त्रविधायकस्यैवाभाव इति भावः नो
मामापेक्षेति द्वितीयाकर्मण्येवतामन्त्रे मादि नदमध्ये तिकर्मणि द्वितीयेव द्वित्वे द्विवचन
मेवेत्सर्वनियमापत्ते द्वित्वे मवचनस्याप्राप्त्यापि द्विवचनस्यैकत्वे निहतार्थे एकत्वे एकवच
चनमेवेतिनियमस्याव्यवच्छेदकत्वे योगविभागस्यानुपपत्तिस्यादित्यर्थः प्रसज्यति यथा प्रथमे
पि एकपदाभावे द्वित्वे एकवचनं प्राप्नोत्येवेति विंशत्याहोमदिति कश्चिदत्रस्मात् अत्र प्राचीनास्तु स्तान
प्रातिपदिकार्थेऽतोऽन्यस्यापि बोध्यं अस्मय्यादिष्वपादिसे वत्वपातस्य आधिकं प्राप्नोतातिसत्रेद
इत्यत्वे त्रितद्रे शापमतत्वात् दृष्टान्तः। वाक्यार्थे सतो बाधके प्रमाणत्वाच्च नपदैकवाक्यत्वं किं
तु वाक्यैकवाक्यत्वे वतत्कर्मणि द्वितीये मादीनां सामान्यापेक्षप्रसज्यति च मेघप्रकृतार्थे

कौ. तावेवेति वा तत्क्विन कर्मादिरहिते प्रथमैवो द्वितीयादिकं न प्राप्नोति पदिकार्थ एव प्रथमेति समस्तत्वेन प्रा
तिपदिकार्थस्यापि प्रकृतित्वात् एवं चैकः प्रथमैव अर्थे नियमपरत्वेपि प्रातिपदिकार्थे प्रथ
मैवेति नियमात्सैव यत्र कर्मत्वाधिकं तत्र भवत्येव द्वितीयादिकं लिंपश्येत्यव्या लक्ष्मे न्मा
त्रमात्र पाठात् सुप इति प्रथमा हात्यहणं चरितार्थं प्रथमा पात्र अपि द्विवचनबहुवचन नतप
तः साम्यमते प्रथमैव नियमे प्राप्ते द्विवाभावात् बहुत्वाद्यो पेक्षत्वात् कर्मत्वे नियमे नैकत्व
त्वे न द्वित्वबहुत्वाभाव लक्षणात् त्रैकवचन मेवेति नियम सामान्यमात्रे वचनचयप्रकृत्यापेक्ष
प्रथमपक्षे वद्वित्वे एकवचन प्राप्तिः एकत्वे एकवचनमेवेति नियम स्यापि न्माणीकारात्
एकत्वपदरहित एकवचन मिति न्याय सत्त्वाधिंसम एक त्वविनिष्क्रम सु द्वित्वबहुत्वावबोधात्देव
प्रकरणात् हि तन्द्वेति पूर्व पक्षसमर्पणस्यार्थतः सम्मत्या भावइति दिकस्मिन्नं तद्विलिसर्वोप्ये
प्यः प्रथमायाएकवचन मात्रेस्सत्ता अपंच स्यादित्ति तत्त्या यानम मो पर्व फलमिति चमर्थे

उपकुंभं वप्रपेक्षया द्वौ हि तौ पैकवच नाभावेककर्मत्वा द्विवोधकस्यान्तप यपेक्षया द्विसकर्मकक्रियाप्रयोगस्य
नप्राप्तत्वपक्षेसाहचर्यनुपपत्ते स्तस्मात्तोप्यवकर्मत्वाद्धि शक्तियोगान्तन्न सप्तविभक्तौ नामैकवचना
निमवं तिप्रेषु वस्त्वलवचनेषु वस्त्ववचनेषु वाक्येषु चित्तदृयोगः शाब्दशक्ति स्वौ भाव्यान्ते स्वत्वद्वमैक
वचनमेवेतिति कर्मइति केचित्तल्लान्तादीतिस्यालिंगत्वाद्दितिभावः अस्माप्यांमपुस्तकत्वेन कामा
ध्य अन्यथेति प्रवीन एवोहचर्या चौसपि वौध्यमप्रशवप्त शास्त्र इतिगएपठितत्वे । किंवतः अर्पंत
त्ताजंता द्विजं तरतिन हेपरतिक स्किन्नेस्याधयरतिनेचव्ययसं त्रास्त्रनौ यातपरिभाषप्रायो यो
माप्नुनवत्संज्ञापाः फलाभावः अन्यथा नांधमात्रे स्सादेरे वैफल्य संभवान्न किंच स्याधौ विकीर्ण
रस्याद्दौ हेयोर्दुर्वार इति चेन्नसकारस्मात चर्पा हि अंतस्थि तिकस्यै वै वोध्यत एणत्ति निश्चितत्वं च
यष्टाकथं चित्तस्य व्ययामां भेसस्याविसत्वाज्जभावाधिपं निपातपरि भाषा स्वात चेदर्पपरिभाषा
या अप्रमलस्य एणेति तिन दोषः अव्ययी नाव्ययीभाव यो स्यादिति स्यादि सञ्जमासः कर्तप्यके

कौ. चित्प्रयत्नोव देवप्रयोजनं स्यात् हि विशेषवत्पात स्यात्सन्न स्पर्शलोपसमासान्तादीनि वृत्तिप्रयोजनानि ग्र
र्थः परिणामेनेति भाष्यप्रयोजनवन्तीति नेति अन्याधिविशेषज्ञानार्थं वचनमावश्यकं लक्ष्यानुरोधे नानि ग्र
ये नुपूर्तिपत्तिगौरवमिति कश्चित् वपुनर्विधानात् स्वादिस्वविशिष्टामवलम्बितात् अव्ययीभावस्य
नपुनर्विधानं हि द्विमुहूर्तं वदन्ति सापाक्षिल्यर्थमेव स्यादिति वाच्यं नित्ययत लक्षणान्तराद्वा शब्द अव्ययी
देवदत्तस्य सिद्धेः सूत्रेनैव पर्व्वस्य इत्यद्धरत्वान्नस्मात् प्राग्भवतीति शारलं अस्य दोनिमतासंज्ञाकुर
णा नुलिरान्निहितिवद्वकजाहेरपि प्रसंगाच्च संमेत इति कश्चित् समुद्रवनानि संतीतिवत् तानिपश्यति
सन्नपूर्वस्य न्यायकाशः स्यादेवेति वदविपर्य्यासे स्वपदं न ध्वन्यायुयोगिनीनामौ लक्षणं स्येवन
प्राप्यन्तरोवद्रवं बोध्यमानवेति मतेनेति कर्ता विशद्वप्रधानेऽस्य योगेण भूतः अर्थोनाप्रधानेऽश
द्वलपलस्यारांशति गुणप्रधानविपर्यवपदेवपदार्थं विपर्यासे योगेण भूतः अर्थोनाप्रधानेऽस
द्वलपलस्यारांशति गुणप्रधानविपर्यवपदेवपदार्थविपर्यासे हि एवमेव भाष्ये प्रत्युत्तरेति प्रत्ययं वनेवा

णपक्षे सर्वशक्तिमतः शब्दस्येति नाशक्तिः परिछिद्यतेइति प्रत्यवतिष्ठमाना एव शक्ता देवदत्तादिकाः सत्वः
सारूप्यात्त एवाप्यमितिवृद्धौ निमित्तमित्तिबोध्यम् स्यान्तरेति अपोद्यत इत्यारभ्यन्ते भव त्रीःसेतेन तु क्रि
यांभवइतिपरीप्स नुवर्तनात्पुत्त विभाषानदनुहि तना चेतुभयत्रेतिबोध्यम् धर्मिआह क्वेति प्रथम
पोत्ररपदृपोस्येति अनुभवत्रेति पुत्तविभाषात्वस्याप्यनुपपत्तिर्बोध्या स्यात्ति वदत्राव संभवादिति
नवात्ति विभाषेतिक तेव्ये स्यान्निवद्धावा घवधानं स्यादिति वा ध्वंतमेवानादि प्रसपमा क्रिमसन्ने
क्रियरसा हविपदादेरिवप्रहृते पुष्पैलत्वात् प्रागुक्तं तं गानयतीति मापे तनुक्तशेत्वन तदुपजीव्य
नाक्षिवत इयवादा नामपियुक्तं बोध्यं इतिच क्रोडिकम इगपएन देवविधेयं स्यादिति वाक्याद्य
संसायप्रेक्षिपापाभस त्वरूपत्वाद्विधानापोगादि हंति समेव दोषः कारकविशिष्टक्रियायाका
कार्यत्वात स्यात्व विधानं स्यादिति तदुपस्याविते ति अर्थेत्र न क्रियारूपः अस्य त्वरूपत्वा
तस्य विधानापोगात्र किं नु तत्कृतेभ्रू तएेति तत्वमर्थभेलाघवेति तत्कृता ज्वोह्य परव्यापारा

कौ. छन्दस्यपोऽस्मारतो ऽलाघः तत्कृतत्वो हपुरव्यापाएन तत्पुरुषकाशि तैकशालोभवेतिनमकाभावान्मानसहंसेमाद्दी
नोक्तशेषरतिपणासंख्यासपएणाडहेत्पादीदेवः निर्देशइति पूलितार्थेकधनकिंदंवस्संस्वसंत्त्वि
वप उः संपूलारएणमित्यादिविधिप्रदेशेत्पुरुषः स्यान्नेरसकएनाभावाद्धिधेयवाकात्तुववतिः वाक्य
स्यसंज्ञित्वेतुसंप्रसारणच्चेसाधनुवाधवाक्या योनववोधाहपुरुषः । तन्नञ्त्वाभावादिति । संप्रसारण
जत्वाभावात । अनुपस्थानस्वोति । इदंचपत्योद्देशपक्षे । संप्रसारणचेतिपक्षे हृपमिति । इदंप
योद्देशपक्षे । आहतौ । पपपतीति । पयोद्देशे चेदं । कार्यकालेतुनहीस्यानेरसमिकाएघत्रैत
द्भावस्यानपहनान्नलोनस्या उपस्थानमिति तत्पुरुषपरत्वायवादइति संहमत्रैवभाव्येप्रकृपस्य
कीति । अन्तइतिशेषः । संचोदानइति । कायेति सत्रस्यभाष्यादिविरुद्धमता । सिद्धमिलाहीति । अस्मि
नपक्षेआटश्चेसादिपूर्वाणांधाकार्यानुपपत्तिर्द्वेपतो । पापुमर्परक्लैपदेष्विलासवपिरतिवी
ध्वंमितिद्वो । तपाचतत्रैतिसानानीसाटौ वरिनादेत्वादस्यनुनोमिलकरणस्यविमस्येनतः । अतए

वतन्त्रे सुकेऽस्य स्वपो पाषितत्वादेवा स्वनुमोलाभेन त्वनग्रहणाद्वेय थ्थीपते: । रो मंछर दी:ति । पुपां पुवुगि तिबुम्का
गुलः स्यादिति । व जौत्वरत्न्ये द्वावयुणो भ्य इतिरवधि वृत्ति वेधे नगुणां वाधित्वानुमिति सतिसकृद्भुतावि
ति सापे नगुनर्म गुणरसन ज्ञाशा वहमिति । तथा च मः कैति । समुदपसंयोग संनाकापलो । च्मस्मा हीत्य
दि केऽस्य चिहृ नेदुति । सामर्थ्याद् कुलोहू नेङ्म । एप ना हाउ एरिक इति स्वा र्थेकः । अंग त्यादि बुपलते र
ति । वाहादिरप्पपं भाहू जिपि ध्व र्थे: । ससम्पान्क्षुगिति । तमुद्रवेकृतीति वकुलग्रहणादिति केचित् । नि
पनेना देशमिति । पुवल्लेकिन्नकारस्यैत्वं । केचिनुपुपां नुलुगिति शोभा वमाकुः । लदभानुगो धाहृ तग
त्वादिति पृतत्वसैवा ननयोर्द्विशाणका दिति । अस्किलविपर्हैताप कुसस ज्ञा नीकापे स्त्वादिधि
विषये एवनत्स्न इति । इति ध्येयं । एतद्देमेव शापकोपस्माम: किंतु बहूंपतमुद्वार्थमारमेवेति । पस्मा
स्महु स्वारितानदेवपहंतस्यानेनपुस्ततर्त्वर्थ: । भादेशाभंवती:ति । माब्धेप्पफि लेवस्त्रेरदं
वचनम । म्भारंभता मध्पाक्षिप्तं ग स्व पृथमनुपपत्तितत्वादंतरंगत्वेऽनंतरदीनां तमवृतियोधि

कौ॰ सावेशत्वाद् हिरंगत्वादिति। परकारमसामर्थ्यादिति सपर्थः स्वाधकावित्ति। इदमपिकार्यविशेषेण माने शेषत्वंभ
वति। तेरन्तिरिमादौ न भावे शोभवत्येवेति। एवं अविरोधादिति अनेन मल विरोधस्य लाभावादिसर्थः स्या
नेन रतमः। तद्दृस्यु ब्रवसान्त्रमिति वचनं सत्र सत्त्रं हि शब्द सामर्थ्येन अर्थ सामर्थ्येन वा प्रवर्तते। आह च स्यासस्त
लाप्रूते सन्नद्धिरंपं वचाचर स्रोप हतां एलिमत्रा प्रकृते शब्द सामर्थ्यं नैव अनुच्चारणात्। अर्थसामर्थ्यमपि
नचेमव तीमाहा अर्थेन सामेति। तात्वादिरूपे इति। अनुवर्तमानंप्रसंगकात्। इदमेतात्वादिरस्या न
वाचि इले वक्रादिति। इतरेतरयोभावेन वा परिरिसादेः प्रयोजनस्य चकुम शक्यत्वात्। एवं च नतप
रत्न तं इत तेतो तस्य बोधनहात्वा कारिसाधनेन सफलत्वः बाधकत्वात् करसादौ तु नस्यादिति
दिशिति। अनेकविधस्मिन्नसके कमाणां मर नमेव प्राप्ते प्रति कामकत्वेन तु सर्वपेव संभवतोपि
उपएकृतां तत्पस्य भागपरत्वे अंतरं न परिभाषा बाधिवेति। अकृतस्य हपरिभाषयेतिभावः। लोपे
हतेति। कृते इत्यर्थः। अंगगुण विरोधेवेति। अंगस्य वेगुणः कालादपलेपोप्रधानकालादिति

विरोधेनाद्यर्थादंशानामुक्तकालबाधनेन कालान्तरेप्यनुष्ठानं यथा सोमकालेनेष्टिकालस्य । इष्टेः का
लः पर्वालोमस्याप्यसिलए वेति वौध्यहा प्रकृत्तिनो म इतमेनि । अनंतरनमन्तिहृतिरिसधो ॥ विपरिलामा
या श्रापएगा दिति । इतो मनुष्यताते: कृतइसा हि नाधिघेदानं हक्रपुतिप्रपंता । आदेरर्थः । वश्मकालारि
लाजं विशेषुमहूकप्रु एव शक्क सातन्मा हु ॥ कं वेति । पादा ज्वुरीति रितिन्मा नुष्ठ नामादि शब्दे नगलस
त्रस्पैकफौवह इशा राम कंखह्तन्या ल्मा नेनु वररम त्राकारविभागः नरिति एंतं नुष्ठा कारानुक
रणं तस्याकारेणवही नमुहृवः । दिशिष्ट स्यच नशब्दे नहं हूरस्यनेके वांहृद्यारोह इस्यनुवर्तिप
श्रावेश्मयातीवन्निहितम । वे । एकदेशानुवर्ति मम वकु गो दृष्टेति चिंसमेवेति कश्चित तन्न इतरावाख
रव्याद्यात्सपदेति यरिहर्न स्मरति हिंगेति । सावकाश्रपूलोप्न्वति नाति गौरवान् दुष्ट स्त्रोपं वस्य इति क
श्चित् । निर्दे किं वचने नेति रातिः । वभावस्य प्राप्त व्येरूपस्यालिंगतया भ्कतिकल्मनं विनाप्राप्ता रूगा
यो नाहशं भाविनितकृतने वृत्स्य स्वक्रमा प्रवृति यंधान्न्मा रथ्वे नयोगे मुलघु नोपाये नसिद्धौ न्म

कौ. नेकवचनो नानुत्तरत्वोत्पौरस्त्या न्ते दं प्रत्याख्यातं रम लीप मात्रमातौ निके चिन् । उत्तरस्य परः । अवहृतइति प्रमापकत्वः अ
र्थेत्वरमितिप्रमाणवतः । लक्षणत्वमात्र्येमितिर्थः शास्त्रशाकल्यस्य अकारेऽलक्षणालक्षितेनकारेणाप्रनलक्षणां । ए
वं च विभिन्नार्थत्वान्नैकशेष इति भावः । अणा परः स्यादिति । न घाहूनमिस्तनयुमयवस्वरेऽणं तोद्दातेशेगानि
घा । तेवा धे तानि मइति सावकाशदित्ति । शशा लल । तस्मान्न हितीन व शेवेति । इदं च यथोद्देशपक्षे कार्यकाले
तु हृद्धिगुण विधौ प्रत्यमाणेतत्काले तर्व स्यामान्त्रयणेनेवा । अत एव चैते सात्रौदृहगुणो दिति द्विः । एवं वा
नियम त्वपूमइति भावः । एउ वस्या द्विति । स्याम हलतां तयोनान्नधराणेनेदं । व्याकिंपुरस्कारेणे नाह स्व
तु मातिपक्षे विदोषः । गुणेहस्यो स्वर्णापूतिपनिरितीनिगुणेहृद्धिविधौ प्रमाणेन मानतयो नास्त्रपते
तु नैतेदोषात्मत्वाहकिं चेति अलोमानिद्विंबाधित्वात्सर्वादेशः स्यादिति । नोपस्यत्वादेशत्वेनस्या
नीयत्वाभावाद्वरत्वंकथमितिचेत्र । स्वउः स्यानेप्रयुज्यमानत्स्यानेपस्थानस्यादृष्णरत्वमुखेनल
र्वादेशत्वमुचितमितिगतत्वात् । स्थानार्थ्योदेवोप[illegible]कानिहो घस्यापि बाधइतिबोध्य पोसम्पो । स्या

ते लभते। स्तनमन्तरा लोप्य एवेत्याहेति भावेन कस्यानि कत्वं भावैतीति कश्चित्। न लोपो न स्यादिति
द्विषिति। इदं च कैयटानुरोधेनोक्तं। न लुक्तल्लोरेफ एवगणनापाधमहल्यग्रहणात्पकर्षे तं पो गतं तलो
पघ्रापभावात्। वृद्धिरस्मादवित्ति। तर्हि तेरिति भाक्तं तु तन्मध्यपतितसापेन गतार्थमिति भावः। अलो
ऽन्त्यस्य परस्येति। एतेन अलइति अं सत्ये वप रसस्यान नत्व नतु ग्रामित्यत्रेति कश्चित्। अंस
स्यापि परत्वं स्यादिति बोध्यमानि दृष्टा नत्वे स्यात्। एतेन तदस्यानेकाल्त्वाभावात्
सर्वस्य स्यादिति किं विंसेति आदवमित्ति। पदाला। आश्रीयतेकालान्त्यसहायेनीसभावाद्या
लाद्यवोपवर्णनमिति अलोवान्त्यं स्यात् असहति निपत्ते नेहावि देः पसाद्या नरेभवाद्विति। पू
र्वोक्तेनुपपत्ति यदि मात्रेन बालन विलाहावस्कानद्विवति। परत्वान्तर्वादेश इति। एवं तातेरः स
र्वादेशत्वं न स्यादितिदपि बोध्यं तदपवादत्वेनैव साध्यते। ङिच्चेतानतङ्। परेणेति। गुणवृद्धि
तंस्य सा स्याणदवृद्धित्वे इति शेषः। अपवादोपेक्षितिरन्त्वे नैव साध्यते। ङिच्चेतानतङ्। परेणे

कौ॰ ति। गुणहृदिं संप्रदारणाध्यर्यदित्वे इति शेषः। अपवादो यस्मिन्नविषये इति। अनन्यार्थेति। त्वेवनरः। रि
ग्रहीषोपाधिरुक्तिक इति भावः। तिष्ठो लादिति वक्तव्ये इति। एतेरिसनुबन्धार्थमत्र करणं। विप्रतिषेधोप
पादानि इति। एवं वलाबलात् इति। ज्ञेयस्यमनतः कारोच्चारणसामर्थ्ये लक्ष्यानुवादपरत्वेनेति भावः। न
नु विप्रतिषेधार्थमेवेति वक्तुमुचितमत आह। अलक्ष्वेति। अनेकाल्शित्सर्वस्य न परत्वादेशानेनेति गु
ण इति परत्वेन कृते सेति। अस्मिन्नपक्षे आदेशानं वाधात्मकेपाशास्यापीत्संज्ञाप्रयोजनाभावान्न
क्रियत इति ज्ञापनप्रयोजनपलोतसत्त्वे इति भावः। अन्तरंगतयेत्संज्ञेति। उपदेशेऽस समाप्ता
क्रियाप्रपञ्चितत्वादिति भावः। तथा चदिव औदिति। तस्योच्चारणमात्रार्थत्वेनत्वसंभवेनत्वे
अभिप्रायश्चिम इति। वृत्तिकृतोपदेशापदक्रियाविशेषणमिति ज्ञापनार्थमित्यनुपहत एवा
समकर्तृकमिति। इत्यादिति शेषः। उत्तरसूत्रे फलं स्फुटमेव। इति कौलभेद्यसमक्षमाप्रिके। एवमि
वहा दे शेन त्विधौ पद्यपवैकस्मादुपदेशेति। शास्त्र। उपदेशाप्त्युपचेसत्स्य। गुणाभावापत्तेरि

ति। तस्मात्स्वक्रियादृशा योजनं त्वा योऽहमभावो भूत पूर्वगतिर्वा स्वपत्नीवेति भावः ततेति। स्म मन्ते सर्व्वः
विभावाजुरि॰ ति। अन्यापियो न विभागो न लु ऽ॑ न्द्रो रे वेति तिय मार्थत्वाह्निहि दिनि स तापाः कल्प नल्का
द्रुचिं स्य मेतद्दितिक अस्ति। कुत्रो अत एवाहअलीति॰ यदि भावालं(?)णां हाह्यि। निषेधानां च कवान्य तृ
प्ययो णोति॰ ततिहे शस्त्रालम्भा किमा दे पाठलक्षणीतिपदा न्तह स र्थे भिति सह स नां हां सम त्ते
भाव्ये। ति दंधर्मि ना मिति॰ आदिना प्राय म्यम्र प्रवर्त्तावारितः सं तीयते चारिताः सं ज्ञाद्स्माद्दिः। ध
र्मिणं प्रति कृपर्वे मुचारितं कृत्वा असमोनिषेधो भावः आदेशः स्यादिति वाच्य इत्यर्थः स्यादी आदे
शा वो धकद्रूपत्वे स्यादिति नतु इत्यलत्रितमुतरं॰ तिवेशाद्दिति॰ आदिया हाम पिव्याभिचारितम र्थभा
वुकं शीघ्रइमादौ॰ विकारत्वं भवेनेति। तिस्य स्वाहा नेरिति भावः॰ आस्फुवेति। तोकेप्रकृत्या विकृति
य्रहणं स्यैव तृत्वादि तृष्णगुक्तमिति कश्चित् तथाहि॰ इत्येवेति। तार्धमात्रालाघवमात्मप्यन्तपाठे
भवति तथा च व्याख्यातृत्वं तामर्थ्यात्वाले रेवग्रहणं नेत्र स्यादिति इति भावः। न चैवमप्युत

कौ॰ वोर्ग्रहणं एचादिस्सेवमेव । एकस्यैव ग्रहणे प्रमाणाभावादिति चेन्न । उभयोरपि ग्रहणस्य चारितार्थ्यं इत्येव
सिद्धे । पुष्पदन्तस्तयोरनादेशोऽस्तीति ज्ञापकत्वस्थितेरनादेशः । एयान्निवृत्तिस्यादिति देशो माऽऽदेशस्यापि कार्य
लोपाभावात् । इह हेतुकर्तृकरणोऽभावे अस्य तदर्थानुवादकतालिङ्गवेति विचार्यते । व्यापृतकरणमनइति
सार्वधातुकमात्रविषय इति भावः इति दिक् । गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् । धात्वन्तरं वा करणानीति तमसत्तानत्वे
नैवं तानि एतानि कुर्वन्ति वस्समा । मिति । इदं तमर्थे नापि द्युलभमिति प्राप्तरूपे वद्धुवलोपवशो
स्थानेरसमनुव सार्द्धेच हपाठ इति वोध्यं । कितांगोति । अतिदेशो नु किन्न कार्य स्यादिति वेधः सिध्यती
ति भावः गाङ् । कुटादिभ्योऽनिन्द्रुमाध्येस ल्नक्ङितीसमनुवर्तते । तथाच गाङः ग्रहणमविध्यर्थम् । इहम
पलस्सणोविभाषोर्णोरिसादीनां । किंकिनाविति । लिङ्दुर्धिणत्वे किंकित्विरइस्सेवग्रपादिति
पदसंज्ञेति । तत्रान्ते तदेवदन्तः पचन्तु तेऽभ्यो इन विसन्नप इस्सेसधिकसविधीय मानेनिधा
नः लोपमपादि घञ् न विति । न्वेतदर्थमनेकालसत्त्वान्त्वर्वस्सेमनुवसंतोव्यदोषिकाहेण

यहणमिति चेन्नः आदेशग्रहणं वाक्याभेदे न पुनः स्थानिवद्भावबोधनार्थं । अल्विधावित्युभयोः शेषः तस्मादेवं सति
द्विरूपमानविरुद्धं स्वकार्यालाभः । ते नालक्षि समत्रप्रातिपदिकत्वं स्थानद्वारेति । घोसार्थे नार्थवत्वाद्येतेऽहादित
त्र एवमिति । न च तस्मादेव द्वाल्लुप्तषष्ठीकः । प्रातिपदिकेति निर्देशात् । आदेशनेति । तस्य चार्थभावः । षष्ठी स्थान
इति सूत्रमावर्तते । तत्र षष्ठीग्रहणं स्थाने च लक्षणं । स्थानीन शब्दोऽर्थवाचीति हं सप्तमि त्रितिनिर्लुप्त
सप्तमी च निमित्तत्वाया सा आदेशवाचीति नन्वस्वाक्यो मिधानस्य मर्थोः द्वेशवान् भवतीति विवरणकृ
स्य : । वल्कलः सचार्थवद्दिसूक्ष्मप्रकार एवोपपादकः । हाय्यः स्पसतनोरिति । पजुगणकार्यार्थं कृतः पाठः
शास्त्रविप्रवर्तयेदेवेति । मन्त्रः प्रामाण्यविहितशब्दो द्वैवादिकत्वे न तत्स्नुकत्त्वनावाधातः । नहि शास्त्र
नगणोऽभिलगणपठितनिबन्धनः । अतएव घटादौ गणान्तरपठितानामनुवाद इति तत्र तत्रोक्त
तं गच्छते । इदं न वाहनुवर्तनं तत्र पाठ नमन्त्रे समपदानुकरणं पाठः कश्चित्कं मदार्थभेदान्नादि पाठे
न निर्दिशो केवलं नाकं च । तपाठे स्वार्थे नाइति व सहविकरणयोर्द्वयोर्विकल्पे वर्ततेति तथा र्थेको

२८

37

कौ. शं तस्मात् व्यवक इति चेदेवं । तन्त्रशीघ्रस्येति । इत्येवेदायं नदैवसीति भाव्यं । तत्र द्रव्यमान इति शार्ङ्गे नो इत्यं । इदमित्या
ग्रहणमिति कृतस्य देवलाख्यानं नतं गच्छेतात् उक्तं न भवतीति । यद्यपीद्रमुक्तेवलोपे च लियतित पादिकत्विद्रमिति
नलिद्र इति नलियति कवि द्रुतिति वक्तव्यो नेति भावः । अनल इति । यद्यपि भाष्ये ज्ञलिति भ्रयमानं सेवीकृं न
प्राप्तिनां त्कृते । अनलात्मक अलीदेशः स्यादिति वृद्धिसर्वो भवेत । न चाव त्यपो नलात्मकत्वात्स्थपले साध्य
विदस्यान । विशेषणानन्तिरे शास्त्रहिरभावे प्रसिद्धे स्यादेव तन्निषेधो न स्यात् । उत्तरपद वैकृष वदेरे
त्वस्य स्यान्निवेत्ताभावात्तस्य तत्त्वेन स्यादित्याहुः । अतो जग्धिरिति सूत्रे ल्यवग्रहणं ज्ञापकमत्राद्दे
शस्यापि नाडिकरणेन प्रतिबिंबतीति भाष्याशयं इत्याहुः । अप्राधान्ये तोपीति । एकलविद्विपरि
त्यहार्योद्धिविशाद अधानन्तापेवाद्यतद्वला शयः पदद्वीति । अनल इत्येव बकत्त्वे विधिविषयहलं धि
शेषातिदेशो ल्लापकमिति दिदेशो भावः । एवौका ल्येति ल्यपग्रहणं ज्ञापकात्तं वंध साभासघ्रना
वा निष्ठ नेति भावः । पक्षविधिविषयग्रहणं विशेषणेनाऽल्लाप्यतो प्रतिषेधबोधकविधिमात्रे

निषेधी यथा स्यादित्यर्थबोधनद्वारा धधानुकस्येति स्यादिविधिसंज्ञा लक्षणात् । विशेषणमिति दिशेनुतेष्या
मलेयत्ययामास पर्ये प्रितस्यादिति तदृशाप्रः । इत्यंशं चेति पुष्क इत्यत्र ह्रां ?: सोशितिसूत्रे किल्क रणमा
त्रमानिकादेश संज्ञा लक्षे चेत्यपि बोध्यम् । किंसूत्रे लोति । आसिमम छे लापकत्ति द्व स्यातिसतामात्रमने
न शाध्वतत्वादितिसंसाते नगोः पूर्वणित्वेसमछिवस्य मा णं त्रिदं लुक्मोरिति । इदं लुक्स्यापि दृश्य नेपद्
निषिद्ध इति विशेषणं तदा बोध्यं तस्मान्नपदस्या स्येति एत द्वचन न वत्वाद्धि प्रविक्रमस्ने र त्वा दोनि षेधो
ऽत्र ध्याते । हे स्यादिति सानुनलम्यते न लुमताङ्गस्ये त्यत्र दिलक्ष्य मध्य ब· लुक्मोरि हाशस्य प्रतीप मा ना
न्व पाचोगय त्वे नवा कामे दा वते म्ना मा न्यो पिस्य सः । व कु बीद्य चे त्येति । न नुकार्या तिदे शेप्यादित्व
विरह प्रपुका प्रातकार्य त्वं पाद नेन चरितार्थस्यादित्यवकुबीह चोंभप विरहत्व प्रपुकका प्रामका
र्य प्रवर्त्त कत्वे मा ना भावात्कथं कर्ने रम सातिद्धि रन्नापिपक्षइ तिचेत् । आदित्व मात्र विरहस
लाप्राप्तकार्य स्या प्रतिध्या सामर्थ्यातिदेशाभ्युपगमादित्याकुः ॥ अंगकार्यं प्रतीति · स्यान्निनो । इ

कौ. तस्याभावादिरसर्थः तस्य दीर्घस्तते दीर्घाभावः। तु नेन दीर्घ मि-मोऽस्त्वादिरेव ग। ग्रहतेष्व ह्राणरतेन सस्य सन्नुप्रते
इत्यादिर्वौ ध्वः। अहवैरेव वाहमुत्ताम्मितिमिलोऽयकृता मितिम्। पवदिलकारः। अस्यार्थः स्यात्तर्पहकत्वादेवलो
पोनेति किं हल्यहसो नेतिभावः। परेणाम्मिति। किंसमेततः पः। स इत्यस्याप्रवृत्तिव्याप्तेः। मावि ध्य तीति। सका
रहृपसे कोहारि साधि इष्ट तं भाष्यकारिपस हि नापाद पर्यंतानुधावनं कल्प्यहरणप मकपसकाबल्यबोध
नेनापिकृवाच्ये सं पो गं। तस्य पहंतस्य सर्थो बोधकमिसाशापे।। एवंत्रिकृतेइति। जग्नि नध्यो ध्वे निवि
पे धे नाप्येनास्ति द्वं अवधी हि स्तिनुनोऽलाह रलेः। वार्त्तिकमते प्पाई धातुकर मस्सविवपस लमी
त्सोप्युपगागमेनस्तिस्योपदे शाकारात्वस्येव सत्वेन स्यान्निवङ्गवाग्रहते:। वार्त्तिकमते आर्धधातुके
इति परसप्तमीति तु न सम्यक्। कुन मारापे न द्वार्त्तिकप्रमाण्या नवरभाष्य वितेधातः। आन्च कृत
तत्वं शप्रमाण्या नाप कुतः। आवश्यकत्वेन ताव ने वदध्वं शप्रमाण्योमत्वं म वातदंशे समाधाना
नलतो नादतथा मिसम्पदे ततः। नद्वैवं वार्त्तिकमाले धावे हि साल्प तो हता देरिति हृद्धि दुर्वा एतवा

प्रिवध हिं सावाधिति धात्वंतरस्मा राषवुर्वा रत्वात्‌. न च धात्वंतरे मानाभावः अर्दन हलेतयो फला विशेष बोध
कत्वेव धेति स्त्रस्य भाष्य स्यैव मानत्वात्‌. नाहि लत्वं लप सेति चिह स्म भावे नुपको तिस्त्र तएव नमिबधो
न्नैति वधिग्रह णं चरितार्थं. अत एव स्यास्तला श्रव विधौ स्यानि वत्वस्यानिबंधे कृ द्र वधग्रणेन्‌ द्विप्रति
लेधो वा लरस्य स्वव केकुन मा हाय प्रमा व्या नेभा यो कं लं गयणने. भावः परस्मिन्निति स्यानि वत्वस्य वधी
हि सत्र मा नो हला देरिति वृद्धि शिति तत्र स मधा कं नन्‌ हा ररणो पलक्ष्य णं बोध्यं ति. ह लो स्या निकृ त्रावे
नोगत्वं प्रार्थ्य त त्वे हंति लं. प्रा पद्मा वधि बो हेति तपू द्वेन स्ते यत्कृनि पाते पदि ति निले धया ति
तुः निरः इति निषा सामान्य बोध ना र्थः. इस त्रे प्रस येन्मा द्रे ध्रो कृ ते वया नियानन हेरः सति शि हलो स्त्र
ति स्वरं वाक्षते एवं प्रस य स्वर मपि वाक्षे ते मर्थः. न येति. अनुदात्त एका चो अहं नत्वात्‌ नकार इति.
न्न स्य धात नो गि त्वा नि त्वरे णो नुदात्तत्व स्यानि वर्तनात्‌. एवं विभि त्स ती माद्रो एका चम चिमि प्र
देशे नैव बोध्यं अंग संज्ञा येनि ति. धात्वं लोपदे शि कपरि वर्जं अश्व वपीति भावः अलोर्म्हः वा

कौ.

तुगत्वा क्वानुवृत्त्यभावादिति प्रश्नोपक्रमग्रंथस्तुल्यप्राधान्यतरोधे न बोध्यः। नेमभवत्येवेति। सर्वपुरस्थ्यनैमित्तिकत्वेऽ नो
तरं मत्वाह धेः पूर्वमेवेति भावः। आगुदात्तेति। यस्य वधि धी हे। या द्वैसति। शि हत्वा मममप लव रवाधावसेम
र्धः। तृपं स्मारिति। तन्त्रहते: सीपुटीसंशंविनाशिवधे: सीपुटि आर्धधातुक स्येति ताधिसिध्यतीति तदं
शप्रा नर्ज्ञ त्वापत्ता तत्साम र्थ्याद् दं तरं गत्वाप्यविवधाहे शा समवाधइति शंकाशयः तणादे शेत्वं तस्य प्र
तिवेध इति स्ले तेति तु सपदी कं तपादे शाहले तस्याये स्य समता प्राप्तेभवादि ताडुः परत्वातान्तरि। ति।
शाभावादिभ्यः वस्वादे शासशान्तिति। स्य। निवन्नवे नः औ जिसादिति। निषेध विकल्पे विधिविकल्पेस
फलितत्वादिति भावः वृक्णमानि ति। वहवो गा नो यस्ये ति विग्रहे वहो र्नञ्च हिस्तं तोदा तो वडुग शाब्दः
। अव: प्राप्तिन। उपाधत्वाहिति। सापिनेधि चारिता र्थ्याभावाच्चेत्साधियो ध्यंगुण एवं भाव नानापत्ति
ति। सवर्ण दीर्घवाधितिकाले। नवाभ्यामस्य त्रु एक स्थाप र्थ्यात्सवर्णे दीर्घं वाधित्वा गुण एव तेन तत्कृ
त्वात न्यायोपयंग्रे पद इतिवाच्यं। अभ्यासस्य त्रु एक स्थान र्चे नेह शत्वं भाव नाभा द्यापादि का कृत वृह प

रिभाषाप्रवर्त्ततेरत्ति स्याच्च नस्वैवौ चित्वादित्यादावनात्। आन्त्रेदं चित्तसं। अत्र लवर्णग्रहणाभावे ईषत्तु रिसत्रैप
ङ्गेपि प्रवर्त्तितंभावनायाः स्यात् हि नाशोनुखेन निमित्तेन नक्तं दीर्घ इति। न हि तु तंभावनामात्रेण नै
तस्मारिभाषाप्रवर्त्तिलहीपि सत्रककंगुणत्वं भावनमा दीर्घ व्याहृतिरिति वोचितत्वात्तत्प्रतिपत्तौ कृपरिभा
षयानुस्यादिति सहचर्य लत्त्वनैवादिकस्यानुस्यादत्यापिवरत्ववर्णं इत्यैवग्रहणात्त्रिसमिद्देहेए
ते नापत्यवादकत्वा निर्णये दास्वर्णौ च इत्यादि त्रमाधानं तु चिसमेव। भाविनेलोपमिति। पघवाल्वे
नस्यान्तर्लोपः स्यादिति कस्य नये सर्व। धुमिश्राह कमाने नपञ्चान्तरंगेणव हिंगतिक्षिसविना
शाभावत्त्रैवपरिभाषाप्रवृत्तेः सीरदेवादिविरूकमासमेतदिति कक्षितं। अत्रवर्णग्रहणात्सा
पकमापरमाप्य विधीयतां। प्रसयवचनमिति। तत्रलाभ थातोवादाहेराबाधनेन चरितार्थत्वे
पि सवर्णादिरावाध नार्थमपवर्त्तनस्य न कापि प्रसरति तस्मादेशविधानमनुपपन्नं तापकमुत्तार्थ
मेति। अप्राप्तेति। समावेकवचनरसनेनसिद्धौ अकृतव्यूहपरिभाषया अप्राप्ते विध्यर्थत्वात्। म

कौ॰ पर्थमिति । यतस्तर्हि समर्थेत स्य हलन्तमनुवर्त्तयतीति भाष्यं । अत्र कैयटः । तत्र समासा ह्रायश्चादेशः । एष्वनित्य
त्वं स्यार्थे नित्यानुवर्त्तेतेतत्र न वार्णं तां पृथक्संगी । सिद्ध्यो स्व लो सामर्थ्यात्तानुवृत्तिः स्वयान्तं तत्र तासिसाधयो
भवंती निकुक्को बाधक त्वं स्यापयति । ततश्च तत्राघतनुवृत्तिसामर्थ्यात्ता सामर्थ्यतानुवृत्ति तो पतनाय भवती
ति केवला हि सामर्थ्यतानुवृत्तिर्ला घवापन्ना त । गएषसि हितवाधनुवृत्ता स्यानिवृत्तीतिः ततो त्ता पत्ता
पत्तप्रभवेत स्यानवार्धानुवृत्तिस्तर्हि तास्मर्थतानुवृत्तिर्य चोक्त पूर्व प्रकारेण वचो कार्ये त्वाव
नाप्यात्वमिति । वस्तुतस्तु तव वे तत्स्येसन्ने नत्रानुवर्त्तोतव समासाद्रीनां स्याभिवत्वेषु चाद
स्यादत्वाहत्त्रेनपदाविधीयते तदा । ज्ञात विधयर्थे तदनुवृत्तौ तु वाते द्विवाधनाप्यमिति वीवेक
इतिवोध्यम् । इत्थं प्रववरइति । इत्यत्र तव्यत इत्यस्य ग्रहणं वहा सोः एकचि ह्यास्ये पराणिनिति । व
ह्रा किंलक्षणं निसं किमतिलक्षि तिर्यो वारः कुरशपंस्याप पूर्व त्ततो । पदानुकार्ये पो विषयाः क
रणे कार्यप्रहहते किंपूर्वर्त्तते किं तेनितत्रा । तं नम्पाव इनिवोध्यं तेनि । अत्र पत्से वां छिधा तोः छि

पि शोमेतिकलेभेदः । पश्चादेऽप इति । अथ एवं वा देशान्तरपरमुक्तापकार्यनिवृत्तो नावधि आदेशावयवनिमित्तक
वर्णद्वयी इति भावः । अभाव इति । स्थानिनि सति परकार्याभाव आदेशोऽपि न तद्भाव इति । न त्वकार्यमा
देशनिमित्तकमादेशावयवनिमित्तकमित्यस्य हेतुतः । तत्कथमिति । पादेनैसालौ । अत एवैसापरमत
पवतेः संतो यपञ्चिसः । परा हि वड्वेनौ इत्यस्य प्रतीनाम स्थानत्वं तत्वेऽपि आपशिसादेलक्षितपितां
गत्वाभावाऽन्तः कृणन्तमवतीति । अत्रा च इति स्वर्पति । तेनाचएवपआदेशः स्थानिवत्त्वं न जनादेशा
इत्यर्थः । तेन स्फुलाशीनां पणाहितो येग्लोप्यती यानि स्याद्वावादेशः । द्विं शातिपादक्कुत्ति
शाल्लोपे । नोग्राणइति परत्वं तत्प्रतिध्वनीसाहः । स्वनितं चेदं भाष्ये पूर्वविधावितिकिमिति । अ
नभाष्यं । हेवापो । नैतत्प्रयोजनं । एकः हस्वाहि सन्त्रैकः हरणस्तं वृद्धिनिमित्तकैः गोः स्थानिवत्त्वान्नौ
नवैकः ग्रहणं गोर्थः । एवं च री हेस्वाहिसे वकूपाहिति । अत्रैकैः परेनमील प्रमतिषोविचिगु
णो कृतेऽलोपाद्गिसेकः हणप्तिसांशं कामा ष्यपूमा रापानैनेष्वोविजिमुसंः । तद्विसं हृतेष्वे

४०
40

कौ॰ द्रुहलोऽस्मिन्नस्मिन्नेन्यादेशात्पुनःकार्यसमवायेऽपि पत्वेन लोपस्य मवादिजनुमनौवीजमकारान्त। एतेन मां किंमाचा
मनमेन वृत्तु पारमम्न पेसल लक्ष्मी केदमथनी मर्थ इतिमनोरमैतन्न्यायानि वि सै धातु पेस्येन मपाणं। हारिद्रित
इति। नतिपत्तिर्हरिद्रेति लनो विकल्पिते ह्रस्वनन्दोपरति। प्रचिकीर्षागतइत्याहे होपाद्विंसम्म: बल्कन
लकलघु: पर्वो स्येतिवकुद्दीहाव सपरा चोऽप्यगुहरे वंउपस्थितत्वात्ता सपर्ध्य चेनहि गुरोर्लघु: पर्व:
संमवतीति सामान्यस्पवद्दा चोऽप्यगुहरेवत्तउपस्थितत्वात्सामर्थ्या च्चेनहि गुरोर्लघु: पर्व: संमवतीति
ल: मामममपगुहत्व नपमेवगहालहतिनक हो ब:। केचित्तु लितिन। अस्मिन्सपर्वविधानि
तिव्यर्थं स्याद्विति। तहोशप: विहितविशेषणे ति। अभ्यासोपमरत्नानि सत्वाच्चेहृति:। तच
लोपेएकाचइतिनिषेधेइइतिमहतिवाच्या। वसनलक्षणां नरेणनि मिम मितिमायाद्दोषर
तिकल्पित: वलीयस्त्वादिति। एवं तरमाहतर्थे णानादि हरे रेवेऽस्हाञ्चेसपविदोध्व: पंदी एअर
णेजिति। घत्वविधाविएकोसिम धिकाएरक्लिष्टितमिति। तथाचाकलोएकमपदं नलवहरतिभा

सु ।। अस्मच्छेषिणि परिमाणाद्व्यंगीकारे । प्रमाणाभावमिति निरपवादस्वाभाव्यकार्ये निर्णयः अस्मद्गत्ये
पेचेति । किंच कादिमप्रच्छन्नगितिमत्त्वं स्यात् इयेनेपदस्याद्यौ ई कारे कितृत्वे संज्ञिप्रकृतकारनिवृ
त्तेर्ध्वंसप्रतियोगिव्यापकपरिमाणाभावा अनिरूपपरं । किंच सत्त्वोपाधिनिवृत्तेरनुपलब्धत्वात् । पूर्वसिद्धेति ।
ध्वनितं चेदं नवसंयोगस्यापूर्वत्वादिति भाष्यकारेण नवाकृतेति । परिणामस्यानन्तरं हि हि प्रयोजन
स्यादिति न प्राप्ते सर्वेः स्यानि तत्त्वेनेति । परमाणुद्व्यणुकादीनां स्यानित्वे नयनस्त्वात्मपेक्ष्या
पूर्वत्वेन तद्धि स्वविधेरभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः । किंच समेतत । अस्याप्रत्यय इति इदं चिन्त्यं
पूर्वमेवास्यापि विकारे बाध्यबाधकभावेन तत्स्वसंज्ञानत्वात्सुतरां रूपं न हि नेतः । किंच कार्याणां परि
रिमाणपर्यायं पूर्वत्वमेवोचितं । अस्मदाकुत्वंकुत्वंनु रिमादिरूपति । एतदमानां स्वयं एवमेवेति
निबन्धस्य प्रयोजकत्वात् । यत्तु कथायामूलसंबन्धिपदेकादेशादिन्नं वार्णकार्ये स्यागमागमि
भावस्यासत्त्वादेशत्वाभावान्न तु संबन्धेन परत्वं संबंधीनत्वंबंधांगकार्यत्वे स्यात्प्रवल्लमिति

कौ॰ नन्नः प्रत्येनेसाद्रामप्रसंगात्स्य अनादिह्लादकः एवं त्वादिति॰ वस्तुतो ।तरंगत्वाद्दह्निद्विलोकानत्रकृत
श्लोकवितिनृत्तिप्योतिप्रकृतया घवेसतितिहिककिचीतिनृतुन अप्रसंपादिसतेनबाधात्॰ उव
ऋतिहदं च पगं नान्तकिन्तिसमिप्रायेण॰ लोकोक्यो रिति सन्नत्वः स्पात्ति वत्वेधानुत्ताभावप्रति
पादकस्कैव स्वं प्रसुनाम धातो किन्नमिप्रायेण एतस्मात्पएतत्पाप्यतिह्मवस्ते वेत्तिवोध्वं॰ अ
नाप मेति॰ नग्ध्वादिविधौ उ हे रपतावच्छेदकादत्वस्तत्वावच्छिन्नेन स्वाभाविकमनादिह्लादकं एवं
त्वेनाविष्याविताएत्स्मकार स्यैव वह्विप्रतिष्योनित्वादितिभावः। साव कादितिा इदंचसापक
पिकं नसर्वत्रेसस्पांचारि भाषाप्राप्नुपहंमकमिति वोध्यं। कस्कृतव्यहेतिवुसतेः एवंमेवानरंग
त्वेनाद्रूणाद्समप्रवजत्वेननस्यामवत्स्यायं तिमित्तविना शातं मवाता। कृतेत्वादुणेत्राप्यिव
ल्वाकुं कुंगुणं हध्योपारास्वाद्भिंनमेत्तद्दितिकाप्त्रिनः समिप्तकत्वादिति।कामीपत्वादिसर्वः स्रोघ
विधिमिति एवं स्यैवविधावितिव्या व्यानाच्च स्पानिवत्वाभावइसपिलोधनमः कस्मिमसे

इति व्याप्तिनः । पूर्वत्वमितिपक्षं एवं व्याख्याने अयम् आविर्भाव इति । नु धूमादिप्रतीतिकाले व्याप्तिमत्तावो
भावेन हेतुः । सर्वं नु धूमादेः हेतोस्तेन पूर्वत्व व्यापकपक्षधर्मतापादनेन साधकत्वादिति केचित् तत्र । अयं
विमर्शः गत्वा भावानुमानेः पक्षे । निबेधारंभाज्ञेति । उत्तरत्र स्वरूप हेतोर्लिंगस्य । व्याप्तिमिति
ति । अंतरंगानवच्छिन्निविधीच हेतुर्गोलव्याघ्रतरतिव्याप्ता एवं मेव्यु किलति व्याजिस्यैवान्त
शेनि व्याभावावधिकत्वाभाव इत्वतिभावः । वार्त्तिक इति । व्याप्ति ध्यानकरणाविपरस्य सतीति
मते तेनेदं विपक्षसत्त्वेऽपि हेतु व्याप्तिवद्भावस्या अनुयोर्थगः । विजिमितांगत्वस्वत्वं तएवसत्वा
त् । एव्याप्तिज्ञावस्य हि पनिबेधविपक्षसत्त्वमिति मत्वे बोधाधानुकरणस्यावश्यकं । अत्र
मपानताबच्छिपीति मतप्रमपक्षरस्य वाधा व्याप्तिपुरुषप्राकृता वल्कतत्कविपक्षसत्त्व
त्वे पि तिन्या लौपदा प्ति साधानुत्वाप व्या निवसाव आव स्यकएव ति तत्त्विबोधे तवहि प्रतिषे
धो वार्त्तिकेन पुकएव । वधकम्पि साध्यौ कुनका व्याप्तिमिदं भाष्यप्रत्याख्यातमिति नत्वमित्वं । त

कौ. सोऽपहरणविशेषोऽस्य वाच्य इति हिमालयपरत्वात् । अतएव तत्वप्रकाशिकायां संप्रसारणव्याख्यानप्रसङ्गे हनो वध लिङि समव
मात्र्येष्वति तत्वाच्च । न च वध हिंसायामिति भौवादिकेन सह द्विरूपमप्रसिद्धत्वादिष्टे रूपमिति वा
च्यं गतौ वारितार्थे अत्र एकाचिकत्वाच्च । अतएव हनो वध देशस्य तन्नियोगेन वधादेशविधाने
चरितार्थः अस्य वधेरेवायं निर्देशात् । हनो वध इत्यत्र वाक्य इति सिद्धत्वाच्च वधः सम्प्रसारणं नोपात्तमिति पात
ने नां तोद्दानत्व स्थापि सुलभत्वाच्च । लोपनयोर्यितिप्रतिघातर्स्यात्सौ बजरे दृष्टत्वाच्च । किं चापकर्षे
एवापि सिद्धं नेपि वधशब्दस्य तोद्दानत्वे तत्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादोऽतिशोभाभावेन वधे
तस्यैव घतादिपाठाद् तोद्दानत्वमिति संस्थापि वक्तुं शक्यत्वात् । अलंकवाशोपहत इति स्वर
तद्धितिदिक्कर्मत्वे तत्सामिति स्ववर्त्तरपदस्य स्नातेसं सर्वप्रदानं वहुव्रीहाविमर्षः । अत
एवेति ॥ अङ्कतत्वतस्मापांगिका एदेवा अन्तोत्तंगपरिभावानाम्रपणं देववसर्पः । एव
निवलमिति । एवं तिङ्गुरुकमेवाति दिश्यतेनलादेशपूर्वकं वार्थतद्धितिपस्य स्वीकारे इत्यर्थः ।

अणुर्णाशासिति। न च वाक्यसंस्कारपक्षे पित्र्यश्चोपस्य लस्य णस्य लस्य वृ गवस्य हृत्वात स्य दुर्लभ
त्वे न च पर लाघवस्य। विप्रतिषेधा मा वादिति वाच्यं। येन क्रमेण वर्णोच्चारणं तेन क्रमेण तत्कारस्योचि
तत्वात्। वचनसामर्थ्यादिति। अत एवं च द्वितीयपादे चकुर्ध्वस्य लोपविधिसामर्थ्यादिसंज्ञायां स्थानि
वत्वं। पदसंज्ञायां तु संभवत्येव। वाचिकेति एकाक्षरं पूर्वपदं नानु नरपदलोपो न ककारात् सन्नेन वा
चिकः इति भावः। तरप्तमपौ घश्चेति घसंज्ञा विधारणे। तरप्तमपौ घसंज्ञे स्तः। ...ग्रल
पतीः साद्दे न हृद्धिः। ...स्य घोपदिष्टस्य ग्रहणं सा च लभ्या र्थस्यैवानुवादः इति भावः। ...नुदृश्ये तइ
ति स्थल स्यादि ग्रहणं नेष्टि ते सादि भाव सापि वत् तार्थ मिति चीमते न तं। किंच। हलंतद्विशे
षणत्वमिति संहले तद् सर्वे कनया गाप्ति तार्थ्यं संमत नन जग क्त तइस्तारी पुंस्या हने रे च हलत्वं
सवादिलाकुः। वचनं करिष्यत इति। न च्युपचं च पि दृष्टौ। कृतः परः पंचम्या शार र स्मा दिति ध्व
र्थमाव स्य कमिति भावः। असिद्धा पनेरिति। कृते त्वन स्वार ग्रह णीया तु चर्ना सर सवर्णसैव

कौ॰ यस्त्वमिति भावः । एवं च नन्त्रसंश्लेष्यावित्तिस्सरन्निस्त्वः तस्मात्माहि किमिति । नांतस्याधकत्वेन च कारस्य धातस्य घाल्वाभा
वादिति भावः ॥ अश्लोषमालोकेति । हिर्द्वितूते इति तव रकरणं प्रोषा पट्टनेः कृतेलोपेष्वा निकयावेन तस्य
त्वात्रिविसमनेतत् । धिस कारइति ॥ धिवेत्रिस्य ना हा रश्व प्रकंपत्नौ विधापके प्रुषिवोलोपइति वा ष्मिल पर्कः ।
पश्चालंवनेनाकीति ॥ अपि नावहिरंगासितिदृत्व स्या पिनंग्रहः ॥ कौतुमति । कृत्वेति पसस्या ना देश
इस तेन नसंबंधे किमिति तस्य लोपव्यतिरिक्तस्यादेशस्या संभवादेतस्य श्लोकि सिंभवइति वो ध्यम् ॥ अ
तेन स्वे वेति । अन्त वा यनेव भाष्यप्रयोगो मानमिति भावः । पादपनेरिति । पदगतौ लघतः । अपि
क्रीतिजु वाप नेरिति भावः स्थानिवद्भावाघत्ति इति । तुवहः ॥ अश्लोपस्य स्थानिवेद्भावेन तुक्काएंत
स्य धातुत्वा भावादिति भावः । दरिद्रितेति । तद्या वरइति कौमुद्यामिति मसना साधारणमुदाहरणमिति भा
वः । वहिरंगत्वेति नाजानंतर्य इति तुन एतत्प चस्यं ते स्य स्यात वा । अदंत त्रेवत द्रितिपिति स्तं नानाप
पवीति । चेत्सोपमंथा इति वेद्यचारः किं वंता क्विविषये भेदान्तरापं न पदुरिति । अन्नाहीदिति २ किनस्या

ध्वर्धेनित्युक्तिस्तु नत्वं द्वितीतनिर्दुद्धः । अतं रंगानवीतिभावेन पूर्वैव णत्वे शान्नवर्तेः । कृते तु उक्तितस्यामेव बाधणत्वः
प्रसंगं हृति कैयटः । एतेमांतरं गानपेक्षितिमाधः लत्मा । तिकलुग्विषय इतिकस्मेविसूत्रापिवरालता । नदृषि
तेषु ज स्कने कैयटेप्युक्तं । स्वमोर्लुं सकाद्विति सूत्रविहितो लुगपि बलवानितिचेत् हस्वादिति सूत्रे
भाष्ये प्रसिद्धमेवोक्तं । येत्विति एतत्सूत्रभाष्योक्तरीत्या पुंकजावत्क्वीकारे तु वप्स्यति लोपप्रसंगः । भा
ष्योक्तिलत्वाद्विति । एवेन तद्र्थकत्वमात्यांमा भाभावः । कटवतीत्यादावुपधात्वं ज्ञात त्वेपि उपधापा
। लोपासपपरत्वाभावे । हिलोपरस्थानिवत्ता । वचनः परनिर्दिष्टस्य हलन्तपि वीरता र्थः । वारि
भाष्योक्तिसादौ उपधात्वेपि तस्य भ्वरादिस्वरत्वाभावेन ह्रस्वोपधा । इति । तत्र तत्रतत्रोपधात्वं स्रो
कारस्थलेपिट शब्दे सा उपधात्वं ज्ञांभवति वाररा शब्दे उपधात्वं तोभवतीत्यादिवाकात्तांकायेका
लत्वे हद्रित् स्वविधायके घलप्यविति सार्थो त्सातिविष्ठावचनपञ्चते वधाने पिहद्रि रवा
दिस्यानं अतग्रममपविधानिसावश्यकं एवं वदः परनिर्हि हृत्र एां स्तापकमितसपितस्म नेवे

कौ. तिभाष्याद्यप्रसाङ्गः। क्लीबं सिध्यतीति। मकारस्योपधात्वेन स्पर्शेतिस्येतीत्येवः सामान्यग्रहणादिति। य
द्यपि नातो म किं ह्रस्वमेव प्राप्त्वादिति तथापि अप्रवृत्ति तथाकिं ह्रस्वं सर्वगत जातेः परत्वादिति भा
वो न रहः। व्यक्तिपक्षेपि भाष्यकारस्य नेत न्न रसादौ लक्षा तीपश्चवति ते पि परशास्त्र प्रयोगात् हि तीय प्रव
धानमेव भाव सं ते न लक्षा तीयवधात मिति च गः। परत्वपूर्वविप्रति चोपा तिके चित नः। ति एवः। व रहः
न रहग्रहणमिति। यत्तु वक्तृ तस्मिंमते तमः। भालो पीति सूत्र स्य भाष्यविरोधात्। तत्र हि स्याति
व्युत्पन्नस्य लोपि पूर्ति विधानर्थकं शंकितं। निषेधे वास्मिन्नलत्तः संगतं स्यादिति एव ह्यतेवा। अ
त एव तत्रके पदो व्यत्नलोपि चलहणासा न र्थ्यात् ग नलोपि चहणमित्याह। च दः। रे स्मारे स्वाप
मर्थः। वरः। नरे ति लुप्तस्य हीकं लोप्य लक्षणं। वरे रति वत्सौ नोदंड्ः। ते नणोर्धनादेः सोः स
नस्या निवेदितिः एवं वा ल्मवीव रहः रसे वो हार रणं। अत एव लौ वीति सूत्रेपि लोपग्रहणप्रयो
जनं रूप्यन यत्नेलं भवत्र विस्मायो भगवता नदं चारितरः माङः। ततश्चेमं तमप्यव्यस्त्वौ।दि

वद्परत्वावश्यकत्वात्. ई कारप्रश्लेषे रो गो नि। अपर्वतपरमत्वाजुवाले नवसकास्थितिः। नवात्रसकाराभावाद्दैव
धुरणेतेलिवात्यमः।सकारोपदेशाद्वावपत्तितिकैयटात्। ननु प्रश्मारांना।लिनश्यहाम्मधुगीतीतिननुणिलो
पप्रसप्तानिवत्वान्नभवतीवताह अपंगत्राह।तकारेणि।मधुरिसत्रराकारोपदेशाद्दृशि रोषः।कैनुत
पितीति। नसरोषइतित्वनेतरत्वेति मायेनपूर्वत्राषिद्धेचेसस्येवनिषेधइतिभावः।परंत्वस्या अवर्णे
दृष्टनरप्रमाणमावात्नत्स्यपतेत्तागितिकैयटोक्तप्रसंगवत्ताय नोक्तविसोपं कैयटरानिवोध्यं।दि
गोति।ऊल्प्रत्रणपक्षेसंयोगो तलोपाप्राप्तेः क्विसोपंमाधवः।द्वितीयपक्षेतिचपक्षे ति ऊल्यरह
णपक्षेऽयपक्षेपिपूर्वमोपस्थितत्वात्रेः करणं अकलोपिक्कविततसंयोगांतलोपइति। सापनार्थ्यं।स
वनपणप्रतिषेधइतिकाशिकाम्।किंनुतद्विनस्यैवेति प्रथमपक्षे।पि माधवोरणपएवेतिकेचि
दाहुः।कृत्वेत्विति हेनि।निलपतेऊलवत्वेइत्याहावत्वदधानेवापरितात्पर्यात्च्विसमिदं।तस्माद्वाप
पक्षेप्यपतेऽप्यादिसिध्यदमेवलत्वेप्रतिप्रसवः कर्तव्यइतितत्वे।पद्मादिर्दुरेरयनताविसेवत्था

कौ॰ सति कृत्वा द्विर्निवासमध्येयं । तलुक्तनस्कोऽपि संमा सेऽदुः स्थितमपनश्रिमत्रापि स्वानेः । यथा मा सेतु नेति वै
षम्यं । तस्मादेकविशेषणमथशोऽस्तु एव । अनुमानि कस्तामाह शभावत त्वेपि हि तु इस समातर्षिक त्वे
नं तथा स्याम् आहे श भावकम्यनेमा नाभावात् । अनुमानिकल्पा योषमेवविश्रान्ते । विकरणस्मात्तर्षेक
न स्मात एव हि तुमर्नेति भाष्ये विकृतस्लोपसंख्यानेक तद्यथिमुकं । सत्वः पर । स्थिनि तिवस्था निव प्र
वेनप्रमास्या तं च हिरंगत्वे नास्तिकृत्वा तिवकृमुवितं । णत्वमिति नेति । काशी व्यमध्यातौ विशेष
णे नकारे वेति भावः । नर्णोहृपनेति । नकारविशेषणे अनुधातावितिः । चरितार्थत्वादितिः इदं चि
त्यं । उरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधात् । नाप्रीमुक्तमिति । एवं वनुरोतिरुत्वादेव तत्रापि न भवि
ष्यतीति किं तेन तस्मात् ज्ञापकं होवेत्ति भावः । विषो नादेकारुतीति स्थिसाध्य समाप्ति माहार माये
नाजिमिनादेशा इस र्थः । इदं बातमौणल इति लक्षे भाष्ये पदयोः स्यु. ई. । वलकृतविदितः अन
न्यापि णत्ये नाह शाप्रसपविमितकोऽनादेशार सेर्षः । ज्ञापकेति । अनादेशप्रसप्येव वहिते पिष्या

वहिति वा भा वांतरं कल्प्यते तावके न । अहिंसाया माम ध्र्यो न तत्रेति तल्लघुतिपत्तेः । अपौष्य दृत्तत्रेति । लो
पः पिव तेरी सृ । निर्वाह स्यैतिः तत्तत्स्यापरत्वे लक्ष्येषु नः परस्मिन्नितिकल्पव हिते इति । दुव्व तिमि ते म
नाहविति शेषः । तमवे नीति । तथा च द्विवेतिमित तत्त्व मेव नास्तीति भावः ॥ आहिशि नइति । अशि
नइति पर्युदास । शि से ति । परस्पर मी व सम मुवे ते स विक ल्पित । संगच्छ त इति । अत एवो वते इम
स्तलोपः स्यात् इति भावः आत्वमिति । अत एवकष्टस्य वाध नार्थवहुवाचस्यैति सन्नेहे न्वेज्ञोः पुनराए
विधान मर्थवत् । अनयन हल्भावेह्यातिदे शेपस्र साए भावादिति भावः । हुवो रइति । हृयाति देशे
इत्व चिहु वोरं । धीरव दिति । एते न लः स्मा नु रोधा द्यातिदे पोहे व इति पए लता । विधेरिति । ननु ता
हशा स्त्रविधे र्विशिष्य कल्पने मानाभावः । सत्वानु तद्दतिरिक्ते च वस्तु नार्थमिति चेन्न । उभमेवोग्र ह
णे न प्रसेकं ह पष्या पार वोधने त्तल्लोदिः शेषरूस स्ये व वि भाषा श्वेरि स स्या विषा धाप तिरिति
भावः । युगपद् प्राप्ते स्य वाधस्य वाधकभावाभावः । किंचवार्तिकभाव रूपकं । विभाषा श्वे रिमस्या भा

कौ· वेषाम प्रसेलिघ्य्याप्रसेम एसंनि वेधायेति दृकृई कार्यमिति। न वसंप्रसारणेन सर्वत्र त्वस्या आदेशत्वमस्ये
वेति ना कं· न सहित्वनिमित्ताजिमित्तभावात् इति· व्यवधानात्रिविधापृवनेः संप्रसारणं च रहण
णम धर्थ यवति ते निवेधग्रहणात् वा एकवर्णव्यवधाने व्यवलीटी स्यादै वारिता र्थो न प्रकृते। नेक
वर्णव्यवधाने ग्रहणे ना ना ना का चा चेंमपेनतु नस्सा टीजाते इंाम्येरसे वना लिके प्रयोजनमितिदिक्
।फले इति। आस्मिन्मते णोंच डीति सत्रे णिग्रहणं कार्यं ·पक्षांतरे तु नेनि फले विशेषो स्येवेति केचित्।
णि चैव एक्के नेति· ननु एकेनैव तु णि चैवेति कुतः स्वनशाद्वारा वार्क्किवं तामसनि तुरा प्येकेनेवव्य
वधानस्य संभवात्· वृवनमस्तीति· ननु द्वित्वनिमित्ता वि एकेन व्यवहितेपि ष्यानिवद्भावो भव
ती स्येतावत् ज्ञाप्यतां नतु णि चैव व्यवधाने ति। तत्र णिग्रहणमाकातेः एवं पदवनशब्दाद्वार
क्किवंतात्तम पि ष्यानिवद्भावापत्तिः एकेनैव हि तु टा ना न त्वं व्यवधाने· न च प्रसपल से णेन
व्यांव्यवधानं· न स ष्यानिवद्भा निवद्भा वतमनकस्त न या किंचित्कार्यग्रहणा वेव व्याकारो ननु ति

व मा। ता वदीतिसि द्धांतामेव शाप कं। स्मास्थया स्मा त्वा द्विशब्देभ्य आ सार घिद्वेते भ्यः सानिष्काय स्मात्वा
द्विति कुष्कियः प्रसा व्यात्तपरे इति। द्विर्वचनं तणप्पवादेः। इह त्वं गेति। रहलिवसा र प्ता सा ह्णए वेति द्विमि
सं तो यं च च्छि सरति कनुधातु मनो शमा ल्वं तमनो र्कप गौवरे तद्रूप वर्णो लोचनमालस्मे। न
च नस्म तत्र तृ सिंचं ते नैव पा जित्र मितिसमाधेयम्। व्याप्याद्विति। एहा णप्पवादहृष्टु। विम हात इतिवो
ध्यं। अपिचेति। भाष्येऽस्मिन्नेव णणशाको व्येव मेवा। हू पावादे इति। अंतरंगत्वाद्वि। वासि च म्लप वेमि
ति भावः। मता ति। पेनि अभ्यासो नेरवेत्रे अव र्णे वत्र लभ्य ते। न ह्योज रद्वि सा दोनप्या। सापक
मिति। वो पदेव स्येति सेषः। स्वमतेतु नैता दृशं ज्ञापकव र्णे नं अवपवइति। अपि का र स्या वा
दे य। त्वान्त। अं हेति। अध्यासो न र वेत्रे अव र्णे भावात्। एवं चेहेति। ओन पतिध्वनप तीति
स्त्रे का णि कापदमंज र्योर प्येव मेव सवधेयम्। इसहमना। दिकं आर्य स्येति। नवख रूप मप्प
र्थः। तह लिरि केप्स्या भाव हप सा न्यार्थ स्थवि वक्षितत्वान्न। नतु प्राद स्येति। लोपनं लोप इति।न

कौ॰ रिशल्लो लोपत्र् किं पा॰ लोकृ इति । अत्र ऐ तरति सर्वः । अत्र हि या साक्षि कारणे घट कर्म को सा इत् न क्विपे सत्र
ता सर्व ननु याम गुण वविश्वे सन्ने निषेधं । स्थि कर्त्वादिति ज्ञेयं कृ पिमां गत्वा भावा द्दे रपु लंग इत्यपि
बोध्यं । अगत्ता हि विधान प्राप्ति वद्वा । पुनः प स्तु वि तावत इति । इदं वो ते लेन्त्रे भाष्य सूत्र. परिभा
षा प्रवर्तते रिति किं च लोप स्थान वारे शास्त्वेन स्थालोपइति सूत्रेण स्मा हरणं ऐ स्थान: तद्धि सर्वादेशार्थ इति
ति स्थितम्. नहो लोपर इत्सस सर्वादेश लेम ब्लो निति निई रा नुप पपति स्वे इति अपि बोध्यं । स्थानस्थाने ते इति
. स्थानस्थाने इत्व स्थाग ति क ग ति इत्य त्वादि तार्थे मपि वृम पय रक रणं एवेति हरदत्त. निध
ती ति ननु कौ ति म शब्दा धातो जो ब्रूति पूर्व प्रत्ययेष्ठ कि विव क्षि ते लुगनुहह तौ कुति न तादे
शस्सा ति वेधा भावात् कुंति गाप ना इति प्राप्नोति । तदनुबन्धो नु गो लुग नीतं लुकि प्रतिपिदेत
त्संति पो गशि हस्त्वा लुं ति नजादे रोपि निवर्तते । नादि सुकृत्वा घलोपा भावे कौ ति स मा येन न स्या
देश्य यची येद्र सन्नगो आधिकार व्यतिरिक एव गत्व तद् इति मद्गोत्रे । उ गिसन्न्त्र पाल्का दिभ्यद्

सन्नियेवं लुगन्तस्तेषामेव। नन्वत्र च पूर्व एवाध्याये एषामेव गोत्रं गृह्यते। तथाच कुंडिनीशब्दात्तिय्यन्तः कौंडि
न्यशब्दः पूर्व एवाध्यायेन गृह्यते इमाद्द्वितीये कौलक्मे सुखस्वान्तत्वे हेति मुक्तः दीव निश्चमर्थे। सुम
पत्रहणमपीति नवकुंडिनानामपत्यमानीति पुंवाप ममेविवश्यांपा पञिजो श्वेतिष्क किलुगनुकौर्व
हान्विशेष इति वाच्यं। गोत्रेलुगमी सर्वत्र कौण्डिन्यस्यैनगोत्राधिकारविहित यञ्प्रत्ययमिन्नए
काजादिः प्राग्दीव्यतीयेभ्यः ते जो अविशेषए व। अत एवा केन इहोदाहरणमत्र यत्रे ह
तत्र सप्रकरणेपेव ह रूपं तेऽत्र विति तत्राप प्रत्यये आगस्त्यकौण्डिन्यौ रिति हस्ते भाष्य केचट यो
रिसाकुः। इहापि तिष्ठेति आगस्तीया इति पूर्वोक्तरीत्यैव साध्यं। न चागस्त्य शब्दस्य गोत्रप्रत्ययान्त
स्यैव ग्रहणं यथा स्यात्। अनन्तरापत्ये प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं मा भूदिति गोत्रग्रहणं तु हेति: स्याहिति
वेत्तः कौण्डिन्यस्य तावदर्थेण्णजस्य प्रत्ययान्तस्य प्रत्ययान्तस्येत्राहादि त्याकुः। तुल सत्तेति पूर्वमणां।
अवधेयमिति। भाविले ताविशंगा ज्ञविधौ वा सो स्वाक्षपः। प्रत्यदलो। कार्पस्यादि ति। लक्षण

कौ. शब्दोऽस्य सामर्थ्यात्करणसाधनः तमस्यते इति। आधध्वमस्य ग्रहणं तु भुक्त्वेषमनलोपपरिग्रहार्थं तेनाधुर्वेतिसि
द्धं। अमध्यापरत्वादुपधालोपे कृते ऊनः पुंस्त्वं गाविसाभादनुनासिकलोपः स्यात् अथापेनिष्ठ समानपनिषितां
गमपवक्तार्थं तत्रैव दनिबेधः। अनवयोक्ता ते सन्नदीर्घ इत्यत्रैव स्पते। कृते लोकारमात्रस्यापनादेशो न
त्वेगमन तद्विधावुदेशत्वमितिविंसमेतत्। विंसमिति। किंच आर्धधातुकत्वापादितमित्वविवृस्यापर।
उकापि अचोः हैत्रै तनिमितततया नत्वे नानिमित्तया चलोलवाचिस्यापते: आर्धधातुकधर्मा कौ
लस्यवेत केनापि हत्वेण निमित्तत्वविवक्षयापवृत्तेपि लक्षणान्तरं नपादिशानुधातुसत्रम्लात्वा
नेवंस इतिकश्चित् तच्चिंत्यं। दीर्घ एवेति। परत्वादिति भावः। अचेवणिपमिति। अलोपोपधस्येति
उहृतेन स्वरस्य। अलक्षिततस्वस्मिंन्नयहणसामर्थ्येन यूपमाणान्तन एव दीर्घ इत्यनिरिसाका
रके। भाष्यमतेपि मित्रशी रिसेततगा नसमर्थ्यं मुपापांतरपत्वेणनामः नत्र। शाग्नरत्नकुं ति। नलो
ऽपितिषमार्थमिदं। अनादौ वेदस्सेव नामन्रेति। इत्यय सर्गं वपालिवितिदिक्। नामपदरित्वयपीति।

निषेधवाद्दिनापि। सामान्यविधेरिति। दृष्टिसंभुरोरुणं चतुर्धा करोति। आद्येवं चतुर्धा कृते तिर्यस्तपोरिवानलु
मताग्रानुकृतरति। अत्र श्लोरवः। परानि निति ष्याणिवस्त्रवानुलादिके कृतेऽपेति चिंता। पंचसप्तेति। अत्र पद
संताविनस्याद्विति भावः। दृशनस्याद्विति। परस्यैव पदपदस्यतस्मात् पोऽभाव लक्षकत्वेनु चिंसमेतता। न
द्विजिगमिषे सा द्वितिध्वर्थभाव रचकत्रा। मध्यम पोशिति। अंतोदात्तावेतौ पितीनोति। प्रसवेपि
तौ सेवक्रमः। मित्रिहूपरिभावपातवर्त्व स्यैवप्रविष्यतीति भावः। ननु निघमार्थं नित्ति। विधेंतरे
णप्राप्ते। संसाम्प्रवेति। संसायाप्रुपमानेनुवमान एवं संसायाप्यानुघ्वातः। स्पोतः। वेवेववंचानु
वमानराध्व एते उपमेयम संसा भवंति। तत्रैवेप्रतिकृत्वा विनिकुरत्त समुमन न्यूर्श्मिन्सुवा। मुपरनी
ति। एवं सम्पुपीति लक्षेपुपपद भावलोव नेमानेमुपीति तमसीमपनी पप ह्वीपान्वेसर्थे। आपनं
मानं च वकुर्वीत देव। एवं समारंभ सा मध्योनां वकुर्वीतैभाष्यो दात्तः। एणाव्वः। तन्न बलर्वस्येति अ
नुवर्तते। अतएव पुपीसमनाने वैयर्थ्यं तद्विसर्वतः। रस्मात्। वनो रान प्रवत्ता र्ये निनितितिह्वरः।

कौ॰ मुप इतिपाठेतु पुर्वंतात्तद्धितीमते॰ तत्वेनप्रमपल स्मृते नृमुवेंतत्वाद्दृशुद्धत प्रवत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॰॰ अ
तएवात्र सौवर्द॰ तत्समत्त्रस्याप्रवृत्तिः । नचैवं लाघवाभावः । वच्चिन्नचो शितिवचनानेसयालाघवमेव
स्फुटत्वात्तद्देवध्वनयन्नाह । तथा चेति॰ अत एव कीर्वांगाधिकार प्रतिनिर्देशाभावप्रसे पिसर्वलोम
दृसेतत्तिधवर्णवचनकर्तव्यभावश्यकतो तादृत्तस्त्र प्रशेषेभाव्यकृद्धिः । केलभेदृइति सुत्रेप्रमपल
सएप्रवसमवृत्तिर्यांफलभेदीलितपाधिकलधेदृइस स्पविधेयत्वात् । अपभेदृइस पोत्त्रप्तिभावः
द्दिगितिन्त्रापंभावः । तीरूपस्माभावस्सण्यानिलापोन्यत्वात् ।॰ मादृशाविधौ हि एयानषष्ठी एयानंतप्र
गं।शाकुनौपूर्वत्मानो न्मारएकृतएव॰ नहिलुसेएयानिवद्भवसहलोणोपि उन्मारणपदंगस्यापादृने
शाकौंकर्णे॰ एतेनवुष्टिकृतपौर्वापर्येस्यवबुद्धिकृतं॰ एयामादृशिभाव इति निरस्तम् । पनुलुकिन
स्यानिवदिति व्याचक्षते॰ नद्धिंतं॰ तणा वः परस्मिन्निति निलत्नविषयत्वात् ॥ मिच्छकिवाहिवि
षपेनउपापस्योपालांतएद्वृपकत्वे नोपापांतरमुक्तमिति निकख्यितः॰ वस्तुतस्तु हि इति॰ अस्मिन्नवि

वस्तेसर्वलोपरस्य दोसर्वस्मसुकी मादि तिथ्यर्थेपूमपलक्षणार्थेवचनेकार्येनैवेयेतत्तत्र शेषेभाव्ये
तुके। मृत्वस्येतिसेंगुवी निरस्वे नैवसिद्धेति भावः॥ रौरेवेति अवर्णेपूर्वत्वाभावाद्यत्वाप्रप्राप्तिः। संभवा
दितिपदस्यलक्षणं तुल्ययोगेव। कांरपदयोरेस्य स्येसेवे तद्दिति भाव्यं चिन्त्यं। प्राप्नोति वेधेति। नच संप्रा
पितेपि न चारितार्थ्यं। पुर्नास्तिं। तन्निसंनवे नित्रिविभक्त्यापवादत्वमादायपदद्विवादे वान्निकारे स्यस्यपि
द्वेरितिचेन्न। खात्रिद्वित्विति पदस्ये सार्थकापुर्नास्तिं। तन्निमित्ताभावाधात॥ केचित्त्वाहिद्वित्वितिप स्यपदस्तंज्ञातकृतं
पलिंकेचित्पदत्वमादायपदद्वयोरिति निषेधाप्रवृत्तिरित्यस्यैव ज्ञापकान्। उक्तञ्च लिङ्गपक्षेनहि द्वित्वमपि
कृपकं एतद्ध्ये कैमुतिकमापादितद्दति केचित्। अपुपक्तिमरति। पत्वविधौ गतिकारकोपपदानां
पितिपरिभाषाया अपतेः। कंबोवादित्तेगवादि यहलान्तस्यकान्त। अप्रधायागोप्रइमारौचास
दयोरितिनिषेधाभावे आदेशपूर्वपदयोरिमने नैवेह सिद्धे तस्मात्लालेचैपव्यापनिरिसारुः। क
र्मस्तिवेति। अत्रापवादत्वदीति निषेधो नवर्तते नचपत्वनिषेधोभवे मैवेत्तिवोध्यं। नतुपदस्तंतेति।

पदांतत्वं वेधि विधाविसर्गः । अत एव पधाविसर्जनौ मध्याभावो नास्ति च भि तस्मै लौपदं तत्त्वस्य प्रवेशः । पद्यो
क्तवार्त्तिके पि अणदृष्टीलिपर्युदासो बोध्यः ॥ ब्रह्मरूपप्रतिषेधे विप्रतिपद्ये क्रत्वात्तस्य प्रदा घो रि सेव ग्रस्त
रसे वं व्याख्येयम् । सर्वस्य पदस्मेति । सर्वस्य हद्रस नः अनुदात्त सर्वमिति मनद्यति कैयटो । किं स्मात् सा । बहुमत स्या
नुदात्तत्वं भवे विपरिणाम योगात् । इति वेदितिं । लुकालुगो विषयत्वापदातादृष्टिम लसमा ग्रपरो
व्यसिद्धि रिति भावः । स्थितमिति । सर्वलोमइत्यादि षिध्य र्थे नु सर्वस्य पु व इति पाठ्य मिति कुर्ले त्वो मपल
इस क्तसभाव्य स्वरसः । अलौत्वात् । अनतु पदं पि ति कलाद् च र्थे णलत्तो पस्माप्य संज्ञ पदे एव प
हृ तेरिति कश्चित् । तन्निमित्तमिति । इत्यादिवदिति । एवमपि समसौ निर्दिष्टे पूर्वस्येति कुतो न ए
त्रित मिति चेन्न सहे तत्र । तस्मादित्यु । दृष्ट नेति । तिङ् । ति उ । इत्यादौ । भाव्यामिति । तत्र हि शकारवतो
यहणं कं इ हमभूत् । तं दिता एवं न स्थानि । नाहलो यो निर्दिता मिति । ततो हलन्तु उपधायाः कि
ङिति । एवं तर्हि हिन लीमन्त्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि किङ्किति तै घाप र सप्तमी सा पुक्ता चानयोरि

त्वादिति किं गौरवमनुक्तम् । नस्योगनिरोधलोपमेव प्रसङ्गस्योगाद्यापत्ता स्थितात्कां सत्वादिति भावः । सात चर्ण
दिति । अप्रमलापो दिति साह चर्ण्यादिति भावः । गुरुत्वस्वेति शेषः । प्रमापदत्ति । नप्रमापरत्वादेः स्थित
मितितत्त्वमप्रसिद्धिरो धवशं किं तोन स्येति । अन्यो नदृनाशे नुरोधः सापकार्यत्वेति । एकार्थे वेति सत्रे एवं प
रत्वहृतं साधकम् । गुरुत्वे एवेति । अत्रे सापरत्साधर्ष्ये तपा । दृष्टान्त स्वरूपशब्द स्या । तं हीति । तं त्वेम
पविशेष्यमध्याहृत्यं यं कामा प्रयोगेति । अस्मादि शब्दाए वेसर्गः एतेनाभेदेकपयावा स्ववाचक
भावदर्शितिति रस्मम अर्थो हीति । कैपटोक्तस्याप्यमेवार्थो हि पत्वादि लक्ष्या शक्याद्वेति तेच प्र
त्या तु सोपाधिस्थितत्वात् सम्मादपएव नपर्यायाः । अस्तं भवादिति । प्रत्ययतोपस्थित परिहारो गेमाना
भावादि सन्धिवोध्यमः नारंभ शक्ति नमितीति । ननु पद्मर्गेधोः कि रिसा द्वौ उभयत्र हलं स्या नति द्व त्र
र्थे म व्याद संक्ले निति निषेधार्थे मिदं माव शणक मिति वा च्यां शक्तं ना वादिरि निषकाएवत्वं ताविधा
नसामर्थ्यात् तेस्ता यां खस्वय्यहलं मेति भावो स्थितप्रसङ्गयोध मिति । इदं मापलि दमितिवे

५१

51

कौ॰ पदः । पिसर्पी वेति । इदं वाचनिकः । पपर्पा पवदन्तः इति एवं च विभिन्नात्तु पर्वोक्तत्वे सति एकशाकतात्व
छे किक ति तिफलि तं वर्पा पवदन्तः इति चकुं पुक्तं कृतत आह भीमइति । एजादौ चेति वृत्तस्य शब्दे नहद् हूंवि
शेषणं । तेन कस्य हस्य राद्धसाद्धंह त्वा भावाहूणो रेकशेषारं भासपीयाणं विरूपाणां मध्ये सेकशेषारं
भात्ताम त्यविशेषयोर्द्वृत्स्य वाचतिकतिषेधाद्धि शेषाणा मेवग्रहणं भवति । एजादौ वाण
उत्तिच्छेदः । तेन राजशब्दा भिन्नस्यात्जशब्द र्थवा चकत्वे नसहृश स्यपर्याव स्येवग्रहणमिति ।
अणुदित्स्यावर्णोऽपरे शर्ष्विपु सेति । वर्णाद्युपि शस्त्रितो विनटवदुः नस्वस्के धमारूस्पनरीमर्त्रि
तीस्त्राणोवाम्पिरणत छेदा यप्र भवति तयेदं मतं स्वांगेषु नसवर्णे यात्रकपिति भावः । समाधा
नायेति । दृष्ट्यानिकोयमिति । शापोप्येव मिति । स्मनए वेति । समाहारद्वंद्वनिर्देशा देवा
तत्रविकृततिर्दे शो हि प्रगृह्यगतरसन्नापादे य्यावारणय । पदिति ग्रहणा त्पूर्वमत्काण्टे
शः । स्यमन्तस्यामीपत्वेष्वीकारस्य ग्रहत्वा नाप्य । तत्रोकाणं तरपरत्वे वेणानिरूत्ववाधं स्वीकृ

मविकृतनिर्देशः प्रसाक्षोनो भाष्ये उपसर्गपकारितिरक्षरवदुच्चारितत्वप्रमाणे तेषां संबंधाभावात्तो
नित्वालाभाद्धेपर्यायेन. प्रसमयानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात्. तत्राह। परे परे निपदार्थस्य मेश
कार्थो पतिपत्तिः। तेन च शब्दार्थे न प्रवालादि हये एतस्य संयुक्तत्वादि संबंधेन तीरादुपस्थितिरिमेवं
मतं स्ववाच्यसंयुक्तत्वसंबंधेन गंगापदादेव तीरे उपस्थितिरिम परांतन्यायेप से ए तद् तपात्वे
वितदुपस्थापकत्वे रैकारौकारयोस्तु परत्वाभावान्नास्यां पुनयोरुपस्थितिः प्राणान्त प्रागुक्तपूर्वे
वकारणीया हि तीये नु ऐ स्परस्यैवोपस्थापकत्वात्तस्य चालवत्वपरत्वं अन्वयस्ते ही धोणा
मैस्य इस्य वर्णिल्व परं परयावोध्यं। तत्कालयत्र हणस्य चातनाधिककालतास्य पूर्वबोध्यत्वमितिहि
कः। शास्त्रांते अतुरतीपंचमीणमाणपरवैउनरनवरवररणांव्य पूर्वस्यादितिभावः। तन्नैवेति। उ
पलभ्यो हृतिसारावेवः भाष्यस्त्रत्वेति विग्रहे रूपाणामपीति कशोवेणत्वका ऐपितोध्यः। पद्याल
वते नुक्षेति सूत्रे पादं। तवर्णस्येति सरूपत्तिविधानुवर्तिते। तपरो वर्णः स्वस्य रूपस्य सवर्णस्य

कौ॰ लकारस्य च यथा हकारल्पे: । अतिक्रमे वेतीति: उपसर्गो हनीसार्थौ अत्र नीतिसिद्धिनेहृयो: स्याते ऽत्र वेत्तिविहि
तत्र कारणे द्वेशो विधेयपरत्सर्वं ॥ अत्रा बपसी पाव्यार्त्वे बोधिनाल घुत्वात् तद्धि पत्वादिरनुपे स्या
त् ॥ अत एवाह इति ॥ अहं तरद्भुतौ रिति वलपरकरणस्य फलं अनुरवार्थत्व स्यापेक्षं भावि तत्वेन साम र्थ्यस्य
तथा निषमार्थत्वस्यैवानुपपत्तेः विधार्थत्व सेधि हि द्विराहे ऽति मन्तन्तपरकरणमनर्थकं स्यादिति निमि
त्तं तु उपधात्वात् एकस्य धुगाच दुः अपवैशि हाभावे नोभय वशोबत्वाभावात् । तस्मात्सर्वत्रागं तु के
वलकारे तदेवेति इकः ख्येसाहित्सकारवत् ॥ विभक्तिस्कन्ता तत्र सुट्टाप स्वस्वरूपार्थत्वे न प्राप्ति
पदिकत्वात् सुपवाधा. उपलसण तया तत्कालपदेन कल्पमपि जकलमपि. तारायत्येतनलट्यं
तयोभयवशोवत्वंसंभवे स्येव समभाग्निति केचित् ॥ अत एवेति ॥ अत एवा हे वेसर्वं: ॥ नुद्भयमिति ॥ सं
यत्नस्य तत्कालएवेति भाव: ॥ आदिर्हमेनान्तलीयेति ॥ ताहि संचसंता त्वेनतुसंज्ञित्वे रति भा
व: ॥ प्रत्याहारे ष्विति: एवं हि तत्र भाष्ये अक्षरसमाम्नायेउपदिष्टानामक्षराणामेवाचाए त्वेमा

नाभावादेरस्त्वाविसादावप्युदितस्त्वायूहतिरि. ताशंकावचनाद्विषय्यत्वे मुत्काव च नेवस्माहोपस्याप्ये
चरितार्थमित्यसत्कशंकानुत्थापितत्वात्तनाप्यपूहतिरिमुत्कं इदं तर्हि प्रयोजनं. य एतेनप्रमाहरणमारिं
दितोवर्णोत्तरैः तवर्णोनांयत्तरणंपथात्प्रसिद्धितिरत्नप्रयोजनं तद्दर्शितं. इदं चाघवर्णिस्तं तात्वे एव
लंगछते विशिष्टपसंज्ञात्वे हिरिघुभाघेकदेशरवप्रमाहारैकदेशस्याप्यनर्थकत्वाद्वा हस्तत्वा
प्रसक्तौ तत्राणि हि तत्त्वाव का याप्वद् र्गं नेविरुध्येनेति भावः। कुरुपदरहति. अत्र कश्चिताह
दापपसर्गं तात्वेवाचकत्वमात्मस्यैवेति विरुद्धं। न चोपसर्गवदं तस्य धातुमात्र घेदकत्वं न बा
धः। त्वमिति वाक्यं। तत्र हि किं कल्पकस्यानुशासनस्याभावान्न्या. इहनु पाकिक लाकं तद्द्ध्लि
तिवैषम्यात. तस्य दर्शने तस्य प्रधानतानीपातिदेशात्तस्य स्याहं क्तित्ववत्तंज्ञा। त्वमपि तस्याहि से
नत्तिध्यर्थं तत्र यत्तत्त्वो तेन. हतीपामृहदो पूर्वेति वतन्त तद्योगं विनानतद्ग्लोपसप्रवमा न्नेत्रणापि
हि कुः किं चैवं प्रमाहार यत्र तो स्वधास्त्वा मेनितदलक्ष्यतोति स्वोक्ति विं दद्यास्यात. प्रक्रां

कौ॰ तत्सर्वोपस्थापकसर्वेना त्वा मादिपएमर्शो कल्लापो गान॰ प्रमाहारवा सा ध्वांमस हितत्वादिः। नवल स्वलग
स्थापनत्वृति मायातत्व मालाएदिवा त्ववास्यरस्य स्यैनवव कूत्वात॰ पल्लुग्रहलएकफलस्य भावंत
त्तु श्रणुदित्स्लत्वप्रमाण्ण री द्यदितिरूपितारा बाघकतानाम्बाघव तो विश्वो तां त स्पोद्वरितत्वा
न तन्नैवग्रहणकलालघ्रनत्वेः। नतुमध्यानेभूत स्यात् उद्घारितत्वादिलेवं परं नत्वविकारते कारा
दितिरूपिताविवाचकतानाम्बाघव तो मेघपरं॰ तस्मात्सर्वोकृतीत्या सनदितानावाघं तौ पंरले
सेवसम्बद्धा। किंतेसपिविंसं॰ इकः कशेरमादौपएशब्दादेशे पंरेतत्प्र तंगादिसातत्वादिः
गकं॰ हशितेसादौपरोलकारः सर्वेषां संतामभ्रदितितनवांमेतेतिविशेषणसामर्थ्यात्सर्वे
लाभः। नस्यांतत्वपृथुके तं स्थापरत्वार्थमावश्यकत्वात्॰। अमे मेति किं॰ इमां तां महो वारितश्मा
दिः॰ संतेमुच्यमाने इतः सर्वोपांपरेपां ननंतावितापेत॰ सर्वास्मुसादित्व स्याविशेषात्॰ अ
सग्रहणन्नुपूर्वेषामपि तहंता नांतेत्से सप्यिकस्थितः येनविधिस्त॰। किमसपदति। तेनेवि

धिशब्दः कर्मवाची। भावसाधने हि कर्मणोऽनुपादानात्साकांक्षत्वापत्तेः। एवं चेदिति। करणत्वं वकार्यं
प्रति। तच्चेह शास्त्रे भावः। शब्दस्यैव यत्प्रवर्तनमिति यच्छब्देन शब्दो विवक्षितः। फलितमाहेति। येन क-
रणेन विशेषणेन विशिष्टस्य निर्देशस्य कार्यविधीयते तद्विशेषणं स्वांशस्य विशेष्यस्य
स्येति वाक्यार्थः। एवं विधिरिति। शब्दानुशासनप्रक्रियावाच्छब्दरूपविशेष्यं [illegible] किंचित्कस्य सर्व-
त्र सत्त्वात्। अत्र चेदं भेदमात्रं [illegible] कीर्णमिति। [illegible] पूर्वोपस्थितेति व्याख्याने एव
दोषः। यदेति [illegible] पूर्वशब्दस्य प्रत्ययमात्रपदवाचित्वाद्विशेषणत्वपो-
क्षासंभवतेऽनानामपदोषलक्षणा। विशेषणपर्वणी। यादृशवर्णात्सिद्धौ वैधर्म्यः। अनुप्रवृत्तीति। उपदेशे
त्वत्रेति सम्बन्धाक्षिप्येति भाष्यप्रयोगात्स्वरूपपदमपि। अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्रमेव दश-
निमित्तमिति तस्याः शपदृति केचित्। अत एव। तस्याः प्रत्ययविधिविषयत्वादेवान्यत्र तद-
ति। तत्स्वपिधेः। तत्र [illegible] तदिति। व्यस्तादिति सत्त्वे कैयटोक्तमेवं। नभवतीति। किंतु विसर्गान्त

कौ॰ विनिपातः॥ स्थिते इति। पञ्च। भुवाहादिनेः स्थिताद्विभिरिद्युपर्यामाह। तत्पूर्वकाले केमादौ पुण इति
प्रत्यभाते ॥संभवामर्थतिसप्रतिपादकमुपेतितत्तोपाभावात्। तत्र पुण्यरूपस्य पुंवतारस्मैवापों
वाच्य॥ तथाचलसतोवावश्यकीति ध्येयम्। उदाहरणामिदं इति। न च शतं तु बहुब्बाहेर्वयिदे
वार्तिकंमर्ष्यतिति वाच्यं। तत्र हि प्रसवाय हलन्तपरिभाषयाशास्त्रं तस्य पल्कार्यं तदेवातिदि
श्यते न तु पूर्वस्य परस्य वा जायमानमभितिस्थितं तत्वात्। तत्र चैतद्वार्तिकमेव मानं। किंच।
पूर्वपदस्थ नांशानामत्वे मामुदिति नियमार्थं वा वश्यकमिति ध्येयं। पदत्वाभावादिति। एवं च बहु
ष्वं जरैः पक्षजरसाऽदेशो रक्षप्राप्तिरिति केचित्। अन्ये तु भानमिसमचे: हुल्यतिलितित्यर
स्वरा॥ स्वस्तेलोति। न च पित्रुमयविक्षौपंचम्ये वोच्यते निप्रध्यमानप्राप्ता तथापि सर्वाव
स्था पुंस्कस्य तस्य प्रसव विधार्थेन या तेन केवलान्तं ताच्छप्रसयो भवतीत्याशङ्क्यः। इष्य
मीते इति इष शब्दस्य तस्य प्रसव विधार्थेन याति नकेवलान्तं ताच्छपसयो भवतीत्या

ॐ। एष्टीतेति॰ इष्ट शाब्दविषयेष्वर्थांग इति वचनाद्धि शेषप्रकारकबोधस्यैवेष्टत्वेनेति भावः। इ
त्वशाब्देनुतस्येष्टत्ति सधिकारेलोमामप्रकारकबोधस्येष्टत्वे न विशेषप्रकारकबोधार्थंत
द्धतनीति मन्त्रमात्रस्वरूपमिति भावः॥ तदंतविधिरिहेति॰ पुरुषार्थाज्ञानः अतोहीद्दिम
द्धि मन्त्रव केचित्तु पुरुषार्थे मन्त्रलक्षणप्रवृत्तिपदोक्तपरिभाषयाज्ञनपदशाब्द मुख्यापवि
हितोपोज्जनपद तदवध्यो ख्येति मएवगृह्यते। एवं बहुवर्णार्थाज्ञानपदस्येति हि द्विविधाप
केनज्ञापितएवतदंतविधिर्नाभिहितेतदर्थे। यदि धात्वपरिभाषापूर्वनैनत र्हि अनुशब्दपु
ख्यापविहितोपक्रान्तत्वएन स्यैवयहलोकेहिहिमसहेननमाहाचेनिकएकात्र तदंतविधि
रसमर्थः। तेनपूर्ववार्षिकहस्ताहिहि छिशिल्पाकृः इत्यत्रविधावित्ति॰ इत्यधिकारेसमर्थः तेनाहीं
ष्टितत्रत्वस्मिन्कर्मणां संख्यापाः संज्ञेसत्त्व तदंतविधिरितिभावः अनाहींयत्वाहिहिताल
दर्हिसतः पात्रनिर्देशत्वात् नविरुध्यतइति॰ यथाः कथंचित्कालेवर्तमानाएवकाल

शब्दस्य ग्रहणं न तरति भावः । आह हि च एवेति । न यावता सार्धधातुके ति लुक्यवसे वेति भावः । ननु तरपरस्य चेति ।
अत एव न वकजरेदुला दूष्याद्देशः । अपूर्वं चेदं । तदेतद्विधौ त्वनस्यादेव । अनभिधाने वा शरणीकृतत
दर्थं तपावर्णानां तपरः केवलात्पर इति । अस्याविश्चितपसंनिधाने तपूहृत्रिरिसुतरपदेन एवंवि
दमा श्रिप्यते तच्छेषकादिभिर्विशेष्यते । अत एवातिमतलो नोवादूरपसेसारावात्वं भवति । तत्रा
पि मतरतात्पर्वं पदस्य विशेषणान्तेदं तविधेः सिद्धत्वात् । ग्रहणवतेति प्रतिविहितस्य तदन्तविधेप
दांगेन सह नेनपतिप्रसवाते पनभाष्योदाहरणस्य संकोचकत्वेरहकेषकेति सूत्र एव तदन्तविधिप्रसंगः । त
थाससा अतः रसा त्वपाममतराजानीये न स्यात् । तस्मात्केवलपदाधिकारे विग्रहानरातैनर्ल
तावन्मात्रविषयत्वे सामान्यशाल्यपूरणपनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । दुर्घटेति । तथा च ग्रहणवतेति त
दन्तविधिप्रतिषेधाय तत्र एवं पदस्य तेनमलगालकृतगुपचनतपो नमिति नैशानमः । गादेनतता
ते ऽलुक न भवति । न कुर्वी हि वो ध्वरलि । तसुहवेरेव स्यात् । लेखपक्तिति । लेखशब्दो न कर्मण्य

नसंज्ञास्मिन्नस्य विशेष्यत्वादुपसर्जनस्योपसर्जनानां तस्य च प्रतिषेधः कार्यः तदग्रे व्याख्याने सर्वा
र्थप्रतिपादकस्य सर्वार्थप्रतिपादकां तस्य वक्ष्यत्यर्थान्न दोषबहुत्वात्कुः अतएवैतन्न दोष इति ती
अन्यथोपसर्जनत्वेनात्वाभावे हल्ङ्यादिलोपेनैव सिद्धे तद्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः अतएव वा
परितोषाज्ञाप्य इति संज्ञाभूतानिवारणाच्च आचार्यश्चितत प्रकृतिकविजंनाद्या वारणाच्चेस
पि बोध्यं तिङ्गोत्रादीनीति तिङः परेषां गोत्रादीनामनुदात्तो भवतीति सूत्रार्थः अयं भावः
गणपाठसामर्थ्येन तादृशसर्वादीनामेव सर्वार्थवाचकत्वप्रयुक्तं कार्यमित्यर्थः कल्प्यते न च
गणपाठस्य द्वादीनामित्याद्यर्थे चरितार्थः विशिष्टसर्वादिगणपाठस्यैवमपि व्यर्थत्वात् प्रथम
चरमेत्यादिरपि सर्वार्थवाचकत्वप्रयुक्तकार्यस्यैव विकल्पः द्वंद्वे चेत्यादिभिरपि विकल्पितस्य

तस्यैव निषेधः अनुक्तत्वस्य सर्वनामपदस्य तादृशकार्यलक्षणाच्च यद्वा तेषां सर्वादिगण
बहिर्भावएव क्रियते अत्रापि पक्षे गणो वाचनिको ज्ञापकसिद्धो वा तत्रंत विधिरस्त्येव इमां कुसृ
ष्टिमसहमानः पक्षांतरमाह अथवोभयमिति पूर्वपक्षे सामर्थ्यपर्यालोचनद्वारा कार्यप्रतिप
त्त्यप्रतिपत्त्यवधारणे गौरवादेषपक्षद्वयमपि कश्चित् अँआदिति वक्ष्ये इति अदृष्टेनतत्त्वमपंच
मीकं अकारान्तकाररूपं सर्वनामविशेषकार्य सामान्यतः सर्वनामकार्यमात्रलक्षकमिति पूर्वोक्त
दोषद्वयस्यापि कश्चित्र ग्रहणवतानातिपदिकेनेति कौरमांडुकाभ्यां चेत्येवमादिविषयमेतत् औ
पगवीति उपगोरियमितिशैषेऽण् अपत्येऽणि जातिलक्षणङीष् भसंज्ञादिसाकृः हलस्त्या
दिलोपो न स्यादिति विहितविशेषणत्वेन चायम् ज्ञापितत्वादिति इदं चेपसंख्येति सूत्रे वा पर

अत्र पक्षे अति:
हिरित्यत्र तन्नहो
षः सद् त्यत्राका
तात्पर्यत्वे न योद्द
षः सोऽनुपसर्जन
स्येत्यर्थः ॥

त्वेऽन्यत्। कुदुशानेस्यत्र विषयसप्तमीत्वेन दोषोऽत आह यः सदृसादृशा विति सदृशादृशीनामदृस्यत्र वि
भक्तावितस्य विषयसप्तमीत्वं चित्समेनत्व नपुंसकेऽनुनदोषः स्नुकाविभक्तेर्विषयामहायपहाराद
ध्वनितं वेदं लुका विषयापहारेणवीभावाभावं वदद्भिः कैयटादिभिः स्नापकं सुस्थमिति चिन्नायांजा
तश्चित्रदृस्यादिनि हृसर्थत्वान्तस्य चित्समेच स्नापकत्वमित्याकूः अव्ययग्रहणस्येति अव्ययं तान्त
स्तेनान्यसर्थं स्याप्स्यतीति अपरेनुप्राप्तिपदिकमध्येपदांतरमवेशस्य कर्तुमशक्यत्वेन तत्साहच
र्यान्तथाभूतस्योऽव्ययं वंतस्यार्थग्रहणं नहिद्य दृसादृविवदृष्टासुंदरीमात्येति पदांतरमवेश्यः क
न नुं शक्यान्ते सूत्रं तु रयागौरीत्यादौ चरितार्थं एतेन अव्ययग्रहणमेवतादृशस्थले विधर्थमेवा
स्त्विति परास्तमित्याकूः एकार्थीभूतस्येति एकार्थीभावे हि पूर्वपदं स्वार्थोपसर्जनपदांतरार्थे उक्त

रपद्मपि अन्यार्थोपसर्जनकमस्वार्थे वर्त्तते अत एव च कः [illegible]स्य राजपुरुषः राजपुरुषो देवदत्तस्य
चेति न भवतीत्याशयवानाह निष्कृष्येति अत एव तत्र च इत्यपि [illegible] इदं च पुंयोगादिति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टं स्त्रीत्वेनापयोगादिति स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थे इत्याशयेनाशंकेयं ध्रियपंचाक्रोपरीति नोक्तम्
स्यण उपधादीर्घ राजवत्त टिसाद्वेर स्त्रीत्वादिति एवं च स्त्रीत्वविशिष्टः स्वार्थ एवानेनैकार्थीभू
तइति न प्रायुक्तं दोषइतितत्त्वं अवयस्येति महाशब्दस्य ह्रस्वस्येव [illegible]त्वादिति भावः शब्दस्य
विशेषणादिति अनुपसर्जनादिति प्रसज्यप्रतिषेध इति न्यूस्यानुरोधेनेदं लुतस्येति लुक् तद्धित
लुकीत्यनेन योगो विभज्यत इति वा ग्रहणानि इत्यैव नित्यत्वसिद्धे नित्यग्रहणमेव योगविभागे
प्रमाणमिति भावः ततो नित्यमिति । एतद्विधीयमानः प्रत्ययांतरमेव स्वार्थे नित्यपोः प्राप्तत्वात्

एतदंतस्यस्त्रीत्वेनतत्वयोगएवंवृत्तिविषयएवैतत्प्राप्त्याएकार्थीभूतस्यस्त्रीत्वेनायोगात् तदा
ह नित्यमयजिति उभयतउभयत्रेत्यादाविति नचोभशब्दस्यपाठाभावेनतस्त्रत्वादिविवक्षायाः
कर्तुमशक्यत्वेनवृत्तिविषयाभावात्कथमत्रायजितिवाच्यं यद्यत्राप्ययच्स्यात्तर्हि उभयशब्द
स्यसर्वनामत्वात्स्यादेवविवक्षेतिकात्स्न्यनिकविषयत्वामादायशास्त्रप्रवृत्तिः अत्रचभाष्यमे
वमानमित्याहुः अन्यथापाठेति भाष्यःकजर्थ्यपाठस्यप्रत्याख्यानादकचएवाभावाद्भिन्नि
चित्रमिवेदमितिकश्चित् उभयोमणिरिति अयंचमध्योदात्तः विशिष्यप्रत्ययस्वरायुदात्तवि
धानात् अयजादेशस्येति अव्ययव्यावर्तकस्येतिशेषः अयंभावः उभादुदात्त इति सूत्रेप्रत्ययां
तरत्वेमानाभावः स्थान्यादेशभावस्यपूर्वसूत्रेक्रमत्वेनैतद्विधेयस्याव्ययविन्मेववृत्तेश्चनयद्या

3 देशा एवानेन विधीयत इति वाच्यं उत्तरसूत्रेणानुस्वार्थविधानात्तत्र वचनमयपो प्राप्तेः प्रत्ययांतरमे
वेति यन्नुय यदपि पूर्वं कृतव्याख्यानेन नादेशत्वं लभ्यते तथाप्युभादुदात्त इत्यस्य तयपो ऽयजा
देशत्वमेवार्थः नित्समित्यस्य च सोऽयजंतो वृत्तिविषय एवेति नियम्यते न चोभयशब्दस्य समु
दायपरत्वादुभशब्दस्य च द्वित्वविशिष्टसंख्येयबोधकत्वात्तथ मुभशब्दप्रसंगे उभयशब्दप्र
संग इत्यर्थबोधकमुभयोऽन्यत्रेति वार्त्तिकमिति वाच्यं उभयशब्दस्यान्यत्रापि लोपसर्जनकसमुदा
यवाचित्वेपि वृत्तौ स्वभावात्संख्यावयववाचित्वमिति वृत्तिमते नायं ग्रंथ इति तन्न नियमस्य
त्रिदोषदुष्टत्वेन अवयववाचित्वकल्पने लक्षणापत्तेश्च गौरवात् द्वैधमित्यंतीति यद्य
पि त्र्यपादाविष आभीक्ष्ण्य इति पठ्यते तथापि पौनःपुन्यस्य क्रियाविषयत्वात् असिद्धत्वाच्च गते

रेव यहणमितिभावः इतरइतमाविमि चित्वारंतोश्मन्नावेतो प्रयोजनाभावादिति संज्ञाप्रयोज
कान्वर्थवल्लनध्यं सर्वार्थवाचकत्वाभावदित्यर्थः तथारव्यानारइति रुतमप्रत्ययांते कैयटो
करीसासंज्ञाभवस्येवेति वोध्यं वेदभाष्यइति त्वशाद्वात्स्यरविभक्तेरपिशे आदेशः सुवचइत्स
त्रारव्विः नेमस्यजसिविभाषेति प्रथमचरमेत्यनेन नत्विंत्यमिति चिंतावीजंतुज्ञातिधनत्वाति
रिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेन चेत्स्वशब्दो वाचकोभवतीत्यर्थलाभार्थं तथापाठ आवश्यकइति सूत्र
सामर्थ्यादिति यद्यपिनपुंसकत्वेपिसर्वनामसंज्ञाविकल्पसामर्थ्येनपरं शिभावंवाधित्वाजसः शी
त्सर्थस्यकल्प्यपितुं शक्यत्वेनपुंस्त्वविकल्पनेनकिंचिन्मानं तथापि शास्त्रवाधकल्पनायानत्न
घीयस्त्वमितिभावः अत्रैवानुकूलतर्कमाह अतएवेति नेमस्यजसिविभाषेति प्रथमचरमेति

त्रिसप्तीति इदंतु चिंत्यं गलपाठेऽर्थनिर्देशस्यनिससंज्ञाविधानेचारितार्थ्यात्कथं पाठ विशेषण
५ मितिकश्चित् नद्वाद्र मल्लमात्रं नगराभ्यंतराइति· वह्येनप्राकारादिनायुक्तत्वादित्यर्थः त्वरा
दीनिसवैरिति द्विपर्यंतानामेवेति नियमस्तुत्यदादीनामदूस्येतद्विषयएवेतिभावः तन्नामसेति
तेषांतेषामितिविग्रहेकृतेनेनेइतिस्यादितिभावः नद्यत्रसमासवज्ञावइति असमासव
ज्ञावेएवपूर्वपदस्यसुपः सुविधानात्तस्यचप्रकृतेदर्शनेनबहुत्वग्रहणेनतदभावकल्पना
दितिभावः प्रकृतिप्रत्ययविभागस्येति अयंचप्रकारोऽकृतव्यूह परिभाषयासुटोऽनित्यत्व
ये यत्र अर्थेकप्रत्ययइति एरजवनुमुचितः नचनपुंसकेएकान्तकुलादिसत्यानापत्तिः
घञजयाः पुंसीतिवचनादितिवाच्यं तस्यभावद्यजादिविषयत्वादित्याहुः कर्मधारयंतत्वे

नसर्वे सिध्यतीत्यप्याहुः विभाषादिक्समाः नबहुव्रीहौ अतिभवकानिति अत्रह्यलौ
किके एकार्थीभावकल्पनात्पूर्वमकच् नहिवृत्तेरिति एकार्थीभावकल्पनातः पूर्वमिसर्व
ः तृतीयासमासे द्वंद्वेच सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेइति नन्वविशेषणपुंवत्वेपरवल्लिंगतायाम
पिसमुदायोत्तरंटावादिनश्रूयेतेति चेन्न समुदायातिदेशेनोत्स्यन्तस्य टापःश्रवलोपप
त्तेः समुदायस्यनतुनपुंवत्वंसर्वनामत्वाभावात्पूर्वत्वाभावाच्चेत्याहुः व्याख्यानादिति नचस
र्वनाम्नोऽविहितत्वेपितदंताद्विहितत्वमस्त्येवेतिवाच्यं विधानात्पूर्वमंगत्वाभावेनतस्य
विशेष्यत्वायोगादित्याहुः विभाषाजसि शीभावंप्रत्येवेति व्यवस्थितविभाषात्वभ्यो यम
थेइति केचित्तु जसइजसिः इकारेणईकारोलक्ष्यते जसईकारेकर्त्तव्ये इत्यर्थः यद्वाजस

5 सः ॥ श्रीरत्र कार्यकालत्वे संज्ञाशीभावेदस्यार्थः प्रथमचरमतय्या नेमस्य तु नेमवे नेमका इति
भवत्येव नित्यसंज्ञासत्वेनाकचोनिषेधत्वादित्याहुः स्वरादिनिपातमव्ययं एकाचोतद्वितावि
ति यत्वेनतरं तस्य निपातत्वान्नित्यमेतदिति तन्न अव्ययसंज्ञायांमहासंज्ञाकरणसामर्थ्या
त्केवले फलाभावात्संज्ञाविधाविति निषेधं बाधित्वात् तदंते संज्ञाप्रवृत्तिरुचिता निपातसं
ज्ञायां तु केचलेपि प्रगृह्यत्वरूपफलस्य संभवात्संज्ञाविधाविति निषेधबाधे मानाभावात्
केसाहोतु लिंगसर्वनामनपुंसकत्वाश्रयेण विभक्तिलुगित्याहुः तदंतस्य संज्ञायामपि व्यप
देशिवद्भावेन केवलस्यापि संज्ञा तु वीरस्यापि कस्यचित्न नासिद्धेदिति योगविभागेन पाठविशे
षणत्वे प्रमाणाभावश्चेत्स्यापि बोध्यं लिङ्गोगोत्रेत्यत्राभीक्ष्णशब्दस्य पूर्वनिपाताकरणमेवतथ

स्याकुः शंतनवाचार्यइति समासेहरदत्तश्शंतनुप्रणीतत्वमाह अन्यथोपसर्जने प्रसंगा
भावेनेति स्वरादिभ्य आचारक्विबन्तस्य कृति कश्चिदेवं तेभ्य उपसर्जनेभ्यः प्रसंगस्य सत्वेन चिंत्य
मेतत् तस्मादन्वर्थसंज्ञाश्रितस्याविशेष्यत्वात्तदंतविधिर्न्यायप्राप्तइत्येवतत्वं यद्वा अन्वर्थ
संज्ञाप्रयोजनत्वेन भाष्यकारोपन्यस्तात्तुच्छेसाविन्त्यादिप्रयोगो ज्ञापकमित्याशयः आसिः
प्रत्ययो विहितः अयाइत्युदाहरणमिति अयसा वयसा इति वेदे दर्शनादस्याव्ययत्वं चिंत्यं अ
ग्रये अयासइदंनममेति कस्य सूत्रेपुस्यागाच्च तद्धितश्चासर्व तद्धितांत इति ननु केवले
संज्ञायां प्रयोजनाभावः न चाकच् प्रातिपदिकाद्धासुवंतात्तस्य विधानात् लुगप्यव्ययाद्वि
हितस्यैव ननु परस्य नाव्ययेत्यादिस्वरोपि पूर्वपदस्यैव किंच केवलेसंज्ञायां मसर्वविभ

6 क्तिपदस्यासामानाधिकरण्यासंगतिरिति चेन्न । महासंज्ञाक्षिप्तशब्दरूपं प्रतिनिर्द्दिष्टस्य विशेषण
त्वात्तदंतविधिरित्याशयः द्वितीया कर्मण्येवेति न कारणोदाविति शेषः एकवाक्यत्वे इति विभि
न्नदेशस्यानामप्याकांक्षादिवशात्कर्मणि द्वितीयैकवचनममित्यादिरीत्या पदैकवाक्यत्वे इ
त्यर्थः एवं चान्यत्र विधायकस्यैवाभाव इति भावः सामान्यापेक्षेति द्वितीया कर्मण्येव नान्यत्रे
त्यादिरूपः द्वितीया कर्मण्येवेति नान्यत्रेति शेषः तदन्यथेति कर्मणि द्वितीयैव द्वित्वे द्विवचन
मेवेत्यर्थनियमपक्षे द्वित्वेन्यवचनस्याप्राप्तावपि द्विवचनैस्यैकत्वे निवृत्त्यर्थमेकत्वे एक
वचनमेवेति नियमस्यावश्यकत्वे योगविभागस्यानुपपत्तिः स्यादित्यर्थः प्रत्ययनियमा
श्रयणेप्येकपदाभावद्द्वित्वे एकवचनं प्राप्नोत्येवेति चिंत्यमेतदित्याहु कश्चित्तु तत्रैकवच

नमिति· अत्र पक्षेपि द्वित्वेप्येकवचनं प्राप्नोतीति शेषः महासंज्ञा द्वित्वाद्यभावोपलक्षिकेति
नदोषइत्यन्ये· पाठसामर्थ्यात्स्वातंत्र्येणापीति ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यं· अम
बृ २ ध्याः व्ययादिसवर्ण्णयात् साविवार्यत्वे इति अत्रापि प्रातिपदिकार्थस्यासत्तेरिति भावः अत्रापि
पक्षे वैयर्थ्यप्रमाणाभावइत्यपि दोषः साधारणं दोषमाह त्रिष्वपीति अधिकं प्राप्नोतीति अत्रे
दं तत्वं भिन्नदेशपठितत्वाद्वांतरवाक्यार्थस्यासत्तौ बाधकाभावाच्च न पदैकवाक्यत्वं किंतु वा
क्यैकवाक्यत्वमेव तत्र कर्मणि द्वितीयेत्यादिना सामान्यापेक्षस्य नियमस्य कृतार्थापेक्षत्वा
त्तस्मिन् कर्मादिरहिते प्रथमा द्वितीयादिकं न प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेत्यस्य सत्वेन प्रातिपदिका
र्थस्यापि प्रकृतत्वात् एवं चैतेभ्यः प्रथमेव· अर्थनियमपक्षेपि प्रातिपदिकार्थे प्रथमैवेति निय

७ मात्रैव यत्रतु कर्मत्वाद्यविवक्षं तत्रभवत्येव द्वितीयादिकं स्वःपश्येति यथा अतएवाव्ययात्सु
पइति प्रत्याहारग्रहणं चरितार्थं प्रथमाया अपि द्विवचनबहुवचनेन भवतः सामान्यतः प्रत्य
यनियमे प्राप्तेरेवाभावात् प्रकृतार्थापेक्षतन्नियमेऽर्थनियमे चैकशब्देन द्वित्वबहुत्वाभाव
लक्षणात् तत्र चैकवचनमेवेति नियमाश्रयणेऽन्तरेणः नच प्रकृतापेक्षप्रत्ययनियमे द्वि
त्वे एकवचनप्राप्तिः एकत्वे एकवचनमेवेति नियमस्याप्यंगीकारात् एकत्वपदरहितः एक
वचनमिति न्यासरत्नेऽपि स एव एकत्वनिश्चयस्तु द्वित्वबहुत्वाबोधादेव प्रकरणादिना चे
ति पूर्वपक्षत्रयस्यपक्षोदक्षमत्वाभावप्राप्तेदिक् सिद्धान्तइति सर्वाव्ययेभ्यः प्रथमाया एकव
चनमात्रोत्पत्तावपंचम्याइति तृतीयासप्तम्योर्बहुत्वमिति च अर्थे उभकुंभंपश्येत्यादौ द्विती

येकवचनाभावे कर्मत्वादिबोधश्च न स्यात् पश्येत्यादिसकर्मकक्रियापदप्रयोगश्च न स्यात् प
श्येत्यादि॥ न च प्रथमायाः कर्मत्वे लक्षणेति वाच्यं सुविभक्तौ न लक्षणेति सिद्धान्तात् स्वः पश्येत्या
दावनुपपत्तेश्च अतो यत्र कर्मत्वादिशक्तियोगस्तत्र सप्तविभक्तीनामेकवचनानि भवन्ति येषु
च सत्ववचनेषु सत्ववचनेषु वाक्येषु चित्तद्योगः शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तेषु प्रथमैकवचनमे
वेति निष्कर्ष इति केचित् केचित्तु अङ्सेः टाङसोरिति स्याद्यव्ययवाद् अव्ययवचनत्रयात्मकविभ
क्तिवाचकपंचमीतृतीयासप्तमीप्रत्ययानि वचनत्रयात्मकविभक्तयः सन्ति गमकानि यद्यपि
सन्ति तथापि अव्ययीभावविषयाएव सुपरलिप्रत्याहारग्रहणं तत्तरार्थमिति प्राहुः तन्मे
ऽन्तः नरवायुस्तेरेवाभावादिति अत एव नाकच अत एव भाष्ये कपस्तयोर्न फलभेदः

४ हलन्त्याद्दीति अलिंगत्वादितिभावः अन्यथा नपुंसकत्वेऽनुकाभावः अन्वर्थसंज्ञाबलेनेति
हल्कोनरसाहचर्याच्चेसपिबोध्यं प्रशामो प्रशाम इति गणपठितः क्विबंतः अयं तु लिंगंताद्धि
जेनइतिनदोषइति कश्चित् स्वस्त्यादीनां सत्ववाचिनामिति एवं च यता मोलो रिसादो दोषा
पास्तं चिंत्यमेवेतिभावः आधय इति नन्वव्ययसंज्ञास्तु सन्निपातपरिभाषयाऽनुउमास्तु अ
व्ययाद्विहितत्वाभावाद्वा नच संज्ञायाः फलाभावः अव्ययानां भमात्रे इत्यादेरेव फलत्वसंभ
वात् किंच अधेचिकीर्षेइत्यादावकचुपीरइतिचेन्न मकारसाहचर्याद्धिभन्नपत्तिरि
ति कस्ये वे चोयहणात् निमित्तत्वं च यथा कथंचित् अव्ययानां भेस्यस्यानित्यत्वाच्च भाष्ये
पि सन्निपातपरिभाषा साहचर्यपरिभाषाया अप्युपलक्षणमिति न दोषः प्रयोजन दोषानि

ग्रहणं परिभाषावतारार्थं ननु यन्यासो वा भाष्ये • इति केचित् परे त्वसत्त्ववाचित्वाभावादिदमु
दाहरणं चिंत्यं सूत्रं तु वक्षे राम इत्यादौ चरितार्थं क्त्वातोसुन्कसुन्मेजंत इत्येव सूत्रयितुमुचितं
साहचर्येण कृतामेव ग्रहणात् साहचर्यो नित्यत्वज्ञापनाय वा नदित्याहुः अमे तु क्त्वातोसुन्
कसुन्मेजंत इति वक्तव्ये कृद्ग्रहणं कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकाले मेजंतत्वाभावार्थं तेन सर्वदोषाभावेपि
अन्यथासिद्धोदाहरणं सन्निपातपरिभाषावतारणायेति एवमपीत्यनेन ध्वनितमिति प्राहुः
क्त्वातोसुन्कसुनः अव्ययीभावश्च भाष्यस्वरसादिति केचित्तु यद्येतावन्मात्रयोजनं स्यात्त
र्हि नाव्ययीभावग्रहणमर्हति सेतावत्सूत्रयेत् तस्मात्सूत्रस्य बहूनि टिलोपादीनि प्रयोजना
नीति व्याख्येयं परिगणनमिति भाष्यं योजयंति अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति अत्रापि विशेषपरि

१ ज्ञानार्थं वचनमावश्यकं लक्ष्यानुरोधेन निर्लोपे तु प्रतिपत्तिगौरवमित्याहुः लभ्यत इति नचा
व्ययीभावस्य पुनर्विधानं द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायान्नित्यार्थमेवास्त्विति वाच्यं नित्यग्रहणे
मात्रान्तरप्रसिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वात् सिद्धेरिति मुखस्वरनिवृत्तिवद् कजादेरपि
प्रसंगाच्चिन्त्यमेतदित्याहुः शिसर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्य वनानि सन्तीति वनानि पश्यतो
सत्र पूर्वसूत्रं सावकाशं गौरवं स्यादेवेति यद्यपि पर्युदासे स्वप्रतियोगिकभेदवत्ति लक्षणा
स्येव तथाप्यत्र दोषद्वयं बोध्यं भिन्नेपि नञः शक्तिरेव अत एवाघटः पटोनेत्या द्वावपि भेदबो
धकस्पष्टाहुः नवेति विभाषा सच्चपदार्थेति लोकेऽर्थः प्रधानं शाब्दे विशेषणं शास्त्रेत्वेत
येमिति परिभाषणात् शब्दः प्रधानमर्थो विशेषणं गुणप्रधानभावविपर्यय एव पदार्थविप

र्यासः इदमेवभाष्येप्रस्तुतइतिप्रत्यवस्थानंनाम यद्वा सर्वशक्तिमतः शब्दस्यइतेनाशक्तेः प
परिच्छिद्यतेइति प्रत्यवस्थानं साचास्तोवैशब्दे शाब्देत्वर्थइतिविशेषः यद्वाभिन्नाएवअर्थपदार्थ
काः शब्दाः इतिशब्दस्वरूपशक्त्युन्मेषकः सारूप्यात्सएवायमितिबुद्धिरित्याकूः प्रतिषेधाभ्ये
त विधुमम्नूलकत्वादितिभावः ग्रामयडीतिनभवतीति पूर्वप्राप्तिमात्रेणतुप्राप्तविभाषात्व
मितिभावः समनंतररीत्यैवेति अथोच्यतइत्यारभ्यनभवतीत्यंतेनोक्तप्रयत्सर्थः उक्तिसं
संभवइति तत्रयडीत्यनुष्टत्तौप्राप्तविभाषात्वे निवृत्तोत्तुभयत्रैवेतिविशेषः धर्मियाहवेति
प्रत्ययोत्तरपदयोरिति त्यापकेनुसमासादी नामिति आदिनाऽत्र प्रत्ययः वयमुभयत्रैवेति
प्राप्तविभाषात्वस्याप्यनुपपत्ति बोध्या स्यान्निवन्नावसंभवादिति नचैवमस्तुविभाषत्व

10 स्याप्राप्तिः स्थानिवद्भावेन व्यवधानादिति वाच्यं तमेवाल्लन्त्वस्य जातिमस्य यमाश्रित्य चे
त्क्रियदृस्यादा वियङ्ङादेरिव तंस्य प्रवृत्तेः सुलभत्वात् प्राग्युक्तेः ३ तरं गानपीति न्याय्येनुलुबृ
वशात्वेनतत्र पजीव्यानामि वतरद्यवाद्यानामपि प्रहल्ले बोधम् ॥ ॥इतिषष्ठमाह्निकम् ॥
इग्यणः संप्रसारणं · ननु यस्थितार्थस्यैवेति अर्थश्च नक्रियारूपः असत्वरूपत्वे न तस्य
विधानायोगात् किंतु तत्कर्त्तृभूतं इग्गवेतितत्वं · एतेन वाक्यार्थसंज्ञित्वपक्षे क्रियायाए
वविधानं स्यादिस्यपास्तं दोषनादवस्थ्यमिति अन्योन्याश्रय वाक्यार्थसंज्ञित्व बोधक
सामानाधिकरण्याभावादिति भावः सामान्यापेक्षेति संप्रसारण संज्ञा सामान्यमपेक्ष्य
वाक्यार्थसंज्ञित्वबोधकत्वाश्रयणात् अर्थभेदाच्छब्दभेद इति सहानाल्पोष्ठपुटव्या

पारावत्तुल्यद्वयोद्धारत्वे शब्दतंत्रमित्यर्थः यथा येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादौ शकटं ध्वस्तं
असंसारित्वेऽन्धकामदेवेनेत्यर्थद्वये शब्दे क्ष्येद्वति सहजत्वात्वोत्पुरुषव्यापारस्यकाशि
त्वेक्ष शब्देन विनिगमकाभावादनेकार्थवोधेऽर्थतंत्रमित्यर्थः यथा विद्वन्मानसेत्यादावेत
: करणान्मनि मानससरसीत्यर्थके तादृशव्यापारभेदेन तदुत्साद्यध्वनिभेदेवाभ्यंगेपेक्ष्य
आवृत्तिः सापि त्रामिकवोधस्याहेश्यत्वे तदीयपुनरनुसंधानस्यावृत्तिपदार्थत्वादिति
विशेषः यथामत्स्यक्तिष्ठतिगंगायामस्थित्वापश्यसुरेश्वरेत्यादौ तंत्रेतु युगपदुभयान्व
यविषयवोधेपीत्याहुः एवं च तंत्रत्वमिति यथा अवरक्षोदिवः सपत्नं वधासमिति अव
हंतीत्यवघाते विहितोमंत्रोऽवघातस्य प्रहाररूपत्वात्प्रहारभेदेन मंत्राप्रवृत्तिरितिमेसिद्धं

॥ तः अवघातस्यं तंडुलनिष्पत्तिपर्यंतत्वेनाक्षिप्तप्रहाराभ्यासयुक्तस्यावघातस्यैककर्मत्वात्त
द्विनियुक्तस्य मंत्रस्यावघातोपक्रमे सकृदेव पाठ इति अथवावेदिंसंस्तिवर्हिषत्वेतिस्रिः
प्रोक्षतीत्यावर्त्तमानप्रोक्षणसंबंधिमंत्रस्याप्यावृत्तिरितिप्राप्ते संस्कार्यवेद्या एकत्वेनसमं
त्रकप्रथमप्रोक्षणेनैनत्संस्कारसिद्धेर्न पुनर्मंत्रावृत्तिर्यथोक्त प्रोक्षणावृत्तिस्तु वाचनिकीसा
ऽः उपकाराभ्यासत्वेनेष्टेति यथा प्रयते यावन्तोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुः
कपालान्निर्वपेदिति अत्र चतुर्णां कपालानां प्रतिपुरोडाशमावृत्तिर्वा स्यात् महत्सु चतुर्षु
कपालेषु तावतां पुरोडाशानां स्थापनमिति तंत्रं वा तंत्रमिति पूर्वपक्षः अस्तंत विशालेषु चतु
र्षुकपालेषु पुरोडाशानां शते स्थापिते प्रतिपुरोडाशं कपालैकदेशसंबंधात्तत्कोपि पुरोडाश

श्चतुर्षु कपालेषु संस्कृतः स्यादिति प्रति पुरोडाशं चतुर्णां कपालानामाप्नोतीति सिद्धांतः
तन्नाप्नोतीति अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति वदताऽधिकारसूत्रे पुंस्त्वं चत्वे बोध
नात् तस्य चानेकेष्वनेकविधोपकारकत्वात् यथा योगस्येस व्ययषष्ठी समानाधिकरणषष्ठी
च ह्रस्व इति सूत्रे निरूक्ते भुरूक्तं विद्दमिस्यादिसिद्ध्यर्थं नानाविधोपकारकमंगस्येति सूत्रे ए
कृवंतगतफलद्वयवदुभयविधसंबंधबोधिका षष्ठीत्येतात्पर्यं नच सूक्ष्मदुच्चरितः सकृद
र्थं बोधयतीति न्यायविरोध इति वाच्यं पुष्यवंतादिपदवदेकशेषेनैव वाक्यद्वयस्य बोधनात्
सकृदुच्चरितस्य विरम्य बोधकत्वं नास्तीत्यर्थः अत एवैकशतं षष्ठ्यर्था इत्येते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारिता
यां प्रतीयंते यथा स्तोभे रस्तोः स्थाने नंतरं वे सादि षष्ठी स्थाने योगेति सूत्रभाष्ये कैयटयोः स्पष्टं.

ननूभयसंक्लिप्तत्वपक्षे तंत्राद्याश्रयणाद्गौरवमत आह यद्वेति नन्वस्मिन्पक्षेपि वर्णसंक्लि
प्तपर्यवसानाद्वर्णसंक्लिप्तमेवास्तु भाविसंज्ञयाव्यवहारस्य लोकसिद्धत्वान्नान्योन्याश्रया
पादकत्वं अनुवादेन्नसणचनेत्यभिप्रेत्याह अथवा वर्णएवेति· परिभाषोपस्थितावितिअ
वान्तरवाक्यार्थस्य संज्ञासंबंधमात्रफलकत्वादविधायकत्वादनुवादेकथं परिभाषोपस्थिति
रिति भावः तस्मादयमर्थः यथासंख्यमन्वयस्य परिभाषयानोक्तत्वे प्रसरीत्याउपस्थितोज्ञाने
स्यादितितु वाक्यार्थज्ञानोत्तरं संबध्यते संभावनायां लिङ्· संभावनाविषयः सोयं संज्ञी सर्थ
इतिभावः नोक्तदोषः दीर्घस्तुयो दोषः अनुवादेप्राप्तिर्हि नैव वर्णलक्षणासत्वाद्विधीयेनेत्याह
तदुक्तत्वाभावाच्चेति· अनुपस्थानस्येति यथोद्देशपक्षेइदं· तज्ज्ञाविनयग्रहणादिति एतेनप्रे

शेषु यणादिष्विसेव सिद्धे संज्ञासूत्रं व्यर्थमित्यपास्तं कार्यकालपक्षे तत्रावितग्रहणं मास्त्विसभि
प्रेत्याह घुभ्यामित्यत्रेति वस्तुतस्तु कार्यकालपक्षेऽपि तत्रावितग्रहणमावश्यकं घुभ्यां घुलोक इति
व्याहृत्यर्थं नपरकरणस्य भिन्नकालग्रहणव्यावर्त्तकत्वमेव न तु शास्त्रान्तरप्राप्तव्यावर्त्तकत्वमि
त्याहुः दीर्घप्रश्लेषादिति अल्विधावपि हल्ङ्यादिति सूत्रारंभसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वेनेति भावः वा
च्यत्वादिति स्थानिवत्त्वेन सर्थः आद्यंतौ टकितौ स्थाने योगत्वस्यापवाद इति केचित्तु यथोद्देशे
चेदं कार्यकालत्वे तु षष्ठी स्थाने इत्यधिकाराद्यत्रैतदभावे स्थानषष्ठीप्रमा तत्रास्या उपस्थितिरि
ति नमस्यस्य परत्वापवाद इति स्पष्टमत्रैव भाष्ये आलनाटचाविति अयं भावः संज्ञापक्षे इत्सदाभावे
ऽविशेषात्सर्वककारटकाराणामाद्यन्तसंज्ञात्वे विधेयसंज्ञाविषये च बाध्यबाधकचिंताद्यभावान्न

13 पुरस्तादिस्तादित्यायांनां प्रवृत्तिः एवं च यथोद्देशे कार्यकाले वा विभाषा सुपङ्स्यत्रेव आट्
चू आदिर्भवतीत्यर्थे कथं प्रत्ययपरत्वेन बाधः स्यात् एतेन प्रत्ययविधानेतरत्संज्ञेष्विं समिद
मित्ययास्तमिति प्राहुः अटा सिद्धमिति यत्नाट् श्वया पुर परस्मैपदेष्विति आद्यो वाक्यार्थानुपपत्ते
रुपरिहरत्वेन चिंतोयं प्रवृत्त इति तत्र आट् पक्षेस्य ततद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहिः आदिति वर्त्तते
आट् इति सप्तम्यर्थ तेन अवर्णात् यस्याकार आद्यवयव स्तस्मिन्परे पूर्वपरवर्णयोर्वृद्धिर
स्यर्थः यद्वा अटि चेति सूत्रं वार्यं पररूपं तु अट्विधि सामर्थ्यात् वृद्धिविधि सामर्थ्याद्वा नेति वा
क्यार्थोपपत्तिः यासुट् दृशः परस्मैपदेष्विति उदात्त यासुट् परस्मैपदेष्विति वाक्याभ्यासेन यासुः आ
दिः उदात्तो यस्य सेत्यर्थ इति निर्दिष्टोयं संज्ञा पक्ष इति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्राय इति प्राहुः सिद्धं

न लुमतांगस्य भाष्यमते पीति। विशेषविधिसामर्थ्यान्नेदितरविषयत्वं। समान्यविधिस्तत्राविधाय
कत्वात्पूर्वसूत्रस्येति भावः। ग्नु स इति अप्रकृतेस्संज्ञात्वोपस्य शायः श्नोः स्नस्यापरनिमित्तत्वाभा
वाच्च श्नो रचः परस्मिन्निति न स्थानिवत्वं तेन स्थानिवद्गुणः कुम्भुवोरिति पणे चनेति भावः। ए
तेन स्थानिवत्वाद्गुणादि दुर्वारमिति प्रत्युक्तं पंचस इति लुप्तप्रत्ययांतस्यापि विधीयमानं पद
त्वेन स्यादित्यर्थः। नन्वंगस्येति कृतेपि लुप्तप्रत्ययस्यासत्वात्पदत्वं पूर्वस्यैव चस्तु तद्दूति निषेधो
दुर्वार इति चेन्न पूर्वेद्वि रूपकं कार्यं नेत्यर्थे नादोषात्परत्वस्य च सुवंतोद्देशकत्वात् अन्येतु पू
र्वस्य कार्ये निनिषेधः लुप्तप्रत्ययस्याविद्यमानत्वात् ततः पूर्वत्वं स्थानिवत्वेनैव संपाद्यं पूर्वत्वसंपा
दके स्थानिवत्वे च सत्यारोपितं प्रत्ययात्पूर्वत्वं अभावे प्रत्ययस्यारोपः फलितः एवं चारोपितप्रत्यय

18

तकालपूर्वत्वमप्यारोपितमेव प्रभावेन पौर्वापर्याभावात् एवंच पूर्वत्वविशिष्टस्य कार्याभावान्ना
नेन निषेध इति प्राहुः वार्त्तिककारा इति अयमर्थः अंगस्येति नास्य तावद्वक्तुं अंगाधिकारे
कोऽस्य स कार्यसंपादकं प्रत्ययलक्षणेनेत्यर्थः भाष्ये त्विति अयंभावः अंगस्येति षष्ठ्या यस्मात्प्र
त्ययविधिस्तदादीत्यर्थः एवंच प्रत्ययस्योपस्थितत्वात् प्रत्ययलोपपदोपस्थितत्वाच्च प्रत्यय
स्य उभयोरेकत्वं प्रत्यासत्तेः प्रत्ययलक्षणपदोपस्थितश्च प्रत्ययः त्रयाणां प्रत्यासन्नत्वादेव लु
प्तप्रत्ययपूर्वस्य लुप्तप्रत्ययलक्षणेनेत्यर्थस्तेन दोषः नवत्वं गाधिकारो यस्यायकत्वे नांगस्येस
स्य न प्रत्ययात्पुपस्थापकत्वमिति प्रत्यासत्तिर्वक्तुमशक्येति इतरेतरस्याहिति परस्मैपदपरस्मैत
ङानयोरभावलक्षणत्वे तुर्चिस्यमेतत् तद्धि जिगमिषेत्याहि सिध्यर्थमावश्यकं प्रत्ययेतदिति

एवं चैकारांते आद्युदात्तै नैतो ह्रानत्वा पन्निर्देष एव अत्रशोधपत्राणि पंच षट् त्रीणि स्वरस्तस्ये
तिवस्तुनोंगस्येति इदमत्रप्रसिद्धं ज्ञापकं तं पूर्वस्येति वक्तव्येंऽगस्येति उक्ति सामर्थ्यात् तल्लब्धांगसंज्ञ
कस्य कार्यं निर्दिष्टतेत्स्वकार्यमांगमनोंगं चातेन पंचेत्यादौ परत्वस्य लब्धांगोद्देश्यकत्वाभावात्पर
त्वासिद्धिः भसंज्ञायास्तु प्रत्यये परतो विधानात्तत्स्वकृतिकार्येंऽगत्वसत्वान्निषेधप्रवृत्त्या राजपुरुष
इत्यादौ न भत्वं अंगसंज्ञा तु प्रत्ययोत्पत्ति संभावनाकाले एव प्रवर्त्तते परवधित्वेन प्रत्ययविधि
संभावनात्तस्य वृद्धिस्य प्रत्ययपरत्वमात्रापेक्षांगसंज्ञायाः प्रवृत्तिः इदमेव युवोरनाकौ नृच्चत्स्त्व
योः स्पष्टीकृतं भाष्यकृता न वा परं निमित्तं माश्रीयते अंगसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति अन्य
था प्रत्यये परतोंगसंज्ञाविधानादंगसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणनिषेधाज्ज्ञाप्याशुद्धिः स्पष्टैव प्रत्ययल

स्य १

.15 स्थले नैतस्य ग्रस्य प्रहाणेनेत्यर्थः ध्वनितं चेदं ग्रन्थ्यसंज्ञाप्रकरणे यथोद्देशपक्षोपयारेनावसरे चैय
त्येन भविष्यतीति किं चित्कार्यमिति संज्ञास्य योजन परिभाषं प्रणीयसेऽरास्ति प्रयोजनविशेषानादरेण सा
मान्यप्रयोजनोद्देशेन संज्ञाप्रवृत्तिरिति तदर्थः न वापरमित्यपि भाष्यं यथोद्देशपक्ष यास्येव उद्देश्य
कोटिनिविष्टभिन्नकार्यस्यैव न नुमन्ते तन्निषेधतूत्सर्गभाष्यस्य अनित्यत्वात्संज्ञायां न निषेध इति वर
णकृतः नवीनरीत्यानुकूल्यत्वे विषयापहारएवेति तत्रानुत्पन्नेरवान्वाख्यानेन परत्वादेर्मदुक्तरी
त्यैवापयारेनस्यावश्यकत्वात् निरधिष्ठानारोपासंभवेनारोप्यस्याकाल्पनिकत्वमर्पयन्नस्तुत्वादि संभाव्य
मिति प्राहुः फलभेदइति फलं शास्त्रप्रवृत्तिफलं स्वरत्नसहाप्रयः स्थानीतद्भेद इत्यर्थः फलस्य शास्त्रोर्थ
आद्यंतं गः एतेन षष्ठीसप्तमीकृत नम्नुमतेति प्रवृत्तस्य प्रवृत्तिकृतो भेदोऽस्त्येवेति परास्तं यदस्मस्से

कमते तु तन्निमित्तकमन्यस्य कार्यं भाष्यते ननु तस्यैव लक्षणपदेन स्थान्यतिरेकस्यैव निमित्तस्य ग्र
हणात् स्थानित्वे नापि निमित्तस्य ग्रहणे लुप्रस्य यस्येति संबंधसामान्यषष्ठ्या प्रत्ययस्यैवोपे प्रत्यय
संबंधिकार्यं स्थानिवदिति सूत्रार्थेन प्रत्ययस्थानिकस्य प्रत्ययनिमित्तकस्य च सिद्धौ लक्षणपदवै
यर्थ्यापत्तिरिति बोध्यं निर्बाधमिति· वास्तविकपूर्वस्य पदत्वे पि पूर्वोद्देश्यपकत्वाभावादिति भावः भ
द्वास्तन प्रत्ययजमिति सिद्धं लक्षणं ग्रहणं निमित्तता भाष्येपि स्यात् कुः रोरे चेति रुत्व यत्वादेर्हलः पर
त्वे नाभावेपि सर्वथः रुत्वस्येति· रेफेण वसिद्धिरित्यर्थः दिगिति दिगर्थस्तु सर्वत्रलोमेत्यर्वस्यसुपो सा
द्युदात्तत्वसिद्धये सर्वस्वरे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणं भवतीति वचनमेव वस्तु कृतां गस्येति पक्षे कर्त्तव्य
मिति भाष्य एव स्पष्टं नन्वेवं लुमादि शब्देन लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं लुप्तप्रत्ययविधिकपूर्वस्यांगमनो

ंवाकार्यनेसमर्थैपर्यवसन्नेमध्यवर्त्तिनः सुवंतमितिपरसंज्ञायाः नन्वनुमते निषेधाभावेनपदत्व
17 प्रयुक्तकार्यापत्तिरिति पूर्वपक्षयति स्यादेतदिति तदवयवभूतंविधानावधिसमुदायावयवभू
तं अनंतरेत्यिति तेनराजपुरुषेणासत्रपूर्वपदस्यनभत्वमितिनलोपसिद्धिः उभयोरपिभवतीति भसं
ज्ञेतिशेषः भसंज्ञायाअविषयेदोषइति शंकते नन्वेवमपीतिभन्यविषयेदोषपरिहारेपि निषेधा
दिति अयंभावः स्वादिष्विति योगोविभज्यते स्वादिषु पूर्वंपदं स्यादित्यर्थः ततः असर्वनामस्थाने सु
वंतमित्यनुवर्त्तते यचीत्यपकृष्यते असर्वनामस्थाने इत्यसमर्थसमासस्तेनप्रसज्यप्रतिषेधः य
चिसर्वनामस्थानेपरतस्तद्विधानावधिभूतं पूर्वपदं नविधानावध्यवयवभूतं सुवंतमपिपदंनेस
र्थः विधानावध्यवयवसुवंतेचयजादिसर्वनामस्थानाव्यवहितमेवयाप्तं तेनराजपुरुषाविस्या

दे पूर्वपदे नत्वोपादि सिद्धिः नाश्रीयत इति तेनोभयविधय षत्वनिषेधासिद्धिरिति यचीत्यपकर्षप्र
योजनं शंका समाधानाभ्यामाह ननेवमित्यादि वावं तस्येति भाव्य परग्रहणं तु चित्स प्रयोजनं सा
त्प्रतिषेधेनेति प्रत्यय प्राग्वर्त्ति निष्ठ पदत्वमाश्रित्य पदाद् इतेर्नेति निषेधो नेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः एते
नसापि पूर्वभागनिष्ठं सुवंतं परमिति पदत्वं ग्रहीत्वा निषेधो दुर्वार इति ज्ञापितेनापि सा निग्रहणवैयर्थ्यं
दुर्वारमिति परास्तमिति प्राहुः पुग्रंचेति लाघवादिति भावः तथाहि अंबांबेति सूत्रस्य इति सुपस्य
इति विहितकप्रत्ययांतस्यानुकरणं प्रतिपदोक्तत्वात् गोष्ठइत्यादे सुपि स्थ इति केगतिकारकेनिसु
बुत्पत्तेः पूर्वं समासे पदस्यादेरित्यर्थे षत्वनिषेधाप्राप्तावादेशप्रत्यययोरिति षत्वेन गोष्ठ इत्यादि
सिद्धे गवादिग्रहणं न कर्तव्यमिति प्राहुः अन्ये तु गवादिग्रहणं ज्ञापकं सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासोऽनि

18 स्त्र इति धनक्रीतेत्यादावर्थमनित्यत्वमावश्यकं चेत्याहुः वार्त्तिके त्विति पर्युदासात्सादंत विधावेवायंनि
षेधः तेन सुगत्सीभ्यां विसृतो समासे ई शशब्दस्य परत्वादजादेः परस्य विधीयमानो उ- सुट् सिध्यति
अन्यथा उ-सुड् उः पराद्दिविधित्वाभावात्प्रतिषेधापत्तो उ-सुट् न स्यात् तद् इति बोध्यं कर्तव्यमेवेति पूर्वं वा
र्त्तिकारः पदादिविधाविति संबंधात्संतविधावेव निषेधः षत्वे तु परत्वं भवत्येवेति षत्वनिषेधः सिध्य
तीति बोध्यं पदादिविधावेव पदादिपदोच्चारणेन विहिते सात्पदाद्योरिति निषेधविधावेव न तु परं
तविधो षत्वनिषेधविधिभिन्ने तेन परमवुधाविसज भषू भावेन कुत्सं घेः योगविभागादेः पक्ष ह
यं उत्तरपदत्वे चेति वचनं तस्य स्याख्यानरूपं सावपीति स्वादिष्विति योगविभागेन सावपि पदत्वप्रा
प्तेः पक्षे चेति अंगाधिकारस्थत्वाभावात्पूर्वकार्यत्वाभावाच्च ग्रुसोनं तु पत्नेति निषेधाप्राप्तेरित्यर्थः

प्राप्नुवंतीति विशिष्टकार्यत्वात्पूर्वकार्यत्वाभावेन नलुमतेस्तस्याप्राप्तेरित्यर्थः माभूदिति आदेशाइतिशेष
:सिद्धे तइति वार्त्तिकमत्ते त्वांगत्वाभावान्नऽनुमतेस्तस्याप्राप्तिरित्यर्थः इति चेदिति ननु लुङीति विषय
सप्तम्याभविष्यंस्यादेशाइति चेन्न नलुकालुङेविषत्वापहारेण विषयत्वज्ञानार्थं प्रत्ययग्रहणस्याश्र
यणीयमेव तत्र नऽनुमतानस्मिन्निस्यर्थे न प्राप्नोतीति भावः विधानादिति लुङि विवक्षिते यदाधेधा
तुकं तस्मिन्न विवक्षिते वधाद्यादेशाइत्यर्थः लुक्प्रत्ययनिरूपितांगसंज्ञकस्य यत्कार्यं तत्र निषेध
इत्यर्थोन्नदोषइत्यर्थः अयं भावः विषयत्वापहारे ऽपि आरोपितं बुद्धिविषयत्वमादाय कार्यप्रवृत्तिः
प्रत्ययलक्षणेन बोध्यते अवश्यं चैवं विज्ञेयं अन्यथा परत्वाद्दिन स्यात् एतेन लुगादिविषये शब्दाने
सत्वापत्त्याऽनुत्पत्तिरेवेति कथमेतदितिपरास्तं आहार्यारोपेण शास्त्रप्रवृत्तोः कार्यविपरिणामाद्वा

19 सिद्धमिति भाष्येणाबोधितत्वादित्याहुः निर्देशइति सवर्णे मेरुसिद्ध्यर्थं तु संघस्य पाठ्यमिति नु कर्म
ण्यत्र यत्न इति भाष्यकारेणैव दोषपरिहारउक्तइति दिक्। अचोऽन्त्यादिटि निर्धारणे बहुवचनस्ययुक्त
त्वादाह जातावित्ति निर्धारणेषष्ठी विनाऽप्यइत्यस्यान्वितत्वेन सामर्थ्याभ्यासोऽत्र मे कवचनमिति भा
वः एतेन जातसभिप्रायेण व्याख्यानेऽपि बहुत्वापत्तिर्दुर्वारेत्यपास्तं पचतेइति ननु बहूनां ह्यर्थे संभवा
त्पचेतेइत्यादावेवस्यान्ननु पचतेइत्यादावितिचेन्न व्यपदेशिवद्भावेनादोषइतिभावात् नच स
सहायवत्वं व्यपदेशिवद्भावइतिवाच्यं ससहायेष्वेतादृशस्थले व्यपदेशिवद्भावस्य प्रवृत्तेरेकाजिति
सूत्र बोधितत्वादित्याहुः अलोऽन्त्यात्पूर्वउपधा वर्णसमुदायेइति प्रकृतेरन्यरूपेणभवनं विकारः नह्यभा
वोरूपवानितिभावः सर्वादिर्शइति विकारत्वेऽनभ्यासेतिनिषेधादंससस्यादिसर्थेः अनुवृत्तेति अस

र्वलोपः स्यादितिच्छेदः तदर्थं लोपग्रहणमित्यर्थः पूर्वत्रेति सिद्धाया शिल्व्ययो जनाभावादित्यर्थः
सुवचइति नन्वेवं सूत्रे शकारः सोरेव श्रुत्वे नायं शिलार्थे भिन्न एव वाऽयं इति संदेहः स्यादेव सत आ
ह स्पष्टार्थमिति कस्मादच यत्स्लोपो प्यस्वं इ पदे एवेति भाष्याशयमन्ये संयोगांतलोपस्तु न संयो
गांतस्य पदत्वाभावात् शस्य भिन्नपदत्वात् हलीति सप्तम्येति यद्यपि हलीत्यस्यानो विशेषणत्वाद
कारस्य व्यवधानात्कथमनो हल्त्वादि परत्वं तथापि येन नाव्यवधानन्यायेनादोषः इदं चेदोलोपइतिप
क्षेप्यावश्यकं सर्वलोपार्थमेवेति अनुवृत्त्यासिद्धे अत्र ग्रहणेन पुनः सनः परामर्शो दत्र सन्नियोग
भ्यासत्वाक्रांतस्तस्य सर्वस्य लोपइत्यर्थ इति भावः संगच्छतेइति संयोगस्योपधात्वात्स्वरस
तइत्यर्थः न्यायानुगृहीतत्वादाह यच्छेति जातौ चेति जात्याख्यायामिति प्रत्याख्यानादिदं चेसं

२० अयं भावः शक्तिग्रहपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमे मानाभावः जातिप्र
कारकव्यक्तिविशेष्यको गौर्गोपदवाच्य इत्येवमेव शक्तिग्रहो जातिव्यक्त्युभयविषयकोपस्थित्यादेः कार
णं अत एव जातिविशेष्यकशक्तिग्रहविषयात् गोत्वपदाज्जनकादपि व्यक्तिबोधः जातिव्यक्त्योरन्यत
रस्य विशेषत्वे च पुरुषेच्छैव नियामिका तात्पर्यग्राहकं चैकवचनं बहुवचनादि तत्र जातौ व्यक्तेः प्रका
रता अभेदः प्रधानताद्रात्म्येनेति न वाहाद्यन्वयानुपपत्तिः गोत्वपदजन्यगोत्वबोधे तु भेदः प्रधानताद्रा
त्म्येनेति न गोत्वं वाहयेत्यादिप्रयोगः व्यक्तिद्वारकोऽन्वयस्तु प्रत्ययस्यैवार्थः एवं च जातौ संख्या
न्वये एकवचनस्य व्यक्तौ संख्यान्वये बहुवचनस्य सिद्धत्वात् जात्याख्यायामिति सूत्रं प्रत्याख्येयमे
व एतेन एकस्मिन् वने पत्रे एक एवाम्रवृक्षः स्तत्र जातिपरत्वे आम्राः संतीति प्रयोगस्य साधुत्वार्थं

नास्यपश्चेति सूत्रं कर्त्तव्यमेवेत्यपास्तं प्रत्याख्यानभाष्यविरोधात् गुरवः आचार्या इत्यादिप्रयोगात्तत्व
वस्याभेदेन व्यक्तिभेदं गृहीत्वा कथंचिदुपपाद्या अभेदप्रधानतात्पर्यादेव गौर्नित्य इत्यादिनापाद्यमि
तिप्राहुः तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ननु सतीत्यध्याहारे मानाभावः किंच प्रधानक्रियान्वये संभवति
सतीत्यत्रान्वयो न युक्तः किंच विधेयं गपरिभाषाया विधेयान्वयिन्येवोचितप्रवृत्तिकत्वात्तच विधेयप
रिभाषा नानुवादे इति निषेधाच्चेत्यत आह यद्वेति अनुपश्लिष्टं यराभवने वाक्यार्थः उपश्लिष्टे यणीति
नुकार्यद्वारा तत्क्रियासंबंधप्रदर्शकं वाक्यांतरं तत्र अवि सति यणोस्तु को पूर्वस्य परस्य वेति संदेहः एवंच
त्रिश्राहतचैत्रमैत्रयोरप्युपश्लिष्टत्वादिति व्यहीवेदुभयत्रापि तत्वादुपश्लेषस्य स्यानिसंदेह एव व्यवहिते
पिप्राप्तेरितिभावः अत एव नद्यवधानेपि गंगोपश्लिष्टो घोष इति गंगायां घोष इत्यादिव्यवहाराः संग

मं

21 ष्ठते अंगसंज्ञासूत्रे प्रत्यये इत्यंतं सूत्रं विंश्य प्रत्यये गृह्य मालोच्य स्यादित्यादित्वशारीत्यंतमुपतिष्ठत इति
परिभाषया ख्यन एव विधाना वधिभूतयो रादेशाद्यर्थेन ख्यण्णु न रयो रादेशाभावस्यास्पष्टत्वादनुप
रमेवोत्तरमिति गूढाभिसंधिराह सत्यमिति नन्वेवं रीत्या लत्रदोषाभावे स्वरूपापेक्ष परिभाषाया निर्वि
षयत्वेन नैव पर्याप्तमत आह इतिकरण इति स्वंरूपमिति शास्त्रादंतरंगत्वा द्वास्य रूपस्लाभेन त्वग्राभार्थ्योयं
नेति शब्दः किंतु लब्धशब्दपरत्व वैपरीत्येनार्थ परत्वकारकः अत्र प्राहुः तन्मात्रोदाहरणं कपरिभा
षारंभेपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषयापत्तिप्रसंगवारणे तृष्येवेति सामर्थ्यादनिषार्थ्य मेव परिभाषेति पलितं
दरंचतत्र सूत्रे सूर्वग्रहणसामर्थ्यादेवलभ्यत इति पृथकु परिभाषारंभान्नतस्मिन्निति स्वरूपग्रहण
मिति किंच यदीत्य नास्य या गभी कृतमिति इत्यादिवदिति अत्रेदं बोध्यं अचीत्यादिसप्तम्यंतार्थकत्वस्तु

द्वः सप्तमीतु सप्तम्यंतो निनष्टव्यार्थ इति बोधयन्तद्बोधार्थस्य निर्दिष्टइत्यनेन सामानाधिकरण्यायापि
इति शब्दस्तु परामृष्टसप्तम्यंतस्यार्थपरत्वकृते निःशब्दो नैरंतर्ये दिशि[illegible]च्चारणे अचीत्यादिसप्तम्यः औ
पश्लेषिकेऽधिकरणे उपश्लेषः समीपवृत्तित्वं उच्चरितप्रध्वंसित्वात् तच्च द्वयोर्व्यसंभवत्यपि बुद्धिकृत
स्यान्यादेशभाववद्बुद्धिकल्पितमेव पूर्वस्येतितु यत्रोपस्थितिस्तत्र निर्दिष्टस्यादिपरं स्यादिति बोधकप
दांतरषष्ठीबोधितसंबंधानुवादिका च षष्ठी यणोऽनिष्पन्नत्वात्कथमुपश्लेषवान् यण भवतीत्यर्थेतुप्र
माणभावः प्रसारस्य उपस्थितत्वाच्च पूर्वत्वेऽवधिरजेव एवं चोपस्थितात्व्यवहितात्वः पूर्वस्य कः प्रसं
गः अनुपश्लिष्टो यण भवतीति वाच्यः सूत्रार्थः संबंधविशिष्टस्य विधानात् निष्पन्नस्य कथमचीति विशे
षणमिति नाशंक्यं अनिष्पन्नस्य यणो विधेयत्ववदिति केचित् असत्कार्यवादे मृदि घटो भवतीतिवद्

22 धिकरणत्वकर्तृत्वे उपपाद्येते इत्यन्ये सांख्यमते वर्णानां नित्यद्रव्यत्वान्न कोपि शेषवत्त्वं गोचो चवदंति व
स्तुतस्तु कार्यविपरिणामाद्व्यसिद्धमिति भाष्यरीत्या सर्वप्रक्रियाया बुद्धिकृतत्वान्नासंभवो व्युत्पादनस्येति
प्राहुः एतत्परिभाषान्यथानुपपत्त्या य एव पूर्वश्लेषः स्थानिद्वारक एव परं परया कर्त्रन्वये सप्तमी च नेना
चीतीको विशेषणमिति तु हरिदीक्षिताः शब्दरत्ने सूचयंति उपश्लेषः स्थानिद्वारेति वदद्भिर्हि विधेयत्रि
यान्वयित्वमवाचीत्यादेरंगीकृतं पूर्वस्येत्यस्य विशेषणमिकइत्यादौ त्यक्तं सूक्ष्मविवेचनेनेति विदुषो
विदांकुर्वंतु । अत्र केचित् सप्तम्यंतार्थकतत्पदोपादानं विना सप्तमी निर्दिष्टे पूर्वस्येति कुतो न सूचि
तं लाघवादिति चिंत्योयमिति करणप्रयोजनपरः कौस्तुभ इत्ति सप्तमीपदं सप्तम्यंतार्थपरं तस्मिन्न
निर्दिष्टे यणित्यर्थेन अचि इति परे यणिति नार्थ इति तेषामभावः तस्मादित्युत्तरस्य अग्निमीके इ

ति इह निघातो भवतीति शेषः इह न भवति निघातः इति शेषः इह तिङ् तिङ इत्यादौ वार्त्तिकमिति स
मर्थ्ये पंचम्यर्थयोः संबंधस्य पूर्वोत्तरवर्णे हि नित्वात् उभयोः कार्यप्राप्तौ नियमार्थ परिभाषाद्वयस्य
पंचेवचनं प्रयोजनमाह दधीत्यादी तिवार्त्तिकार्थः प्राग्वदिति इकरणान्तस्वरूप यह णमित्यादि यो
ध्यं पूर्वस्यांगस्येति लिण्मितांगसंबंधिदीर्घीभूताभ्यां साकारात्पूर्वस्य परस्य वसांगमिसंदह
सूत्रे उपस्थितत्वात् द्विहल एवागमित्वमिति न पूर्वस्य नुट् द्विहल्ग्रहणप्रत्याख्याने तु अंगस्ये
ति श्रुतत्वात् अंगसंबंधिदीर्घीरंगस्य नुडित्यर्थे पूर्वस्य न लिण्मित्तांगत्वमिति न पूर्वस्य नुट् अंगते
चान्तरत्वं इत्यस्यापि तस्यापि प्रत्ययविधानावधित्वात् विशिष्टस्य तु धानोरेव द्विरुच्चार्यत्वादिति भावः
योग इत्येति नस्मान्नुडचीति तु चिंसं उत्तरपदेन पूर्वपदाक्षेपान्न स्वरूप पूर्वपदात्पूर्वस्य परस्य वेति

23 संहे लेडुयस्थितत्वा दुत्तरपदस्यैवागमित्वमिति न पूर्वस्यानु दू इति न तत्र फलं परिभाषोपस्थानस्ये
ति नस्यात्लु सइति । स्थान्याकांक्षासत्वादवयवषष्ठी शस इति शसपरत्वदवयवेत्वाक्षिप्तिकेत
न पूर्वसवर्णः दीर्घोन्पूर्वस्य शसवयवस्य नकार इत्यर्थः ३ अतिप्रसंग इति परिभाषया वारणमि
ति प्रयोजनसंभवादित्यर्थः अशद्वाक्ष सि आनिति द्वयं दिक्ति दिगर्थस्तु परिभाषायास्तन्मा
त्रार्थत्वे तत्रैवोत्तरग्रहणं कुर्यात्तस्मान्न स्वरूपग्रहणमिति बोध्यः भाष्यमिति एवं हि भाष्य श
कारवतो ग्रहणं किमर्थं नाद्विसेवोत्सेत इहमाभूत् नंरनः तर्ह्येवं वक्ष्यामि नान्त्येलो मोः निदि
तामिति नतोहल्लउपधायाः क्ङितीति नोर्हि द्विनस्सीसत्र न प्राप्नोति एवंतर्हि क्ङितीति वर्त्तते ए
वमपि द्विनंस्सीत्पान प्राप्नोति नैषा परसप्तमी स्यादि अनुवर्त्स्यति अनुनासिकस्य क्वीत्पतः बानशा

२३

इति धातोः परस्मैपदित्वात् शानचोऽभावादित्यर्थः प्रवर्त्तनेनेति प्रत्ययस्यांगांशेउत्थिताकांस्स
त्वात्किं तीत्संगविशेषणमेवस्यादितिभावः ह्निनत्तीत्यत्रचनस्यादित्यपिबोध्यं श्नमःशित्वात्
पिपरिभाषानुपस्थितिरित्याह श्नमइति इट्टागमइति श्नमइतिशेषः साहचर्यादिति आभ्यस्त
योरित्युत्तरसूत्रसाहचर्यादित्यर्थः अनुवर्त्तमानेनेति अतउदित्यतः विशेष्यत इति --- सामा
नाधिकरण्येनेत्यर्थः स्थितमिति ननुसत्सप्तमीत्वेपिनंदमानेदोषानुद्धार इति चेत् पंचम्यावि
परिणामेनकिंकृतोनशब्दान्तरस्येत्यर्थेनभाष्यएवसमाधानात् इतिबोध्यं वस्तुतस्त्वेवं यामनास्थि
तमिति प्राचांग्रंथेइतिशेषः पूर्वपक्षत्वात् प्राचांपक्षत्वात् अनास्थयातथोक्तमिति अपरि
ष्कृत्यैवसत्सप्तम्यांपरिभाषाप्रवृत्तिरित्युक्तं तदपरिष्कारस्येत्यं तस्मिन्निति सूत्रेनिर्दिष्टइत्यधिर

२५ रणसहाप्येवकारकसप्तमीत्वाद्बलवत्वात् एवमचीत्यादि एवं च कारकसप्तम्यामेव परिभाषा
प्रवृत्तिरिति युक्तं किं च सत्सप्तम्यां परिभाषाः संभव एव तथा हि अचि सति यण् भवतीत्यर्थे यत्र
क्वाप्यचः सत्तामात्राश्रयण प्रसक्तिवारणाय परिभाषा अपेक्षितव्या तर्हि सप्तमी अचीत्यस्य विधेयक्रि
यान्वये यो विधेयक्रियाकर्तुर्विधेयतया तेन तयोर्वोपपर्योसंभवात् पूर्वस्येति षष्ठ्याः अनन्वयाच्च त
स्य अन्यत्रान्वयो अन्यत्र तन्निरूपितपूर्वत्वस्यान्वय इत्यस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वाच्चेत्सत्यं उपश्लि
ष्टपदाध्याहारेण उपश्लिष्टस्येको यण् भवतीत्यर्थः संहितायामिति सूत्रस्थभाष्यसंमतः प्रयो
गसिध्यतीति असद्वृत्ति यद्यपि तथाप्यागमहिंगात्वस्य मान स्यात् इत्यस्यावयवषष्ठीमेवेसनि
यतयोगाभावात्स्थानषष्ठीत्वाभाव इति शेषो बोध्यः ज्ञापकादिति आकुणइत्याद्यावादचीसन

योः षष्ठी प्रकल्प्यकत्वे द्वयोर्गुणस्थानित्वे न विधेयाहृत्ते गुणानुरोधेनान्याय्यत्वादेकस्मिन्नादेशो
द्वयोः स्थाने सिद्धत्वेनैकग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापकमिसर्थः वहोरिति पंचमीति ननु लोपादेशयोर्वि
धानसामर्थ्यात्सवर्णयोर्भविष्यन्ति॰ लोपपक्षे प्रत्ययमात्रस्यैव यदिति वक्ष्यवर्णमस्त्विति पंचमेवेति
कुत इति चेन्न पर्यायेणैकस्यादेशद्वयविधौ वहो भ्रं लोपावितिवक्तव्ये पृथक् वहोरित्युक्तिसाम
र्थ्यात्भैकविभक्तित्वमिति निश्चये विनिगमनाविरहेपि व्याख्यानात्पंचमीत्वमित्याशयात् अन्ये तु
भ्रूवहोरितिसंत्यक्यित्वा पूर्वसूत्रसाहचर्याद्धादेशं विधाय द्वितीयं वहो लोप इति सूत्रं पुनरसूत्रेऽ
पि मयसां मध्ये इत्थस्य यद्विधाना द्वहोरिमस्य पंचमीत्वनिश्चयात्तत्साहचर्यात्पूर्वसूत्रेपि पंचमी
त्वं एतेनोत्तरसूत्रे प्रत्ययस्यागमित्वात्पूर्वसूत्रे प्रत्ययस्यैवाहरादेशाः किमिति नेति शंकापिपरा

३ —

25 स्येति प्राहुः तथा गोतइति अचरितार्थेति शेषः अनंगत्वादिति नचाणित्वसामर्थ्यादनंगत्वेपिवृद्धि
रितिवाच्यं ञ्णित्यंगकार्येत्यस्यायोगेनानंगस्य वृद्धिविधायकवचनकल्पनापेक्षया षष्ठीकल्पनेला
घवात् आज्जसेरितिसूत्रेकृतार्थपंचम्याः वयचीति सप्तम्याऽचरितार्थयाषष्ठीकल्पनादाह प्राय
णेति अनवकाशेति उत्तरस्यासंबंधादित्यर्थः उत्तरार्थतयेति त्रेस्त्रयइत्यर्थतयेत्यर्थः आदित्यनुवृ
त्तयेति आज्जसेरित्यतः यदित्विति सूचितामरुचिंस्पष्टयति वस्तुतस्त्विति विहितस्येत्यध्याहारे
सामानाधिकरण्यार्थं आमइतिषष्ठ्याविपरिणामः अतइत्यनेनपरत्वेनविशेष्यतइत्यर्थः अथवावि
हितपदेनपंचम्यर्थोन्वयाद्यामाऽनन्वयाद्युत्तरत्रामीतिसप्तम्याः पूर्वसूत्रेअसुग्विधायकेपंचम्या
श्चचरितार्थत्वात्परत्वाद्यादिसेवसप्तम्याः षष्ठीकल्पयतीत्यर्थः पूर्वव्याख्यानेविप्रतिषेधविषयो

उः सिधुङिति द्वितीयेत्वयमपिविषयइतिबोध्यं चर्त्वेनेति छस्यतुक् परत्वादित्यर्थः चकारद्वयमिति
पद्यपिपसंतांद्वितिविकल्प्या नुग्नास्तीत्यपिवक्तुं शक्यंतथापिवैकल्पिकेषुशास्त्रानुष्ठानरूपधर्माधि
क्यफलकत्वेन तुक्सहितपाणिनिपाठमभिप्रेत्यद्वाप कवर्णेनमिदं द्विगिति द्विगर्थस्तरूषष्ठीपदानुरो
धोगौरवं उभयोः कल्पकत्वाभावायपरत्वानवकाशत्वादिगवेषणंच इकोयणिसादौ श्रुतषष्ठीस्य
स्यपरिभाषाप्रवृत्त्यनापत्तिश्च किंच इकोयणिसादौषष्ठ्या अनुवादत्वं उःसीत्यादौविधेयत्वंचेति
क्लेशादयंपक्षोभाष्येकस्यचिदेकदेशिनोनसिद्धांतिनइतिबोध्यं स्वं रूपं शब्दस्या स्वंरूपंसंज्ञिशब्दः
संज्ञा स्वरूपयोः शब्दःसंज्ञेत्यर्थः स्वशब्देन स्वस्वरूपात्मावाची आत्मवाचिनःपुंस्त्वात् रूपग्रह
णंवैयर्थ्यापत्तेश्च किंत्वात्मीयवाची आत्मीयंचार्थः रूपशब्देनस्वरूपं एवंचात्रयास्त्वेशब्दः शब्दा

२८ र्थोभयबोधकइत्यर्थः पर्यवसितइत्याह संज्ञीति एतेन संज्ञेत्यस्य आह र्तुशक्यमित्यपास्तं पूर्वविनि
र्देशात् रूप्यते बोध्यतइति रूपमर्थः सोपि बोध्यइत्यर्थपरभाष्यविरोधात् प्रयोगसमेति अग्न्यादि
शब्दाएवेत्यर्थः एतेनाग्निशब्दस्याग्निशब्दवाचकत्वमयुक्तं शक्यत्वशक्तत्वयोर्भिन्नाधिष्ठानत्वा
दित्यपास्तं उच्चारणभेदेन शब्दभेदात् शक्तियाहकं तु स्वं रूपमिति व्याकरणमेव घुधातोरिति
ननुसंज्ञाविधिसामर्थ्यान्न धातोर्ग्रहणमिति चेन्न ईहल्यघोरित्यादौ संज्ञायाश्चारितार्थ्येन किं घुधा
तोरेवस्यात् आतईत्वविधाने नाघोरितिपर्युदासपर्युदस्यमानघुसंज्ञकस्यैव ग्रहणात् ननुद्विवि
धसंज्ञासत्वात् द्वयोः किं स्यादिति चेन्न परत्वात्स्वं रूपमित्यनेन बाधशंकावारणार्थमशब्द संज्ञेति
सूत्राशयात् षांतस्यषट् संज्ञाविधाने न शब्दशास्त्रीयसंज्ञानां स्वरूपाग्रहणज्ञापने तु व्यर्थमेवेत

त्वरूपग्रहणप्रयोजनं शंकासमाधानाभ्यामाह स्यादेतदित्यादि तदेव आत्मीयत्वेन शब्दस्वरूप
मेव नन्वर्थस्याप्यात्मीयत्वेन कथं रूपमात्रग्रहणमत आह प्रतीताविति शब्दश्रवणे स्वरूप
प्रतीतेर्न शक्तिग्रहणापेक्षत्वमित्यर्थः ज्ञापका इति रूपवत्ते बोध्यते यत्तु न रूपं अर्थः तद्बोधका
रूपशब्दा इत्यर्थः तत्रार्थप्रातिपदिकत्वस्य प्रसंगस्य पूर्वस्यासंभवाच्छब्दद्वारकग्रहे प्रमाणाभा
वाद्वृद्धिसामर्थ्यात्तदर्थकद्व्यावच्छब्दग्रहणे प्राप्ते नियमार्थं सूत्रं एवं चार्थविशिष्टः शब्दोपा
तपरस्यार्थः फलितः न चांतरं गत्वा उपस्थितशब्दस्यागे मानाभावादुपस्थितार्थस्य सर्वथात्यागे मा
नाभावाच्चार्थसत्वमिति वाच्यं उक्तन्यायसिद्धार्थानुवादकसूत्रेण शब्दार्थविषये वृत्तियुक्त्या
यत्नाश्रयणस्य ज्ञापनात् तेन लस्यापत्यमित्यादौ न दोषः देवतापशुरुद्रीचां प्राचामित्यादौ च अ

२७ र्थकार्यस्याबाधात् इति सूत्रस्य इत्यर्थः शब्दा एवेति अस्मादय एवेत्यर्थः शब्दार्थाभियोपस्थिता
वपि शब्दज्ञानपूर्वंकत्वादर्थस्य स्वस्यैव प्रथमोपस्थितस्यागमानाभावात्सौवीपर्यसंभवान्वयीयाणा
मुपस्थापकाभावाच्चसूत्रोपस्थिता एवेति भावः यद्यपि सौत्रेभ्यो भिन्ना एवमस्मस्यप्रकृतिभूतास्त
थापि सादृश्यात्त एवेति अस्मभिन्ना सर्वं शीपशिखेति वदिस्यापि बोध्यं अधिकाराच्चेति तेच अस्मासमो
रूपस्थितत्वाद्यास्मादय एव न पर्याया इत्यारंभादिति अत्र शंकुः ईदूतिति द्विधोर्न अस्मत्तत्वान्त्यात्तमी
त्वेनेत्यर्थः एतेनाघोरित्येव पर्युदासे संज्ञाचरितार्थेस्यपास्तं षांतसंज्ञाविधानेन शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रह
णं नेति केचित् तन्न टांतस्य संज्ञास्वरूपत्वेन षट्स्विसादावेव षट्चीस्यादि स्वरः स्यान्नत्वशासां तुकुन्ने
स्यादिति षांतस्य संज्ञाविधासार्थक्यात् उुइति वत् टांतेव संज्ञो न तु षकारांतानां प्रमाणाभावादिति शंकुः

संज्ञि क्वचिदिति सर्वे सर्वार्थाः इति नयेएकधर्मि बाधकत्वं संज्ञायाः शास्त्रे संकेतयति यत्र संकेतस्तत्रान्य
बाधाभावो र्थादित्यार्थिकोऽयं नियमः पूर्वत इति न त्वियं परिसंख्या दोषत्रयवत्त्वात् अयमेव शास्त्रसंकोच
पदार्थः कटादिवच्छुन्नेः सावयवत्वाभावात्कात्स्न्यादृश्यः संकोचः एतादृश संकेतस्य प्रकरणरूपत्वेन वि
शेषावगतिहेतुत्वं अत्रेदं बोध्यं आकडारादेकस्य विरोधाभावात्संज्ञानां बाध्यबाधकभावे प्यत्र विरो
धाद्बाध्यबाधकं भावः स्वंरूपमित्यस्य सामान्यस्य घुसंज्ञारूपविशेषेतरविषयत्वं तं त्रांतरन्याये
नवारयमितिनष्पद्दोषः अयमेव बाधपदार्थः एतेन द्वयोर्युग्रहणेन ग्रहणं स्यात् स्वं रूपमित्यने
न परत्वाद्बाध एव वा स्यादिति परास्तमिति पाठात्सिद्धेति वस्तुतस्तु साहचर्याद्वाधजधान्तोर्ग्रहेण
भाजिग्रहणं सार्थकं भाशधातुनाविभागादिति सिद्धेऽर्थे चेयत आह न्यायमसिद्धावेति एतेन शीघ्रो

२४ पठ्यिति मङ्गलकत्वेन अभिव्यक्तपदार्था इत्यनेनानर्थकाप्रसिद्धार्थकसंज्ञा शब्दव्यावृत्तिः नेन संज्ञाश्च
शुराद्यन्न स्वतन्त्राः न वृत्तिगुणाभ्यागमनपेक्ष्य प्रवर्त्तमानाः तेन गोणव्यावृत्तिः लोकविश्रुताः लोकप्रसि
द्धाः तेन प्रसिद्धार्थकाप्रयुक्तच चंतीत्यादेरसाधुत्वं बोधितं भवति न तद्वृत्तिषु न तत्सदृशेषु समानश्रुतिश
ब्देष्विति तस्यार्थः नारंभणीयमिति· ननूपसर्गे घोः किरित्यादौ उभयग्रहणं निवृत्त्यर्थं शास्त्रसंज्ञेति निषेध·
आवश्यकः सांतायडिति षकारान्ते षट् संज्ञाविधानसामर्थ्यात्संज्ञायां स्वरूपग्रहणं नेति भाष्यात्स्पष्टं स्व
सावर्ण्यादेवेति एकस्थानप्रयत्नत्वादित्यर्थः कथमन्यथेति स्वस्य स्वसवर्णत्वाभावे इत्यर्थः तत्रव्यक्ती
ति नकाररूपव्यक्तिभेदात् इह त्वकारभेदानेत्यभिमानेनेदं वस्तुतः प्रसूच्चारणभेदोऽस्तीत्याह इहापी
ति एवं रीत्या सावर्ण्यीयपादेनेपि द्वितीयस्य प्रत्यर्थं जातिपक्षस्य वाणुदित्सूत्रविषये आवश्यकत्वेना

एष्वपि स एवोचितइति प्रसाख्यातमग्रहणमिति तत्रत्वपि सुपसुप्तमतइति बोध्यं तथेति अणु
दिदित्त्रयथातथ्येर्सः नादिचीति अवि[illegible] अकारग्रहणाभावे व्यर्थं सत्त ज्ञापकमित्यर्थः हस्वस्याग्रो
यमिति हस्वादीनां योऽहंइसर्थे ह्रस्वशब्दद्वयस्यैकशेषेण सहप्रयोगाभावात्पर्यायाणां विरूपाणाम
पीत्येकशेषात्सामान्यविशेषयोर्वाचनिकद्वंद्वनिषेधसत्वाद्विशेषणमेवग्रहणसिद्धेर्न्यायसिद्धमिद
मितिकेयरः प्राच्यभरतेष्विति निर्देशाद्विनिसः सन्निषेधइति वाचनिकमेवेदमित्यन्ये पिस्मयोयेति वाचनि
कमेवेदमग्निमं च पर्यायवचनइति विभिन्नानुपूर्वीकत्वे सत्येकशक्यतावच्छेदकत्वंपर्यायवचनत्व
मिति फलितं अयमेतस्यपर्यायइति कथंतत्राह भीमइति स्त्रिदित्यपि वाचनिकमेव हस्वादौराजा
दैवेति हस्वादावुक्तो न्यायः राजादौसभाअराजेति छित्वान्नस्त्रिचपुत्स्मायेन राजशब्दभिन्नस्य राज

२९ शाब्दार्थवाचकपर्यायस्यैव ग्रहणमिति· अणुदित्सवर्णे· एतत्सद्बोध्योऽयमर्थ इति शास्त्रे ग्रहवदे
तदर्थबोधकमेतत्सद्रमिति पद्योद्देश्यकबोधकत्वविधेयकशक्तिग्राहकमेतत्सूत्रमिति भाष्यप्रमण
पदस्य तेन यत्र तु व्ययोगः भाष्यप्रमिति न्यायविरोध इति बोध्यं एतेन सवर्णस्य संज्ञा अणित्यर्थे पठेदि
ति न्यायविरोध इत्यपास्तं अणपरेणेति कृतधातोर्ऋकारस्य च्वीकृतदित्यत्र दीर्घस्थाने ह्रस्वऋकारवि
धायके उर्ऋदिति सूत्रेन परकरणमवलिङ्गं पूर्वेणाणित्यस्य उद्देश्यपन दीर्घग्रहणं ह्रस्वस्यैव स्थानि १
त्वमादेशत्वं चेति आदेशांतरनिवर्तकत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थत्वेनाविधीयमानत्वान्स्थानेतर
तमइत्यनेनऋकारस्यवारणेन तपरस्तज्ञप्रहणस्यार्थलाभाचेन च सामर्थ्यसत्परेणाणग्रहणं बोध
यति परेणाणित्यस्यत्तूद्देश्यत्वा दीर्घस्या पूर्वे ह्रस्वादेशाविधायकत्वमस्तु भिन्नकालव्यावर्तक

त्वेनैव भिन्नकालस्यापि तत्संपादकत्वेन सार्थक्यमिति भट्टानामाशयः वस्तुतस्तु परेणाऽऽ एवाधनेऽपि वि
धेयत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः अयं सत्प्रत्ययः इति निषेधस्याप्यनित्यत्वं बोधयति क्वचिन्नेन चोः कु - र
इसो सरिमासे दीर्घकारकवर्गयोर्ग्रहणसिद्धावुदित्करणसामर्थ्येन कस्मान्मिति प्राहुः चकारादिति
दूरं संस्तरी सा इकारादिषु कालपुरुषाद्युपाधिभेदेन स्थानेषु भेदमारोप्य तुल्यस्थानत्ववदकारेऽपि
तत्सत्वात्सवर्णग्रहणासिद्धेरिति प्राहुः ह्रस्वान्तेभ्य इति अत्र सूत्रे दीर्घोणामनणत्वमित्यपर्यालोचयेदं
एवमेवाप्यनआविति वाधयं विलितिवर्णस्वरूपापेक्षसंज्ञासापेक्षसवर्णसंज्ञोत्तरकालिकग्राहकशा
स्त्रे वाध्यार्थस्य स्वबोधकालेऽभावेन ग्रहणकशास्त्रेऽण्पदस्य दीर्घादिष्वप्रवृत्तावप्यन्यत्राणपदेन
दीर्घग्रहणे बाधकाभावः वर्णोपदेशादिषु चेति यथा सुशिक्षितोऽपि नटः स्वस्कंधमारुह्य न रीनर्त्तिती

30 कृणोऽर्थो सर्वो आत्मच्छेदाय प्रभवतीति तथेदं सूत्रं स्वांगेषु न सवर्णग्राहकमिति भावः इत्यभ्युपगमादिति अ
यमेतस्मन्केत्संज्ञाफलकानुनासिक्यवानितीत्यर्थः उच्चारणार्थेषु तु नि हितिफलकेत्संज्ञाफलकानु
नासिक्यवत्त्वं तदूपमेव वर्णो इत्येवमतीति व्याख्यानपरंपरयैव निर्णेयं तदुक्तं व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति
रित्यादि एतेनोच्चारणार्थेष्वित्संज्ञायाः अभावेनिकृत्यनापत्तिरित्यपास्तं ध्वनितमिदं परावितावितिव
दतोके मुद्याभिप्तिप्राहुः सूत्रांतर्गतेष्वेवेति आद्योच्चारणे विद्यमानमंत्यमित्यर्थः आद्यमुच्चार
णं यस्मिन्काले इति बहुव्रीहिणा उपदेशोऽस्यास्मिन्नित्यर्थो आद्युच्चारो वाऽभिव्यक्त्युत्तरकाले इत्यर्थो
वा अभिव्यक्त्युत्तरकाले इत्संज्ञायायुक्तत्वात् उपदेशोत्तरकाले त्संज्ञेति भाष्यात् तत्राद्युच्चारणसादे
हलश्रमाहारसिद्ध्युत्तरं णादिनामित्संज्ञा अन्यथा हल्ग्रहणे इदं कृत्स्ना हावंतरं गत्वा उच्चारणेनाभिव्यक्त्यु

न्तरमव्यवधाने नैवेत्संज्ञेति भावः आनुपूर्व्यादिति लोपे सति स्वरूपबोधनासंभवापत्तेरित्यर्थः इ
त्संज्ञानुपयोगे शापश्चाश्रयणेन पूर्वमेव स्वरूपेति नन्वज्ञानोत्तरकाले लोपः उपस्थापको नुबंधरहि
तरूपानुबंधरहितमुपस्थापयतीत्यर्थः इदं चानुबंधानेकांतत्वपक्षे बोध्यं उपस्थितश्चानुबंधो
पलक्षितोऽरो वेति भावः सवर्णग्राहकत्वं प्रत्ययभिन्नस्येति नेत्याद्दोदीर्घोदिप्रसक्तिरिति उचितमित्य
स्याभिप्रायः सिद्धांत इति न्यायसिद्धार्थानुवादकमेव नासिके स्यादिलिंगमंदमतीनामिति सार्थकमिति
भावः अर्थवत्त्वमाशंक्येति आरोप्येत्यर्थः तदाह अन्योहीति ननूपस्थाप्यस्याप्रयुज्यमानत्वादित्सं
ज्ञाप्रयुक्तकार्यविभक्त्यर्थान्वयश्च तत्र न स्यादत आह इत्संज्ञाकार्यत्वेति उपकारकत्वमर्थमुपकार्य
पलतीत्यर्थः क्षेपिष्ठादेवतेस्तत्रेत्संज्ञाकार्यकारित्वं योगादित्येवेत्यर्थः अन्वयोप्येवमिति आरोपितार्थ

31 निमित्तविनमर्थस्यारोपिते प्रकृत्यर्थ एवान्वयः आरोपितार्थस्यैव प्रकृत्यर्थत्वादित्यपि बोध्यं समाधा
नावेति यस्यानिकोधस्यानिकोवाचत्वे स्यासिद्धत्वान्नायं दोष इति न्यूहरोपविस्यओमत्रापियो
ग्यमिति भावः दूषणायेति व्याख्यानक्लेश इत्यादिनावैषम्यादिति भाष्यमानोपुकारः सवर्णे
न्वयकृतौ त्यर्थज्ञापनार्थोयं नकारस्तेनादसोसेरिति दीर्घसिद्धिरिति मिलत्वमित्तमिति सूत्रे भा
ष्योक्तेर्भिन्नकालाग्रहत्स्यर्थे तयासार्थकस्पट मुचीव सामर्थ्यविरहात्स्वरिताप्रवृत्तिरिति भावः
ननु भिन्नकालवारणाय कृतमपि घटायोन्मीलितिव्यायेन स्वरितं प्रवर्तयेदेवेति चेत् किमोदि
सादेः सास्याधिनिति स्वरितमिति शास्त्रं परं परस्याधिति न प्रवर्ततेत्यत्राशयात् तत्र सामर्थ्यवि
रहात् ननु स्वरितार्थ एवायं तकारः कुतो नेति चेन्न वकारस्य स्वं सनधर्मिणः स्थाने जायमान

स्यो कारस्य स्यानुदात्तत्वे नेकारस्य यणि स्वरितस्योदात्तस्वरितयोर्यण इति सिद्धा स्वरितार्थत्व
स्य च नुम शक्यत्वात् घुभि रकुभि रि स्यादावुकारस्योदात्तत्वार्थं मुदात्तत्व निपातनस्यावश्यकत्वा
च्चेति प्राहुः एतेन भाष्यमानः सवर्णोऽन्न गृह्णातीति पक्षे तित्व सामर्थ्यात्स्वरितापत्तिर्दुर्वारेत्यपास्तं
न च लोपागमि रिति विहिते इद्वित्वानुमापत्तिरिति वाच्यं भाविधातुत्वारोपेणेश्विति पि गमेरिड्विति वृद्धा
लोपाभावेनेद्वित्वाभावात् हनो वध लिङि इति वद्विभक्त्यनुत्पत्तेरपत्याऽर्थेनात्वारोपवत्तन्मतेनम
मते धातुत्वारोपमात्रेणश्विति हि भवत्येयारूपपत्तेश्चेत्यपि प्रवदंति अत एव वेत्ति प्रत्याहारान्तर्गतेन यावद्वर्णो
पस्थापकत्वेन सार्थक्यादेवसर्थः एतदेव वक्ष्यति नज्भ्यामिति सूत्रे इत्यादि शापोप्येवमिति अका
रस्याचृत्वेन चित्वात् उक्तरीत्या चकारस्य प्रत्याहारार्थत्वेन शाव कारस्य चित्वाभावाच्चित्स्वरो नेत्यर्थः

32 नन्वस्मिन्सस्रेस्मात्स्मिनाविति सूत्रांतर्गते एव त्संज्ञायां पदच्यो लोचने लोपे ऽनुवंध विनिर्मुक्तादेशाय
ति ईदवीरेतिचेत् न विभक्त्युत्पत्त्यर्थं चत्वारोप वह्नि भक्तित्वारोपेण न विभक्ताविति निषेधात् श्लोपाप्रत्यसा
विशिष्ट त्र्दिशिष्टोपस्थितिरिति गृहाण अस्मिन पक्षे समीप अवयवत्वारोपेण द्वित्वमंसत्वमाहाय
तुभ्रस्य आदेशित्वं णत्वादर्तस्य चेत्वं क्रिदिति सामीप्य मूलकाव्ययवत्वारोपेण बहुव्रीहिः आदिशब्दः पू
र्वसमीपबोधकोस्य शब्दस्य परसमीपबोधकोस्मिन्पक्षे दध्न चश्च कारोज्ञापकोः सत्वमप्युक्तेत्संज्ञाका
र्यं पूर्वस्यैवेति तेन वुञ्छणकेनि विहितकेन द्विर्नवादध्न चश्च कारवैयर्थ्यं इत्समनुवंधा अनेकांता इ
ति पक्ष निगर्वः अत्र पक्षे सत्वस्य णत्वापत्त्याशुच्यतेन गौरवादेकांता अनुवंधा इति पक्ष आह यद्वेति
सर्वत्र सूत्रे उपदेशांसत्वसंभवेपि तत्वेत्संज्ञाप्रयोजनाभावात्कार्यकालत्वाच्च संज्ञायाः कार्यसमका

ले एव संज्ञाप्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह मास्तु संज्ञान्तर्गतेष्विति पदार्थेष्विति प्रसाध्येष्वित्यर्थः अस्मिन्न् प
क्षे सानुबंधकेनोपस्थापकेन सानुबंधस्योपस्थानमुचितं उपदेशोत्तरकाले संज्ञेति भाष्यस्य उपदेशो
त्तरकालिकोपस्थितिस्तूत्तरकाले इत्यर्थः उपदेशोत्तरकाले फलाभावादित्संज्ञायाः अव्यवहित उत्तरः कालो
बोध्यः परंपरया फलकल्पनापेक्षया कार्यप्रसक्तेरुपदेशांशस्त्वं गौणमाश्रित्येत्संज्ञाप्रवृत्तिरुचिते
त्यभिप्रेत्याह उपदेशे सत्त्वं हीति प्रायोगिकेषु प्रसाध्येषु प्रसाध्यवर्तिनिष्ठं तत्त्व उपदेशांशसत्त्वेऽस्त्यन्वयः आ
श्रीयते आरोप्यते तकाराभावादिति तपर इति बहुव्रीहिणा वर्णस्य समकालसंज्ञात्वात् प्रसाध्ये
तकाराभावान्नोच्चारणे [illegible] न विधानेपि स्वरितत्वापत्तिरित्यर्थः अयमेव पक्षोऽनुगतः दध्नश्चस्य कारवैयर्थ्य
स्य केणोत्वप्रयुक्तदेश्यवशांकाय्या एवाभावात् एकांतादृसेवमां प्यमिति तस्य लोप इति सूत्रे भाष्यो

33 त्वेऽथ अत्र पक्षे इञ्जायु पस्थितावित्संज्ञालोपौ भवन्तीति कालविलंबे प्रमाणाभावात् तेन ञकपरेत्सं
ज्ञक इकारः प्रत्ययो भवती त्यादिक्रमेण सूत्रार्थः शवादेरिञ्जीसादावनुवादे ञकारेत्संज्ञके इकारे इ
त्यादिरित्सौष्ठ्यं [illegible] वन्नतिष्ठति सूत्रे सुट्मेतत् आटश्चे सस्य टकारेत्संज्ञकाकारादचि वृद्धिः सर्वः
अन्यथा सूत्रे आटः सत्वे पिनाञ्चपरत्वं नेष्यते च सूत्रे वृद्धिः यत्र यत्र योगे इष्यते वृद्धिस्तत्र ना टेरस्यानु
पपत्तात् कदापि प्रयोगाटो सत्वाद्भूतपूर्वगतिरप्य शक्या उपलक्षणत्वे न व्याख्याने गौरवं मिसेकां
ता अनुबधाङ्गति पक्षनिघर्षः स्त्रियामिति दिवतुदिसापि बोध्यं ज्ञापकानाश्रयणेन त्वा घवाद्राह
ह्वेह्वयतीति ह्वे ह्वे सति सौलुकि ह्रस्वसवर्णदीर्घयोः प्राप्तौ ह्रस्वस्यानपुंसकार्थापेक्षत्वेऽप्यर्थे ज्ञातव हि
रंगत्वानाश्रयणाच्चा [illegible] ऽन्तरंगत्वाद्ध्रस्वे ततः सवर्णदीर्घ्य एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वात् धिसंज्ञक

पूर्वोकारसंबंद्धित्वा ह्रस्वस्य भिन्नलक्ष्यसंबंधित्वात्पुनः प्रवृत्तावुरिति सिद्धमिति भावः एतेन दीर्घस्य श
ब्दांतरभासमानःसत्वे नांतरंगत्वाद्ध्रस्वे सति सवर्णदीर्घ उरिति रूपासिद्धिरिति परास्तं अत एव समाहार
द्वंद्वाश्रयणादेव इति सूत्रे इति प्रयस्यागतस्तत्र अनुणा पूर्वमुकारस्य दीर्घोकारे कृते तस्याऽभीयासि
द्धत्वेन हकारस्य लघुपूर्वत्वे न दत्स्यपि लघुपूर्वादिति प्राप्तायादेशवारणाय गुणे कृते ऊदादेशो यथा
स्यादित्येवमर्थो विकृतनिर्देशः ऊदादेशस्यासिद्धत्वे णोकारस्य गुरुत्वान्नाप्य भाष्यकारेणोकारांतरं
प्रश्लिष्य तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वं बाधित्वाऽयादेशाभावे सिद्धे विकृतनिर्देशः अस्याख्यानइत्यर्थः विषय
निर्देशार्थे विकृतनिर्देशः तेन नुनुगुहनुरिति सिध्यतीत्यलमत्र नन्विकउणित्यादिसूत्रपठितह्रस्वानां सं
ज्ञित्वात्कः सर्वलोइस्मादावकृपदेन ह्रस्वानामेवोपस्थितिः स्यान्न दीर्घाणां नच ह्रस्वसंज्ञित्वेप्यकृ

34 पदोपस्थितह्रस्वे दीर्घोपस्थितिरणुदित्सूत्रादिति वाच्यं प्रत्यायकत्वप्रतीयमानत्वयोरेकस्यैकदा
ऽसंभवात् न च दीपवत्स्वपरोभयप्रकाशकत्वं संभवति शब्दस्य स्वप्रकाशत्वाभावात् तस्मादुच्चा
रितस्यैव शब्दस्य परप्रत्यायकत्वमित्यभिप्रायेणाह नन्वेवमपीति नन्वेवं रहसि पुस्तकमीक्षणे बो
धानुपपत्तिरिति वाचकशब्दज्ञानमेव बोधे कारणं न तु उच्चारितत्वमपीति चेत् अत्राहुः रहस्यपि स्वी
यसूक्ष्मोच्चारणसत्वात् ऊचे चेति सुजेप्रकरणादिनाऽस्य विशेषबोधेपि संपाठमात्रं गम्यत इति भा
ष्याविरोधेन शब्दज्ञानमात्रस्यार्थप्रत्यायकत्वात् च यद्वा लिप्यैरेव चेष्टादिवत्संकेतेनार्थबोधिका
अत एव बालानां लिप्यां शब्दत्वभ्रमः यद्वा अंतःकरणेहावात्मत्वप्रत्ययस्य भ्रमत्वं जानतामपि पं
डितानामनादिसिद्धारोपेणैव व्यवहारस्तथा लिप्यावनादिशब्दतादात्म्याध्यासाद्बोधकत्वं लिपो

शब्दत्वबाधज्ञानकालेपि अतएव पुस्तकेच कारस्त्रुटितो नकारोऽधिक इति व्यवहारः पंडितानां सर्वो
णां चेति भावः अणुदित्सूत्रं तु सवर्णपदार्थज्ञानोत्तरकाले एव ग्राहकं न त्वइउणित्युपदेशे एवेत्यपि बोध्यं किं
च व्यक्तिपक्षे ग्रहणकसूत्रारंभात्स्वरूपेणोच्चारितेऽस्य ग्राविस्यादौ सवर्णग्रहणानापत्ताऽणुदित्सूत्रसा
मर्थ्यादेणादेशो ग्राहक इत्यर्थ इति न दोष इति चेन्न अनणत्वमनुपदेशस्य यत्र नास्ति अकः अच्वीसा
दौ ककारादनुबंधोच्चारणास्य साहारस्यत्वमणत्वं च उच्चारणं चास्तीति न तत्र सूत्रं सार्थकमित्यभि
प्रायेणाह अकारोष्टादशानामिति ग्राहक इत्यिति अणुदित्सूत्रारंभसामर्थ्यात्तद्वदित्यर्थः ग्राहक इति
शक्तोपस्थापक इत्यर्थः इत्युक्तेरिति इकारादिषाप्यरसमाम्नायिके पुसंकेतितत्वात्तद्वदित्यर्थः कथं
ग्राह्याग्राह्य इति तेषु शक्तिग्रहाभावादित्यर्थः नन्वकारवदिकारादयोप्यणपरेनोपस्थिता अणुदित्सूत्रे

35 णदीर्घादिग्राहकाः संतु ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वीयमायादत आह नहीति अयमर्थः पराप्रकाश्यत्वा
त्तेजसो ज्ञानमानमात्रेण स्वपरप्रकाशकत्वं युक्तं शब्दस्तु स्वतोऽप्रकाशमानः परप्रकाश्यः कथमन्यं प्र
काशयेत् विरोधात् यद्यपि सर्वेऽपि शब्दाः उच्चारणप्रकाशिता एवार्थप्रत्याययन्ति तथापि संबंधात्सप्र
काशकः सच संबंधः शक्तिलक्षणा च संबंधांतरेणोपस्थितेर्वाक्यार्थबोधानंगत्वात् आश्रयत्वेनो
पस्थिताकाशस्यापि शाब्दबोधेन्वयप्रतियोगित्वापत्तेः तथा चेकारादीनां ह्रस्वानामकारेण शक्त्यावो
धनाद्दीर्घकारादीनामबोधनां नेषां वाक्यार्थान्वयानापत्तिस्तथापि स्वत उच्चारितेषु प्रत्याहाराद्यवर्णे
षु चरितार्थमनुच्चरितेषु शक्तिग्रहणाय नान्येन मित्यभिप्रायेणाह नन्वकुशब्देनेति अन्वियंत्विति
पदार्थत्वादित्यर्थः नन्वनुकरणेषु सादृश्यादिसंबंधेनोपस्थितस्यापि शाब्दबोधविषयत्ववदत्रापि

दीर्घाणां वाक्यार्थान्वयित्वं स्यादत आह ननु तेपि स्वार्थेयिति यद्धर्मविशिष्टे शक्तिग्रहस्तद्धर्मप्रकारि
काय स्थितिः कारणमिति द्वत्वेनोपस्थित्यभावाद्दिकारादेः शक्तिग्रहासंभवादिति यावत् उपस्थितिरि
ह पदार्थज्ञानं न किंतु न दन्वयबोधः स्वार्थान्वयबोधजनकाः नेत्यर्थः इत्युक्तमिति नहीत्यादिनापू
र्वं अतएव अनुच्चारणादेव कं वेत्तीति ननु कत्वेदत्वयोरर्थप्रतीतिजनकतानवच्छेद
कत्वाद्दचमित्युक्तेस्तद्विशेषाप्रतीतेश्चार्थप्रतीतिसंभावनाया असंभवात्कथं संप्रतिरिति चेत् न य
द्रा संकेतवशात्प्रकरणादिना वा वास्तोष्पते इत्यादौ विशेषस्य वृ पदेनोपस्थितिस्तदा तदर्थस्य
न वेदनकर्मत्वेनान्वय इति तात्पर्यात् एवं च इग्यादि यदोत्तरषष्ठ्याः स्वप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोध
कत्वेन दीर्घादिस्थानित्वबोधनासंभव इति भावः प्रत्याहारेति अकः अचीत्यादिसंज्ञया प्रत्यायन

36 मिकारादीनांतत्रतेदीर्घादीनां ग्रहणं न स्यादित्यर्थः अनुपदेशात् दीर्घाणामनुच्चारणात् उच्चार्यमा
णेति प्रतीतस्य प्रत्यायकत्वाभावादित्यर्थः शब्दस्यावचनमिति प्रतीयमानशब्देन अन्यस्याप्रत्या
यनमित्यर्थः लक्षणानिरूढेति नन्वेवं पयस्विनी पूजयतीत्यादौ पयसः पूजनकर्मत्वान्वयाभावा
यप्रत्ययानां प्रकृति जन्य बोधविशेष्य एवान्वयसमर्थकत्वमिति नियमात्प्रकृते दीर्घाणामेव स्था
नित्वेन ह्रस्वेषु प्रयाणे दुर्लभः एकयाप्यप्या उभयगतस्थानित्व बोधनासंभवादित्याशयेन शंकते
नन्वेवमिक इति ग्रहणमिति स्थानित्वेनग्रहणं नेत्यर्थः यथाश्रुतं तु न युक्तं ह्रस्वग्रहणेन दी
र्घग्रहणात् विरोधादिति शाकलस्ययोर्विभिन्नपर्थे न्वयबोधविरोधादित्यर्थः सतितात्प
र्येइति अयंभावः अजा विधानेरूनचैत्रा विसाहै यथा संख्यान्वये द्वंद्वसाधुत्व वारणाय द्वंद्वा

र्थस्यैकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयस्याघंतौ रकीत्ति सूत्रभाष्योक्तस्यावश्यकत्वेन पररीत्या नीरतीरयोर
न्वयानुपपत्त्याहत्तिद्वयविरोधेपि गंगात्वेन तीरनीरयोरुपस्थित्या एकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयसंभवे
न युगपत् वृत्तिद्वयविरोधाभावात् युगपद्वृत्तिद्वयस्याविरुद्धत्वे लिंगमप्याह इहचेति स्यादेत
त् अन्वयानुपपत्तिज्ञानपूर्वकं शाक्यत्वेन गृहीतार्थसंबंधज्ञानेनोद्बुद्धशक्तिसंस्कारतो बोधे लक्ष
णाशक्तिसंस्कारश्चेद्दृशास्यसे जन्मांतरीणोपि तत्र गंगापदं नीरलक्षकं वाघोषादिपदं मकरादि
लक्षकं वेत्युभयथाप्यन्वयानुपपत्तिपरिहारात्कुत्र पदे लक्षणेति विनिगमनाविरहात्तात्पर्यानुप
पत्तिरेव लक्षणाबीजं तत्र शाब्दार्थोपस्थितौ तद्विषयकान्वयबोधे जाते तस्मिन् वक्तृतात्पर्यज्ञा
नेन तात्पर्याविषयत्वे गृहीते अप्रामाण्यग्रहे सति लाक्षणिकार्थबोधः शाक्यार्थान्वयबाधं विना त

37 त्रतात्पर्यविषयत्वग्रहासंभवात् संसर्गविषयकज्ञानस्यैवान्वयबोधत्वात् संबंधज्ञानं च द्विधा
तीरसंबंधिप्रवाहबोधकमिदमिति गंगापदशक्यप्रवाहसंबंधितीरमिति वा लक्षणे नानावक
वचने एवं च लक्ष्यतावच्छेदकेपि लक्षणा केचित्तु संबंध एव लक्षणा संयोगसंयुक्तवृत्तित्वरूपसं
बंधद्वयरूपा एका लक्षणा लक्षणे एकवचनं जातौ विशेषणे संबंधारोपो वेति सर्वथा लक्ष्यतावच्छेद
केऽलक्षणास्तीत्याहुः अन्ये तु उभाभ्यामनारोपितसंबंधस्यैकस्यासंभवाद्विशेष्यगतसंबंधज्ञानस्य ल
क्ष्यतावच्छेदकप्रकारकलक्ष्यबुद्धित्वं कार्यतावच्छेदकमित्यलक्ष्यस्यैव न तस्याभानमित्याहुः प्रकृते ता
त्पर्यगमकलिंगज्ञानेन शाब्दार्थबाधे तात्पर्यविषयत्वग्रहेण प्रामाण्यग्रहेण लक्ष्यासंस्कारक
त्वनिश्चये सति लक्षणया तद्वाक्यवाच्यदीर्घादीनामेव स्थानित्वबोधनात् कृत्वा नांपलादिकार्यं तु

र्णभेदेमेचेत्स्यत आह अच्छावशादिति ऋदूतोरपि अपिशब्दात् ऋकाराद्यः अविशेषादिति दीर्घेष्विषु
अणुदित्सूत्रबलात्सवर्णत्वाद्ग्राह्यत्वच ह्रस्वानामपि ह्रस्वसवर्णत्वाविशेषादित्यर्थः एतेन ह्रस्वेषु
ह्रस्ववाच्यत्वं कथमिति परास्तं सवर्णसंज्ञा च ह्रस्वत्वभेदे नोच्चारणभेदे न वा भेद इति भट्टाः अभेदेन
संबंधरूपेषामाशयः जिधातोः प्रकृष्टजये लक्षणा संबंधश्चाभेद एवेति पक्षधरमिश्राः अभेदस्यैव
ष्टप्रयोजकत्वं नास्ति लक्षणाप्रयोजकत्वं त्वस्त्येवेति तेषामाशयः सर्वमिदं स्ववाच्यतापिपरमिति व
दद्भिर्ध्वनितमिति प्राहुः अम्प्रदेतदिति एतज्जातीयकमन्यदपि बोध्यमित्यर्थः तेन द्विरेफपदेऽपि द्विरे
फपदवाच्यभ्रमरपदवाच्ये लक्षणा विभक्त्यर्थान्वयानुरोधात् यत्तु रेफद्वयवत्वेन द्विरेफपदं भ्रमर
पदं बोधयति तस्य भंगे लक्षणा विभक्त्यर्थान्वये प्रकृतिप्रयोज्योपपत्तिरिति हेतुरिति तन्न उच्चरितस्ये

38 वक्रस्थायकत्वेन भ्रमरपदस्यानुच्चारितत्वेन ततो बोधानुपपत्तेः अन्ये तु तत्र द्विरेफपदमेव भृंगं बोध
यति रथंतरादिपदवदवयवार्थाप्रतीतेः अत एव कोशे भृंगपर्यायेषु द्विरेफपदमुक्तं शुक्लादिपदाना
मपि लुगनुशासनेन गुणिषु शक्तिरेव बोध्यते न हि लाक्षणिकार्थानुवादित्वं कोशानुशासनयोर्युक्तं
शक्तिग्राहकतायाः अभियुक्तोक्त्याभावस्संमतत्वात् न च शक्तौ संबंधकल्पनागौरवात् संबंधाकल्पना
ल्लक्षणायां लाघवमिति वाच्यं बाधाद्यनुसंधानपूर्वकत्वाल्लक्षणायामेव गुरुत्वात् निरूढलक्षणा
नुशासनयन्ति भिन्नैवेति प्राहुः अयमत्र निष्कर्षः ध्वनिपक्षे प्रत्याहारादिवर्णेषु प्रत्याहाराणक सूत्रेणाष्टा
दशानां ग्रहणसिद्धेः द्वितीयादिवर्णे सजातीयवर्णसंग्रहार्थं निर्देशो हि तालक्षणा द्वितीयादीनामनु
च्चारितत्वात् सा च लक्ष्यतावच्छेदकसाधारण्येपि द्वितीयादिसजातीयवर्णबोधे पर्यवस्यति एवं च

येति षष्ठ्यंतात्समुदायवलात्रयमर्थो लभ्यत इत्याहुः विधायकत्वेऽनेक विधिवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः
तृतीयमाह्निकं नधातुलोप मरीमजइत्यत्र मजे र्हि द्विः रगिति रकप्रत्यये इत्लो लोपेरोरीति लोपे
दृलोपेति दीर्घः इत्यत्र क्ष्णत्वेति इकु शब्दमुच्चार्य विहितत्वाभावादित्यर्थः शब्दाधिकारप
क्षे गौरवादाह अत्रत्वेति आर्द्धेति यक आर्धधातुकत्वात्तन्निमित्तकोऽयमित्यर्थः भावः उपेद्ध इति
उपपूर्वादिंधेः क्तः अनिदितामितिन लोपः एकाच इतीण्निषेधः साधनेन साधनाभिधायिप्रत्य
येन ननु पूर्वं साधनयोगेपि नलोपात्प्राक् गुणनिषेधाप्राप्तेः रूपं सिध्यतीत्यत आह नलोपांतरंगइ
ति पदद्वयाश्रयत्वात्गुणस्येति भावः गुणोंतरंगइति पदद्वयाश्रयत्वेपि द्योत्यार्थविशिष्टक्रियायाः
साधनसंबंधाद्विशेषणीभूतार्थद्योतकसंबंधोंतरंगइति प्रादिसंबंधेन लोपाप्राप्तेः क्नमस्ययस्या

कात्वे १

न्निष्पन्नत्वान्नलोपाभावाच्च निषेधाप्राप्तेर्गुणोंतरंगइत्यर्थः परिभाषार्थस्तु अंतर्मध्येवहिर्भू
३९ तानिमित्तकशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्येऽन्तर्भूतान्यंगानि निमित्तानि यस्य तदंतरंगं एवंतदीय
३९ निमित्तसमुदायाद्बहिरंगं अत्रांगशब्देन शब्दरूपंनिमित्तं गृह्यते शब्दशास्त्रेतस्यप्राधान्यात् ते
नार्थनिमित्तकस्यनवहिरंगत्वं अतएवनतिसृतिनिषेधश्चरितार्थः अन्यथास्त्रीत्वनिमित्तकति
सृयेस्यांतरंगत्वात्त्रयादेशेनलः स्थानिवत्वेनत्रिशब्दत्वात्तिसृआदेशस्याप्राप्त्यवसरत्वात् अप्रवृत्तौ
नितिसृतिनिषेधवैयर्थ्यंस्पष्टमेव अतएवत्रयादेशेत्वंतस्यप्रतिषेधइति स्थानिवत्सूत्रस्यभा
ष्यवार्त्तिकादिसंगच्छते अंगशब्देन सप्तम्यार्थं न तयोपात्तं शब्दरूपंनिमित्तमेव गृह्यतइतियेन ३९
विधिरितिसूत्रेस्थानप्रसंगेस्पष्टं एतेन संज्ञाकृतमपितदितिपरास्तं कृत्तिनुग्ग्रहणात्तद्ज्ञा

पकात् अन्यथात्रग्रहणमित्यपादोपदत्वनिमित्तकनलोपस्य वहिरंगतयाऽसिद्धत्वान्नुगभा
वेतद्वैयर्थ्यस्यप्रमेयभ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वेपिनलोपस्यतन्निमित्तकत्वाभावात् परंमरमा(
निमित्तत्वमादायवहिरंगत्वाश्रयणे तुनमानं अंतरंगे कर्तव्ये जाते तत्कालप्राप्तिकं च वहिरंग
मसिद्धमित्यर्थः असिद्धवदिति असिद्धत्वमित्यर्थः परस्य विभक्त्यान्वाख्याने एवैतत् अन्यथा समा
नकालिकत्वाभावात्परिभाषाविषय एवत्रांतरंगेति नस्यात् इति केचित् यत्रांतरंगेति अचो
रिति द्वित्वं तु न विवक्षितं एतज्ज्ञापकत्वासंभवान्नुग्रहस्य नहिइत्वस्यापितीत्सन्नद्व्योराश्रयणं
ज्ञापयिष्यतइति षत्वग्रहणेनेतिशेषः तथाहि कोसिचत्कोस्यस्यादौपदद्वयसंबंधिवर्णद्वया
पेक्षत्वेन वहिरंगस्यैवादेशस्यासिद्धत्वेन षत्वाभावप्राप्तेः किं तेन अच आनंतर्येति निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः

अनुनिष्क्रमानन्तर्यं यत्राश्रीयते तत्रायं निषेधइत्यर्थः इणः परस्येति यद्यपि ङ्णिहलोप्यंतर्भू
४० तास्तथाप्येचोप्यंतर्भूताः संस्येवेतिभावः अतएव ग्रामणिकुलमित्यादौ ह्रस्वस्येतितुगसिद्धपरिभा
50 षयावारितः छन्मेजंत सूत्रे भाष्येइत्याहुः तस्मादिसस्य पंचम्यंतार्थे अव्यवहिते इत्यर्थस्ततेन नध
र्मिग्राहकमान विरोधः इदं प्राचामनुरोधेन वस्तुतस्तु तुगग्रहणं ज्ञापकं अन्यथाऽधीत्यमेत्यादौ
समासोत्तरं ल्यप् प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहितायां नित्यत्वात्तस्य तुक्यपि पर्यंतमप्यसंहितया
वस्थानासंभवेनैकादेशात्पूर्वं तुगपेक्षया परद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरंगतयाऽसि
द्धत्वेन तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टमेव अचः अम्यानंतर्यनिमित्तके अंतरंगे कर्तव्ये जातस्य बहिरंगस्य बहिष्टु ४०
मत्क्लृप्तिः बहिः पदेन बहिरंगं तस्य भावो बहिरंगत्वं तत्प्रयुक्ता असिद्धत्वस्य न तत्र क्लृप्तिर्न प्राप्तिरिति

असिद्धं बहिरंगमित्युक्तो नाजानंतर्ये इति वक्ष्यामीति भाष्योक्त्या तत्र तस्यांतरंगे इत्यस्यानुवृत्तिः
सूचिता तेन पचावेदमित्यत्र न दोषः अंतरंगस्येतरेत्यस्यास्य स्थानिकत्वेप्यानंतर्यनिमित्तकत्वा
भावान्न दोषः जातस्य बहिरंगस्येत्युक्त्या अयजेन्द्रं धियतीत्यादौ बहिरंगदीर्घगुणादेरसिद्धत्वे अ
तएव ह्रूडी शीनामागुणः सवर्णदीर्घत्वात् शचङः स्यांतरंगत्वलक्षणत्वादित्यादि संगच्छते अतए
वोमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं चरितार्थं तद्धि शिव आ इहि इति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा
धातूपसर्गकार्यत्वेनांतरंगत्वाद्गुणे ह्यद्धि बाधनार्थं षत्वग्रहणं तु न ज्ञापकं कोस्पसाराविणः पू
र्वपदसंबंधित्वेन षत्वस्यापि परद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेन उभयोः समत्वात् एकादेशस्य
परादित्वेन ओसिचदित्यस्य पदत्वेन पदादित्वाभावान्न धातुलोप मरीमृजइत्यत्र मृजेर्वृद्धिः रगि

वान्नसात्पदाद्योरित्यनेन निषेधः त्रैपादिके तरंगे कार्यकालपक्षेपि वहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्ते
५१ र्विसर्जनीयस्य सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वाच्च नचास्य पूरिसपत्रयणि कृते तु ढोऽसिद्धत्वाद्दस्त्रिलोपायत्तिरिति
51 वाच्यं अचोन्यानंतर्यनिमित्तके अंतरंगे कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन्नयदंतरंगं प्राप्नोति तत्र च कर्त्तव्ये नासि
द्धत्वमित्यस्यैनारोबात् वृद्ध्विवरणकारास्य सिद्धपरिभाषायास्तु प्रग्रहणेनानित्यत्वमेव बोध्यते ना
जानंतर्य इति तु नास्त्येव अत एव हलि तु ग्रहणं चरितार्थं अन्यथा सूत्रे हभ्यामित्यादौ वहिर्भूतभ्या
म्निमित्तकपदत्वाश्रयेण वहिरंगतया नलोपासिद्धत्वेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव मम तु नुकि अजानं
तर्यसत्त्वान्न दोषः अत एव ग्रामणि पुत्र इत्यत्र कोः ह्रस्वोऽङिति ह्रस्वे कृते तु कमाशंक्य ह्रस्वस्य वहि ५१
रंगासिद्धत्वेन समाहितं भाष्ये ह्रस्वस्यपितीति सूत्रे तदपि संगच्छते नाजानंतर्यइत्यस्य सत्वे तु तत्रैत

त्मद्दस्यात कृष्णासंगतिः स्पष्टैव अत एवैषा विप्रतिषेधसूत्रादन्यत्र भाष्येन क्वाप्युक्ता अंतरंगपरिभा
षामुक्त्वा वकृप्रयोजनेनैषा कर्त्तव्या प्रतिविधेयं दोषेष्विसुक्तं न त्वेषेति प्राकुरितिदिक् निर्देशादिति इदं
च यत्नोपार्थमावश्यकं अन्यथा वर्णमात्राश्रयत्वादंतरंगे यत्नोपे कर्त्तव्ये बहिरंगस्य षुको असिद्धत्वा
त्सन स्यात् गौरवमिति अत एव प्रमाणाभावाद्वृत्तीयपक्षानुपन्यास इति कैयटस्य नन्यूनता न
लभ्येतेति प्रत्यासक्तिन्यत्वेपि लाघवाद्दृकु ब्रीहिरेव साधुरिति तात्पर्यं विभज्यान्वाख्यानपक्षेपि
श्रुतवर्णक्रमेण संस्कारे भागेन गुणः स्यादत आह उपेति उत्सर्गबाधत इति तद्बीजं तु मानांतरबो
धितप्राबल्यं वा अचरितार्थत्वं वा आद्ये उदाहरणे न धात्विति द्वितीये अरम्भस्तादिति आद्यस्य
वर्णीयत्वं च निषेधाश्च वर्णीयां सोभवंतीति न्यायात् अत्र च विधुन्मूलकत्वं बीजं अस्त्विधात्विति

स्यांतरइति वर्णस्य स्थानित्वेन निर्देशादित्यर्थः नन्वहादेशस्य निरवकाशत्वेन ततः पूर्वं नांतादेशप्रवृ
४२ त्तिरिति चेन्न जश्शसोरित्यादौ समानकालिकमात्रांतादेशबाधेन सावकाशत्वमित्यभिमानात् वस्तु
तस्तु भत्तिस्ते क्लेण त्वेस्य भेदाद्भ्यस्तसंज्ञैकवाक्यतापन्नादभ्यस्तादित्यस्य रधतीत्येतद्विषयकत्वाच
रितार्थत्वान्नांतादेशस्यात्र पूर्वं प्रवृत्तिरिति चिंत्योयं कौस्तुभः ॥ जुस्तएवारुचेर्वाह किंचेति ज्ञापयितु
मिति तद्धि स्थानिवदादिभ्यः कृतदीर्घेभ्यः प्रत्ययोत्पत्त्यर्थं अन्यथांतरं गत्वाद्दीर्घत्वे तत एव प्रत्ययप्रा
प्यातदर्थं स्यात् तत्र हि भाविनामाद्दिहद्यासवर्णोत्त्वविनाशः स्पष्ट एव नचात्रैकादेशप्रवृत्तिस
मये हृद्यभाषा एकादेशे कृते आदिवृद्धः आप्नावपि तन्निमित्तविनाशाभावइति वाच्यं तद्वारेव नि ४२
मित्तविनाशसत्वेनाश्रुतेः नचसोऽथितो वहिरंगतया सिद्धत्वान्न निमित्तविनाश इति वाच्यं

समर्थग्रहणेनैतद्विषये तस्या अप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात् यत्तु समर्थग्रहणेनांतरंगपरिभाषाया अ
नित्यत्वमेव ज्ञाप्यत इति तन्न असिद्धपरिभाषया समकालप्राप्तबहिरंगस्य पूर्वंजातबहिरंगस्य चां
तरंगे कर्तव्ये असिद्धत्वे बोध्यते न तु जाते तरंगे तस्य तत्त्वं बोध्यते मानाभावात्फलाभावाच्च एवं च स
स्थितान्हावेकादेशस्य परिभाषासाध्यत्वाभावेन तदनित्यत्वज्ञापनासंभवात् एतदसहत्वं च निमित्त
विनाशसंभावनापि निमित्तं अत एव गोमहद्दीसादौरलुप्तादिलोपेन अन्यथा हल्ङ्यादिलोप
काले सामासिकलुवेलुवभावस्यालुक्तरं चाहार्यभावादप्राप्तलोपस्यैवापत्तेः अस्ति चात्रापि यदि
लोपेन स्यात्तर्हि लुक् स्यादेवेति संभावना अंतरंगानपि विधीन् निसादेरप्यस्यामेवांतर्भावः अह्लो
पेन इति सूपरकरणमस्या अनित्यत्वे लिंगं तद्धि आन इत्याद्यैलोपवारणाय अन्यथा दीर्घाभावे लो

पसंभावनयैतस्यपरिभाषायावत्वाद्दीर्घमाप्नोतीत्येत्यर्थमिसाधुः चेयदृष्टान्तहातः व्यूहोविशिष्टस्तर्कः निमि
४२ त्तकारणनाशेपिकार्यस्थितिरूपायैरिसर्थमभिप्रेतितेनपयुषइत्यादावंतरंगत्वात्पूर्वं कृतोपीउगागमो
43 निवर्त्ततइत्याह जग्मुषइति केचित्तुजग्मुषइत्यादौपदावधिकेव्याख्यानेजग्म्वस् असितिस्थिते
इट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वात्पूर्वंसंप्रसारणेवलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेवनेत्याहुः के
चित्त्वियंनास्त्येव अतएवचावितिसूत्रेचोप्रसंगप्रतिषेधइतिवार्त्तिकमारब्धंभाष्यकृताचनप्रसारणा
त्तं प्रत्संगमंतरंगं एतत्सत्वेतद्व्यर्थमेव अतएवच्छ्वोरितिसूत्रेवरयमत्रतुगभावार्थोयत्नः कार्येतरं ४३
गत्वात्तुकप्राप्नोतीतिभाष्येउक्तं एतत्सत्वेतुकोप्राप्त्यायत्नावश्यकत्वकथनमसंगतंस्यादित्याहुः ।
भाष्येक्वाप्यनुक्तत्वादियंनास्त्येवेत्यन्ये साधुरितिनचवकुब्रीह्यभावेपिनदोषः अचःपरस्मिन्निति

रिल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति शत यथा स्थानिनि सति निषेधो न प्रवर्त्तते एवमादेशेऽपि न स्यादिति चेन्न
पूर्वस्यात्र शब्देनाश्रयणाभावात् च: परस्मिन्निस्यस्याप्रवृत्तेः। प्रसासन्नत्वादुपस्थितत्वाच्च कनिमित्त
त्वलाभेप्यत्रपस्येशाब्दे मे कनिमित्तत्वं न भ्यत इति भावः गुणइति लघूपधगुणइत्यर्थः इकूपदमि
ति अयंभावः प्रतिलक्ष्यलक्षणभेदा — नन्तक्ष्वस्य संस्कारवेषु सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादीना
मवांतरवाक्यार्थेषु इकूपरिभाषया अभावः कल्प्यते नधात्विसादेरयमर्थः एतेषु निमित्तेषु सत्सु यं अर्वांतरवाक्यार्थे
त्रगुणवृद्धी विधीयेते तत्रेकूपदं नेत्यर्थः तेन व्यंजनानां गुणः स्यादिति। भिन्नोम इडूति इकुतिचेस
स्यादृतरेण साकांक्षेति भेदे· विभागे· साकांक्षाः अवयवाः पदानि यत्र परेति वा क्वप घट कपदापेक्ष
या अन्यानाकांक्षाः शब्दा यत्र कर्मप्रधानं क्रियाप्रधाने गुणवत् विशेषणवत् एकार्थे एकवि

शेष्यकमतीतिजनकं अतएव नञर्थाभावस्य क्रियान्वयादेव क्रियाप्रतियोगिकाभावस्यैवमती
४४ तेरितिभावः अन्यथा नामार्थान्वयेपि क्रियायामभावस्यान्वयाद्यथाश्रुतेः संगतेः नामार्थेनान्व
५५ याभावादितियावत्· कश्चिदिति युस्मदस्मदर्थसत्वेपि क्रियासामानाधिकरण्याभावस्य पुरुषाव्यवस्था
स्यादित्यर्थः ननु एकत्र युष्मदर्थस्य प्रकारत्वमेकत्र संबंधस्येति विशेषोस्त्वेवेत्यत आह नञर्थ
मतीति· नञर्थप्रतीतिविशेषणत्वेपि क्रियान्वयस्यानुपपादनादित्यर्थः तदाह विरहस्येति वचनाव्य
वस्थामप्याह एवमिति· विस्तारइति· एतत्प्रतीत्युपपादनं करिष्यते नञ्सूत्रे सिद्धांतइति एतदुपपा
दयिष्यते नञ्सूत्रे फलितइति गुणं हि षष्ठीकर्तृकसमासाभावबोधे गुणीभूतकर्तृभावः फलितइत्यर्थः ४४
यथा आघारेति आघारमाघारयति क्रतुमाघारमाघारयतीत्यत्र अग्निहोत्रं जुहोतिरग्निहो

त्रं जुहोतीत्यत्र च ऋजुत्वविशिष्टा धारस्यदधिकरणमाग्निहोत्रस्य चमतीतावष्ण्वो धाराग्निहोत्र
योर्वाक्यांतरेणविधानसिद्धेः ऋजुत्वेकरणे च गुणे पर्यवसानवदित्यर्थः न्यायसाम्यादिति अर्थनिर्णी
यकतासर्वपरूपुन्यायसाम्यादित्यर्थः गोचरतेति वाक्यार्थक्रियाविषयकत्वमित्यर्थः षोडशीति
अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णातिनातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीत्यत्रेव नोनावेति वकाराद्विधीयमानस्या
र्धधातुकनिमित्तकत्वाभावान्न धातुलोप इत्यस्याप्राप्तिरित्यर्थः इतिवदन्वितिति यङः तस्यरूपंइत्यास्या
ह्ः अवयवेतिपूर्वोक्तरीत्येति भावः उभयथास्यानिवत्वानैमित्तिकत्वरूपप्रकारद्वयेन. यङः ते आ
ह यद्विति ति भिद्धिम ज्योरिति पचेरप्युपलक्षणं पृथगद्रोपमिति योगविभागेनेति शेषः स्तुग्वा
धनादिति आर्धधातुके इत्यस्य वा अंगास्थिमप्रत्यये इत्यस्य वा विषयसप्तमीत्वमाश्रित्य योगविभा

गसामर्थ्योच्छुग्वाधनादित्यर्थः एतेनानुल्यकाल्लत्वात्कथं बाधकतेत्यपास्तं अतएवाष्टोपस्यस्या
८५ निवत्वे किं सत्रे ऽलोति यङः तयङ् लुगंतयोः समानमितिसूत्रं व्यर्थमित्यर्थः नस्यातामिति अच्प्रत्य
45 यनिमित्ताविस्यर्थः उभयुगोः स्यान्निवत्वात् प्रत्ययसंज्ञः संभाव्यमानप्रत्ययसंज्ञावान् नत्वक्य
मिति समुदायवर्तित्वात्प्रत्ययत्वस्येत्यर्थः तस्मिन् यकारे अदृष्टमपीति एवं च तन्निमित्तकावियुड्
वङावपि दुर्लभाविति चेन्न यङ्साद्यसिद्धिरिति भावः दिगिति दिगर्थस्तु संभाव्यमानधर्मान्नतिदेशे
नवरेयग्रहणवैयर्थ्यं तु न शंक्यं यातिरित्यादावाष्टोपाभावाद्रूपासिद्धिरिति संभाव्यमानधर्मातिदे
शोवश्याभ्युपेय इति एवं च ज्ञापनफलं यातिरित्यादिसिद्धिः अंतरंगानपीति अत्र ज्ञापकं मन्त्वयोत्त ८५
रपदयोश्चेति सूत्रं तथा हि त्वत्कृतमित्यादौ लुगपेक्षयांतरंगत्वाद्विभक्तिनिमित्तके न्नत्वमावे कवचन

इत्यनेनसिद्धे इदं सार्थं सत् ज्ञापकं नन्वंतरंगानपीत्यस्याभावेन वपुत्रस्त्वसुत्रइत्याद्दौतवममादे
रेंतरंगत्वात् आमस्य धबाधनार्थं तदावश्यकं न चाहंमम ब्रूहि इत्यनेन अनुगुन्तरं न वाधमाभिर्निह्नुत्तिर्वे
त्तिवाच्यं एवं तर्हि त्वममोरध्यै आस्या सत्रसार्थक्यात् ज्ञापकत्वासंभवात् वक्तव्यताकृते त्वे यमित
घमि ६ द्भिन्नैवेति न दोषः अंतरंगत्वेन निष्पन्नत्वाद्बलाबलादेशानां नत्वनुमतेति निषेधोपि नास्तीति
चेत् अन्नत्वमपर्यंत ग्रहणानुवृत्तिरेव ज्ञापिकेति भाष्यकृतः ननु मपर्यंतानुवृत्तिरपि सर्वादेशा
त्ववारणाय चरितार्था न चोत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेनासिद्धवल्लत्र भाष्यसंमतेन म
पर्यंतस्यैवादेशासिद्धेस्तदनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यं तस्य भ्रमकज्ञवकुनादेशाभिचारादिति चेन्न
भ्रमिमित्वेन वकुचिपुरस्तात् ग्रहणेनाकचिमाकृते ग्रहणे न तस्य बाधे प्यत्रोत्सर्गस्य तागेमाना

भावात् एवं च नमपर्यंतानुवृत्तिस्तस्य तमिसाहोमपर्यंतस्यादेशविधानार्था तत्र चांतरंगत्वात्
७६ त्वमावित्येव सिद्धे व्यर्थासै तज्ज्ञापिका ज्ञापितेत्वस्मिन्नेतद्विषये तवारीनाम आस्यात् तदपवादत्वा
५८ भावेन मपर्यंतस्यैवादेशार्थं साचरितार्थाय त्वंतरंगमप्रवृत्तौ प्रत्यये उत्तरपदे च मपर्यंतासंभवे
न तदनुवृत्तिर्व्यर्था सती तज्ज्ञापिकेति तन्न अंतरंगात्लोपमप्यपवादत्वाबाध्यत्वेन तद्विषये तदप्र
वृत्तेः एङ्। ह्रस्वादिति सूत्रस्थाकरमामाल्पेन रलुग्मात्रविषये यं परिभाषा तत्र हि हे त्र पुरुष
त्रानेन न्यायेन नलोपं बाधित्वा लुग्भवतीति भाष्ये उक्तं नयासयोरिति सूत्रे प्युक्तमंतरंगाच्चविधी
न् सर्वे लुग्बाधते न तु सुब्लुगेव अत एव सनीसंसदृस्यादो नलोपो न भवति यङ्लुगंते अ ७६
नेन न्यायेन नुमत्तावादेङ् ह्रस्वादिति सूत्रस्थं भाष्यं चिंत्यमिति मदीयः पंथाः अनेन च न्यायेनो

तरंगनिमित्तविनाशकस्तु कस्तान्यप्रयोजकसमासादीनां चमावस्यं बोध्यते इत्यस्य च विस्तरः अंत
रंगाविति गुणापेक्षयेतिभावः स्पृष्टिप्रसंगइति यङ्‌कारलोपस्य स्थानिवद्भावेनादेः किंतु तः सत्व
इतिभावः केचित्तु ङकारस्य समुदायानुबंधत्वान्नाकारस्य ङित्वमिति हलन्ते स्पृष्टेर्नैस्याहुः प्रत्ययत्ववत्सं
भाव्यमानङित्वाद्वृद्धिर्दुर्वारेत्याहुः अत एव यङ्‌न्ते वैमिदिते स्याहौ गुणाभावः इत्यस्येति नन्वत्र
विधित्वात्कथमत्र स्थानिवत्त्वमिति चेत् शृणु प्रत्यासत्त्या स्थान्यनुरोधाच्च आदेशस्य यस्य स्था
निवद्भावस्तत्स्थान्यलाश्रये विधौ निषेधः प्रकृते च लोपस्तु वृ इत्यादेः शास्त्रस्य स्थानीभूतोऽन्त्य इति तत्सं
बंधस्यालाश्रयत्वाभावः स्पष्ट एव सर्वैरिति नन्वेवं रीसोपदेशोत्वनड् इति निषेधे कर्तव्ये घसेः स्था
निद्वारकमनादिष्टत्वमपि स्थानिवदादेश इत्यनेनातिदिश्यते तथा च जघासिथेत्यत्रेट्कस्यापत्तिः

८१ अशास्त्रीयधर्मनिमित्तके शास्त्रांतरे वर्तव्येऽतिदेशस्वीकारात् जघस्येति रूपं दुर्वारमिति चेन्न स
वर्णग्रहणमनादिष्टादचः पूर्वत्वरूपधर्मस्याशास्त्रीयत्वेप्यतिदेशज्ञापनार्थं तेनान्याशास्त्रीय
57 धर्मानतिदेशेनादोषात् दक्ष्यते इति अन्यथा यचतिसारौ पुरत्वानापत्तिः केचित्तु वर्णादेशत्वे
पि स्थानिनि इकारे सति जायमानपदत्वस्याने नैवातिदेशः कार्यकालपक्षे न तु यथोद्देशइव सुएसं
ज्ञाया अतिदेशः येन स्थानिवृत्तित्वाभावान्न स्यादतिदेश इति प्राहुः विश्राम्यतीति सीभवदर्थे
वत्त एव स्थानित्वमिति पर्यवसाने स्योऽल्पूपेसस्य स्योऽल्पूर्स्यादेशानुमाने अकारापेक्षया स्थानि
द्वारकं पूर्वत्वं यद्यपि द्विर्भं तथापि स्योऽल्पूर्इस्याप्यर्थवत्वे पदुरोऽप्यर्थवत्वे पृथगेव स्थानित्वक ८१
ल्पना नत्वर्थवत्समुदाये यङ्लाफमेएव लिंहृढ्प्रसंगात् तस्मात्स्थानिवत्वाद्यर्थे पृथग्वस्तु

नित्यकल्पनेनाकारापेक्षं पूर्वत्वं सुलभमेवेति तात्पर्यं· ननु पूर्वत्रासिद्धेनेत्यत्र भाष्ये स्वरदीर्घ
यलोपवर्जे पदांतभिन्नानां ग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्नात्र देशेन सिद्धिरत आह किंचेति· जड्डस्या
देशे अतो दीर्घ इति दीर्घे जानातीत्यादिसिद्धौ दीर्घोच्चारणमस्यां ज्ञापकम् अंगे अंगाधिकारे ह
त्तं निष्पन्ने यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्यांगकार्यस्याहृत्तौ गहणावविधानं भवतीत्यर्थः ज्याहा
दीयस्य इतीकारलोपे कृते सार्वेति दीर्घे ज्यायानिति सिद्धे वाद्विधानमपि ज्ञापकं इत एव भिन्न
स्थानिकांगकार्यविषयाप्येषा द्व्यमनित्या द्वयोरेकस्य तिनिर्देशात् अनित्यत्वं लभ्यार्थमेवाहाय
भसोऽप्रमित्यत्र भाष्ये निष्ठितस्येति पठितं केचित्त्वनया न किंचिल्लक्ष्यं साध्यते अत एव ज्ञापकसू
त्रद्वये किं प्रयोजनमिति प्रश्नेपि वेर्गुणप्रतिषेधस्त्वोदितः सनवकाशो भवतीत्येव प्रयोजनमन्यथा

त्सिद्धमुक्तं अदंतादेशेन गुणाभावसिद्धेः अभ्यमित्येवच्छेदः पररूपेण शुभ्यामिति सिद्धमिति ज्ञाय
४८ नपरं भ्यसोभ्यमिति सूत्रस्थं च भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्याहुः यत्तु धर्मिग्राहकमानेनांगकार्ये प्रसेवय
48 दन्यदंग — कार्यं प्राप्नोति तत्र भवतीत्यर्थः न चात्र लघूपधगुणः उवङ् सत्येव प्राप्नोति पूर्वमपि नत्वा
प्नेरिदमसदिति तन्न व्यक्तिपक्षे उवङ्प्रवृत्तेस्तु नरमेवङ् स्थाकारस्थानिकगुणप्राप्तेः न भविष्यतीति
·संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादित्यपि बोध्यमित्याहुः ॥ तदवयवः प्रत्ययावयवः विलंबितिलोपास्थिति
कइति किंच उत्तरस्त्वत्र साहचर्यात् त्रिस्थानिकस्यैव ग्रहणमित्यपि बोध्यं अस्येते: पतेश्वतस्यैव
संभवात् प्रतिपदोक्तस्येति संज्ञापूर्वे कत्वा न गुणेनेत्यपि बोध्यं पर्युदासेनेति प्रतिपदोक्तपरिभाषा ४८
संस्कृतेनेत्यर्थः तथा च श्रूयमाणत्वाभावान्न लोपइत्यर्थः नत्वङ्गीति व्याख्यानं नु प्रोध्या अनर्थ

कत्वेन साहश्यं नुनर्वितो नर्थकस्यासंभवात् प्रतियोगिहृतियावद्धर्मसाजात्यस्य कित्वावच्छिन्नेषु अ
संभवान्न स्वास्वाभाविकाजादित्वादिः वग्रहणं तेन जग्मुषः जग्मजग्मि वेत्यादौ न दोष इति प्राहुः ज्ञाप
केनेति शितिपाशपेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनादिति भावः यद्वा यत्र अचूपदे एकत्वविवक्षयैवैकाचूत्वे
लब्धे एकग्रहणस्य प्रयोजनं यथैकाच उपदेश इत्यत्र वधादेशव्याहृत्यादि तत्रैवाश्रितपेक्षितनिषेधप्र
वृत्तिरिति ज्ञाप्यते अत एवाजर्धाद्दृत्यत्र भाष्य भावः केचित्तु धर्मियात् कमानेनैकाजित्यर्थकं यत्रा
चूपदं तस्य प्रवृत्तिर्वोध्यते इति न क्वापि दोषशंकेति प्राहुः वक्ष्यमाणत्वादिति पक्षांतरे विहितविशे
तविशेषणात् सूत्रारंभवादिमते दूषणमाह किं चेति गुणः स्यादिति प्रागुक्तरीत्या वारणे तु भा
ष्यरीत्या रव्यानेपि न दोष इति दिक् किति च योगविभागस्य भाष्यानारूढत्वादाह सौत्रत्वादिति

इत्याहेति एकवचनेनारुचिः तद्वीजं तु मत्स्ययविधोपं चमंत स्याहृस्याकारादेश विधानार्थं षष्ठ्यंतत्व
५९ कल्पनमिति गौरवमिति भावः नन्वेतन्मते इति अस्माकं तु णित्वान्न शंकेति भावः निमित्तेति अन्यथा
निर्दिष्टपरिभाषाप्रवर्त्तेतेत्यर्थः औरीतीति अनियममप्रसक्तमभावादित्यर्थः प्रकरणादिति अनिषे
धइति शेषः निषेध्ययेति निषेध्यक्रियाविशेषणीभूतेन कूपदेनेत्यर्थः सिद्धसाध्येति मलिनंतेवधुः
स्नायाइत्यत्रैवेत्यर्थः सिद्धसाध्येति साध्यगुणहृद्धी सिद्धं कुर्तीतितयोः समभिव्याहारे सन्निधा
वित्यर्थः साक्षान्निषेध्ययैत्सस्यैचैं सा क्रियया संबध्यते सम्बन्धः एतेन स्यान्निभृते गृद्धारैवतस्य
क्रियाविशेषणत्वात्साक्षादित्ययुक्तमित्यपास्तं साक्षान्निषेध्ययेत्यस्य च साक्षान्निषेधान्वयिन्या ५९
भवति क्रिययेत्यर्थः इह तु गुणभूतया प्राप्तिक्रियया संबध्यत इत्याह इहेति क्रियान्वयिन्यैवेति

यथे कोयगणवीत्याद्येयद्यपिक्रियान्वयीयगणस्तथापितस्यासिद्धत्वेन अत्र परत्वासंभवेनसा
मथ्यान्तरन्वयीगृह्यतइति वोध्यं नचयस्य जातस्याचपरत्वंभावीति भाविवुद्ध्याश्रयणेनसाक्षा
त्क्रियान्वयिविशेषणत्वमेवास्त्विति वाच्यं एत्येधतीत्यादावसंभवात् इदं तुक्रियान्वयिनइति
प्रधानक्रियान्वयिनो गुणभाविक्रियायाइत्यर्थः ननुक्रियायाइति प्रधानत्वि वे ध्यक्रियायाइत्य
र्थः अतो चेति प्रधानक्रियान्वयिनि चारितार्थ्यादिति भावः अन्येतुगुणप्रवृत्तिविशेषणत्वपिकिं
त्वव्यवहितेउपश्लिष्टस्यपूर्वस्यये प्राप्नुतइत्यर्थसत्वेन परिभाषादुर्वारेति चिंत्यमिदं अनुवादेइ
तितुभाष्यानुक्तं कारकसत्ती संभवेउपपदविभक्तेरित्यनेनन्यायेन यस्ये चेति सति सप्तम्युपु
त्रैव सिद्धसाध्येतिन्यायस्यतु परिभाषा वाधिकेत्याहुः अन्येतुसर्वत्रविधिवाक्येसप्तम्यंतस्य।

विधेयान्वयोऽसंभवी विधेयस्यानिष्पन्नत्वात् तद्द्वारकक्रियान्वयस्यासंभवाच्च नाधिकरणस
५० प्तमी अधिकरणसप्तम्या कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयात्कारकत्वं वाच्यं तच्चासंभवि सप्तम्यंतार्थ
50 वृत्तित्वात् विधेयक्रियायाः कपाले घटो भवतीत्यादौ तु कपालवृत्तित्वाद्घटस्यानिष्पन्नघट
द्वारैव क्रियाश्रयत्वं अचीत्यादौ तु नैवम् अज्वृत्तित्वाभावाद्गुणभवनस्य किंच तस्मिन्निती
ति सूत्रे पूर्वस्य परस्यानन्वयापत्तेः निर्दिष्टपदेनाधिकरणत्वाभावबोधनाच्च तस्मात्तस्मिन्नि
तीति ज्ञापकाद्विधेयान्वय्यन्वयिवाचकात्सप्तमी सर्वत्र सौत्री यत्र सा सप्तमी तत्रैव तस्मिन्नि
त्यस्योपस्थितिर्नान्यत्र किंतु तीतीति यत्तु लक्ष्यानुसारात्सप्तमी विधेयान्वयिनो योग्यस्य सप्तम्यं ५०
तार्थान्वयिनोऽभावान्नेयं तादृशीति न परिभाषोपस्थितिः तथा च सिद्धसाध्येति न्यायेन निमि

णत्वस्याभः शसादिपदानां लक्षणवदियमपि सप्तीलस्यसिद्ध्ये इत्यर्वाचीनाः प्राहुः प्रधानान्व
यिनि प्रवृत्त्या विधेयान्वयसंभवेन चरितार्थे प्रधानान्वयमन्वयिनि प्रवृत्त्यसंभावात् षष्ठीस्थाने
योगेत्यस्य षष्ठीचामात इति स्थानेग्रहणं न सिध्येदिति यस्याचामादेरेकः स्थाने वृद्धिरित्यर्थाप
त्तेरिति भावः सूत्रं त्वौपगवीयमित्यादौ चरितार्थम् गुणानां चेति उपकारकाणां प्रधानोपका
र्यार्थत्वात्परस्परमसंबंधः गुणगुणिभावाभावः समत्वात् तुल्यत्वात् उभयोरुपकार्यार्थ
त्वात् फलवत्संयोगे ऽफलं तदर्थमिति न्यायात् द्वयोरफलत्वात्परस्परमसंबंध इति यावत्
अनुभूयप्रधानेनेति न चैवं प्रधानकर्थैवोच्छिद्येतेति वाच्यं यत्र प्रधानान्वये यत्फलं तद
पेक्षया यत्र अधिकं गुणान्वये तस्य चेष्टत्वे हृत तरं प्रमाणं तत्रैव न्यायांगीकारात् तदेतदुक्तं

महतेरित्तिमक्ते चतादृशत्वं स्पष्टमेवेस्याकुः गुणः क्ङितेति विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्यावोधः

५१ ह्रिहेंतौ यतस्तथा सत्तिमन्यसि महति प्रधानोपकारे वर्त्तते प्रधानस्य महानुपकारो भवतीत्य

51 र्थः सनः कित्वं रुदविदेत्यादि यद्यपि ग्रहादिषु संप्रसारणप्रवर्त्तकत्वेन कित्वं सार्थकं तथापि रुदि

विदिभ्यां परस्य सनः कित्वं ज्ञापकमेव रलोव्युपधादित्याद्यपि वोध्यं यथा व्याख्यानमिति वस्तुतो

निमित्तग्रहणमेव कर्त्तव्यमिति भाष्यवार्त्तिकहृदयमिति तस्मिन्निति सूत्रे निरूपयिष्यामः दोष

इति गुणस्य चङादिभिन्नत्तिपूर्निमित्तत्वान्निषेधानापत्तिरूपइत्यर्थः अंतरंगत्वादिति जातस्यव

हिरंगस्याद्यर्थान्तनाजानंतर्येइत्यस्य विषयइति भावः तेन क्ङित्प्रत्यये रूपद्वयंगीकारेण नासौविक ५१

ल्पइति इदं यथाश्रुतसूत्रारंभे प्रत्याख्यानेतु नैषदोषः दुर्घटेतित्वदुक्तरीत्याप्राप्तभावाद्यवस्थि

तद्विभाषापर्यंतानुधावनं वृथैव स्यादिति भावः यद्यपि विकल्पेनेदं सिद्धं तथापि सन्नद्धिकरूपाभावार्थं
सत्यभिमानः ननु परकीयेति उभयोरेकार्थतानापत्तेरिति भावः किंच आरंभंते इति स्वारस्यादस्यानुवा
दकत्वमेवाधित्वे द्वितीयोपादानमसंगतं स्यात् विधेये प्रथमायायुक्तत्वात् अत्र सूत्रं यमप्रजे स्यत्र भा
ष्य एवेति धातोः परस्मैपदानामिति सूत्रयोः मुख्यत्वाभावस्येति मुख्याजादित्वं तु नातिरेश्यं अशा
स्त्रीयत्वात् चरितार्थत्वाद्दिति एतेन सोऽहिं दुश्चेति सुवचमिति हरदत्तोमपास्तं अतएव नाडनुदात्तड
ति सिद्धांतः अतएव तुल्यास्याप्रयत्नमिति भाष्यमासांतरं संगच्छते इत्याहुः नाक्षिति वाड्लरुचिः त
द्वीजं तत्स्वस्तप्रहणे मात्रागौरवं अन्येतु स्यान्ननुरूपेनुदात्ते एवोच्चारणीयेउदात्तोच्चारणे तस्य
विवक्षयोदात्ते सिद्धेऽपि वचनं ज्ञापकमेव अपि वचनसामर्थ्यादंतरतमयपरिभाषावाधावेक्षस्यैवं

कत्यनस्यल धुत्वा दिति प्राहुः अपहारादिति नचापहारेऽपि स्थानिसंबंधित्वादनुबंधस्यानेषेधः स्या
५२ दितिवाच्यं स्थानित्ववदत्राप्यये विधौ नेत्यर्थे नाशो यात् उच्चरितप्रध्वंसित्वेन स्थानित्वाभावात्
52 मत्वर्थायिनि नैवमर्थत्वाभावात् सानुबंधकविधौ गुणिजिसाहौ नकारेत्संज्ञकः सशब्दः प्रत्ययो भवती
त्यर्थः सम्मतद्रसादावनुवादे नकारेत्संज्ञकसशब्दे इत्यर्थः सूत्रे षेवानुबंधानामित्संज्ञापहार्थीय
।स्यितिरनुबंधरहितैवेसास्माकीनः पंथाः सिद्धमिति स्थानिवत्वाभावरूपं प्रयोजनमिति शेषः अ
निरक्षण इन्द्रे: क्ङिति चेति निषेधापवादगुणस्य च निषेधार्थं ङित्वं कुतो नेति शंकते ननु स्तुयादि ५२
स्तादाविति लुगविभक्तिकमिति लुप्तसप्तमीकमित्यर्थः हृदयमिति हृदयपदबोधितो यं भावः
ङित्वे स्थानिवत्वाभावार्थं चाऽनिक्ष्म क्षणत्वेऽपि वृद्धिनिषेधप्रवृत्त्यर्थं चास्यादित्यत्र विनिगमका

भावादुभयार्थमेव भवति ङि॰त्वासार्थक्योपपादकत्वादुभयोः अन्यथा सिद्धार्थज्ञापयोना
पेक्षयास्वमात्रायत्तार्थज्ञापनेवैयर्थ्यशंकानवतारात् इक्परिभाषया वृद्धिनिषेधस्य अनादावित्या
दिव्याख्यानेन गुणाभावस्य चासिद्धेर्वैयर्थ्यानुद्धारात् ङि॰च्चपिन्नेत्यस्य वार्त्तिकमते असत्वेन स्तुया
दित्यत्र स्थानिवत्त्वेन ङि॰त्वस्य सुलभत्वात् निर्दिष्टस्थानिकत्वेपि निषेधप्रवृत्त्यर्थमिक्परिभाषो
पस्थितेः सप्रयोजनकत्वात् किंच स्थानिर्देशस्येक्परिभाषोपस्थानप्रतिबंधकत्वे नमाणि मंत्रा
दिन्यायेन तत्वे प्रमाणाभावात् किंतु प्रयोजनाभावे द्वव प्रयोजनं चाग्ने ग्निवृत्तिवत् निषेधसंपा
दनमपीति स्यादेवपरिभाषोपस्थितिः वार्त्तिकमते ङि॰च्चपिन्नेत्यस्यासत्वेपि भूतादित्यत्र ब्रुवईडुभा
वस्तु ङि॰त्वमेव क्वचिदनुबंधकार्ये नत्विधाविति स्पष्टप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थेन साधयितुं शक्यमिति

भाष्यं योगविभागेस्य त्वान्नित्यमेवेति प्राहुः न्यायादिति विशेषविहितेन ङित्त्वमित्र भवतीत्यनेननि
५३ षेधेन सिद्धेन्यायस्यास्य प्रयोजनः प्राग्वदेतिवे अजाद्यानुकाराद्यैवेति व्याख्यानेनेति भावः कथंचि
53 दिति भाष्यानुमतत्वाल्लघ्यं चिन्त्यं किंच निलोपे स्येच सिद्धे आनीत्यस्यस्थानापकत्वासंभवः सार्थक्या
नुपपादकत्वाच्चाप्यार्थस्य सागरं तर्हि मित्याद्यसाध्यैवेति परे दिगिति दिगर्थस्तु वार्त्तिकमतेप्येव
मेवोपपत्तेर्भाष्यमतेन चमत्कारावहम् दीधीवेवीटाम् स्यादिति प्रयोगबाहुल्यादभ्यर्हितत्वेनत
स्यैवस्याद्यागमत्वेपीति चिंत्यमिदं प्रत्याख्यातमिति ननु तत्राभ्यस्तलोपादेशेपि स्थानिवत्त्वप्रो क्तंगी
कृतस्य चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधं च मात्वाशङ्क्यास्मिन् च मममात्वादित्यर्थभावश्यकं चानंगीकृ ५२
तस्य स्थानिवत्त्वेनैव ह्रस्वाभावसिद्धेरग्लोपिग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्याग्लोपिग्रहणमिकुर्ध्वंपंचपाद्यां

स्थानिवत्वाभावस्यज्ञापकमित्युक्तत्वाच्च एवं तर्ह्यादीधयते रादीधकः आवेवयते रावेवकः यीवर्णयोरि
तिलोपो न प्राप्नोतीत्याशंक्य वर्णग्रहणसामर्थ्याद्भविष्यतीत्युक्तं भाष्ये वर्णग्रहणसामर्थ्याद्भू
तपूर्वगतिराश्रीयत इति च तदर्थ इति कैयटः नह्विरुध्यतेति चेन्न तस्यान्यभाष्यविरोधेनान्याय्यप्र
क्तत्वेनैकदेशयुक्तित्वात् अंतरंगत्वेन लोपसिद्धेश्च अतएवांतरंगत्वाल्लोपे सिद्धे वर्णग्रहणं
शक्यमकर्तुमिति कैयटः अत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणेऽचः परस्मिन्निति सूत्रस्थ आदीध्य इति भा
ष्यप्रयोगोप्यनुपपन्नः स्यात् अंतरंगत्वेन णिलोपात्पूर्वं यीवर्णयोरित्यस्य दुर्वारत्वात् भूतपूर्वा
श्रयणे फलाभावाच्च न चाकृतव्यूहपरिभाषया यो नेति वाच्यं स्थानिवद्भावस्य दुर्वारत्वेन निमि
त्तविनाशाभावात् तत्रेणयकारे परतो लोपेवार्त्तेन स्थानिवदित्यर्थे प्रमाणाभावाच्च । न चास्योपि

ग्रहणसामर्थ्यादीदशोविषयेनस्थानिवत्त्वमितिवाच्यं अगनग्लोपेऽग्लोपेपि अजेर्भूत्वादेशोऽ
५४ जादेशोनेस्य चः परस्मिन्निति तत्र भाष्यकृतानिलीनत्वात् तस्माद्वर्णग्रहणं न्यायप्राप्तार्थानुवाद
54 कमित्याशयएवभाष्यस्यस्याभिप्रेत्योक्तं भाष्ये प्रत्याख्यातमितीतिदिक् इग्लक्षणेति नचाका
रस्याप्यजये निर्दिष्टस्यानिकत्वेपीकपरिभाष्योपस्थितिः स्यादकारादिव्याप्त्यर्थमिति वाच्यं अ
ज्ग्रहणसामर्थ्येन तदनुपस्थितेः निर्धारणषष्ठ्योत्तरत्राप्यनुपयोगाच्च इकपरानुपस्थित्यर्थमि
वाच्ग्रहणात् च निर्देशश्चेति न्यायसिद्धौ व्येषा समर्वपि कारणनिमित्तकारणयोर्भेदस्यलोकसि
द्धत्वेनसमवायिकारणस्यनिमित्तत्वेनाश्रयणाभावात् इति कार्यिमध्ये स्थानषष्ठीनिर्दिष्टसनंतम ५६
ध्ये अन्यथाप्रतीतिसम्भवेनेत्यस्यस्यस्वारस्यं तत्त्वे मतिबंधने अनेकाच्त्वसंपादनद्वारा· यत्स्यसयेति

यद्यपि एपताप्येतत्तु साधं तथापि स्वरे विशेषो बोध्यः एपेति स्वरितांतत्वं पतित्वाद्युदात्तत्वमिति अ
न्यथा सम्पङ्कोरिति सप्तम्याश्रयणे कार्यिणो निमित्तत्वे नाश्रयणे च समर्थः इत्यादौ सादिना ऋधेः स
निरूटिन्नघूयधगुणेपि इसो द्वित्वनिमित्तत्वे न द्विर्वचने चीति गुणस्य रूपातिदेशो निषेधे वाधिस्
शब्दस्य द्वित्वे ऋकारस्यानुपधात्वाद्गुणो न स्यादिसर्दिधिषतीत्यस्यासिद्धिर्बोध्या कृते इति द्विरु
च्चारणत्वात् द्वित्वस्य द्वित्वनिष्पन्नस्यापि इस शब्दस्य प्रत्ययतया ऋधातोर्गुणे कृते इति भावः स्या
दिति सप्तमीपक्षे तु ऋशब्दस्यैव द्वित्वं स्यात् षष्ठ्यंतत्वेन स्यादेव वा उभयथापि प्रकृत रूपासिद्धिः
स्पष्टैवेति दिक् इस शब्दे इति स्थानिवत्वात् इस शब्दे इस शब्द इति यदागमा इति न्यायेन सए
व सन् इत्यर्थः नवृ शब्दस्येति द्वितीयस्यैकाच इत्युक्ते एतावन्मात्रस्य द्वितीयस्येति प्रत्याख्याने

व्येकाच आदिभूतादचः परस्येत्यर्थे नादेशवात् एतेन षष्ठीपक्षेनावन्मात्रस्य कथं द्वित्वमितिचिंत्य
५५ मित्यपास्तं तद्भावभावित्वेनेति षष्ठ्यंतत्वपक्षे निमित्तत्वाभावेन स्थानिवद्भावाप्रसक्तौ हीदमुक्तं का
55 र्यमनुभवन्निस्यथाभावे ऽसंगतं स्यादिति इदमेव भाष्यमत्रार्थे प्रमाणं विधानादिति लिटि आर्धधा
तुकेइत्यादीनां विषयसप्तमीत्वे पि तद्भावभावित्वेनैव तद्बुद्धिभावभावितामात्रेणापि निमित्तत्वस्य
वक्तुं शक्यत्वात् अत्र स्तोत्रपाणि लिट्भाव एव निमित्तमित्यज्ञनिमित्तत्वानुद्धिभावः सर्वत्रैव तद्धात्र शा
स्त्रबुद्धिकृतमेव निमित्तत्वादिदमेव वाचीतिई दृशं निमित्तत्वाश्रयणेऽलिंगमिति भावः अनुवर्त्तत
इति एकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति नैतस्यानानुवृत्तिरित्यर्थः परं त्विदं नेड्वशीति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं तत्र ५५
हि नेड्वशीत्यतोऽनुवर्त्तमानेनेट्ग्रहणेन सिद्धे इड्ग्रहणमार्धधातुकस्येडित्यत्रानुवर्त्त्यमितीड्ग्र

हलंग्रस्याख्यानं इहतु विकाराभावार्थमित्युच्यते इति चिंत्यमिति तत्रेयं चिंता लाघवान्नेड्वशीति सू
त्रभाष्यकृत्कृतं प्रत्याख्यानमेव सिद्धांतः गुणनिषेधसूत्रस्थमिड्ग्रहणं प्रत्याख्यानं भाष्यं त्वेक
देशयुक्तिः विकाराभावार्थमिड्ग्रहणं तु ह्नुत्रेरिड्ग्रहणस्य चरितार्थत्वेन गौरवात् इड्ग्रहणमे
वात्र संलघु किंच ग्रहोलिटिदीर्घ इत्यादिसामर्थ्याद्दीर्घ इत्यपि गौरवं किंच सिज्लोप इति ज्ञापकाश्रय
णाद् इति गौरवं एतेनार्धधातुकस्येडिति सूत्रस्थमिड्ग्रहणमिड्डुदेव न तु विकारोपलक्षणमिति तदर्थं ति
नरीधीति सूत्रस्थमड्ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भाष्यमपि गौरवत्वाघवसह हृतनेड्वशीति सूत्र
स्थभाष्यविरोधापत्तेश्चयुक्तिरिति सूचितमित्यलं इदमेव ध्वनयतोपसंहारे अत्र सभाष्यमेवप्र
माणमित्युक्तम् इति प्राहुः ज्ञापकादिति नच समर्थः सन इति स्थितेऽभ्येति किंत्वा हुणप्राप्ताबाट

श्नुतेति बाधित्वा परत्वात्सिज्लोपे वृद्धिरिति समर्गौति सिद्धिः अत्र सिज्लोपइस्य भावे सिज्लोपस्याऽ
५६ सिद्धत्वाद्वृद्धौ सिज्लोपो नस्यादित्यर्थवत्त्वे कथं ज्ञापकमिति वाच्यं हलन्ताविसेवववदेत् न च सिचि
56 वृद्धावपि सिद्धत्वाप्रत्तिः तथा चासिद्धामित्यस्य सिद्धिरिति वाच्यं प्रत्ययलक्षणेन हलन्तावपि अहृतत्वमू
हादृति पूर्वं सिज्लोपाप्रवृत्त्या रूपसिद्धेः न चाधीत्यैष्टेस्तत्रापि लोपाप्रवृत्तिः अहृतन्मूहाइत्स्य दे
यात् अस्याः अनित्यत्वात्समर्गौत्यत्र न दोषः वस्तुतो हस्वादङ्गादिति संगग्रहणेनास्यागत्वाद्धात्वङ्गे
गमित्येव समार्गौत्यस्या सिद्धिरिति भावः अयरे तु प्रत्यासत्त्या सिज्लोपनिमित्तकैकादेशं प्रत्येव सि
द्धत्वं नान्यत्रेति प्रकृते तस्याविषय एव किंच लावस्थायामडिति पक्षे सर्वतोन्तरंगत्वेन सिज्लो ५६
पो दुर्लभः तदेकवाक्यतया पक्षान्तरेपि तल्लोपे एवोचितइत्याहुः अन्यत्तरेतिकुठः ह्रिनिमित्त

त्वात् क्रौष्टुमत्वाप्तिश्च: असिद्धवदिति वचित्तोपेकर्मण्ये स्थानिवत्वाद्धलोपो न स्यात् इत्यर्थः नच
यस्लोपेति निषेधः एवापि स्थानिवत्वेन यण्णापत्तेः व्याख्यानं विनेति अह्लोमणि लोपयोः स्था
निवत्वेनेष्टनापत्तेरित्यर्थः रुपासार्दित्यत्रेति सखुरित्येतत्सिध्यर्थमपयंतेति युष्म अस्मद् इतिप्रसं
अंतरमवकाशोत्य-वोकेनगोः हलोऽनंतराः संयोगः छिद्रवाच्चिनेति छिद्रं ह न्तृत्वाक्रांतवर्णेशत्न्वः कालः सामर्थ्यात् सिद्धं
तेऽवग्रहे फलाभावात् अवग्रहेपीति मध्यवर्णाधेयांतराभावात् कालस्तु आधेयो नेत्यर्थः इत्या
दीनां इत्यादि घटकीभूतानां गोइत्यादीनां एतेन संप्रदायानुसारेण सिपासन् उवण्य शासः शीरिष
इति संहिताकालेभिसः पूर्वमेव तत्रैव नत्तु म स्वरपदोत्तरं प्रत्येकमिति व्याख्यानात् यत्तु सहविव
सायां द्वंद्वापवादैकशेषविधाने न हलद्वय इति निर्देशात्साहित्यप्रतीतेरपि समुदाये संयोगसंज्ञेति तत्र

परंतु
एवं चात्र मतेकालवर्णो
भेदव्यवायत्रिविधः॥
संतापिकारवहिर्भूतानां
कोलव्यवायेविप्रदेतेः
सर्वसापिते भवेनव्यवा
यो एव निषेधपर्यवसा
नेमित्यतो न फले विशेषः
भाष्यादिग्रंथानुशिष्यवृ
स्यादृताय प्रवृत्ता इति निर्व
चनरस्तम्॥

५ नवर्णाभावववर्तकालं व्यवायाभाव [illegible]
वंतो हलः संयोग इत्यर्थे पनत्त नित्यत्र
विशेषणाभावमवतुक विशिष्टाभावस
त्वादित्याहिरतो हलन्त्वाक्रांतेति॥
कैयटादयो प्यवं परतयैव नेयाः॥

धवैश्चेषामित्याद्वावेकशेषसत्वेपिप्रत्येकमेवस्यानित्वात् नचद्वयोर्न्नेस्यादितिवाच्यं हलौचहलश्चे
५१ त्येकशेषात् इंधिधातोःकित्वविधानाज्ज्ञापकात् अन्यथासंयोगादित्येवसिद्धेः किंतेनेत्यप्याहुः
57 तच्चिंत्यं एकत्रान्वयमात्रेणसाहित्योपपत्तेस्त्वदुक्तार्थेमानाभावात् पंचानामेकत्रसत्वे एवापत्ते
श्चेत्यप्याहुः इदंचिंत्यं धवश्चेषामित्यादौव्यभिचारात् विशिष्टेविशिष्टान्वयएवसहविवक्षेत्यर्थ
स्याद्यंतावितिसूत्रेभाष्येस्पष्टत्वात् एकत्रान्वयमात्रेणोपपादनेऽज्ञाविधनोदेवदत्तयज्ञदत्तावि
त्यत्राव्याप्तेश्च क्रियान्वयित्वमात्रेणसाहित्यस्योपपन्नत्वादज्ञाधनोदेवदत्तोऽविधनोयज्ञदत्तइत्य
न्वयविवक्षायांसाधुत्वापत्तेश्च• तथाहिसति प्रत्येकंसंयोगत्वे यकारइति रेफसंनिधाने रेफय ५१
कारयोःप्रत्येकंसंयोगत्वमित्यर्थः जातौचेदमिति पद्यात् हलौचहलश्चेत्येकशेषः अनुदात्ताना

मित्तिपदे भाष्ये तथैकशेषकरणात् इत्यन्ये द्विगिति वस्तुतो द्वयोर्द्वयोरेव संज्ञा न बहूनां सल्लिपरे सं
योगादिलोपविधानात् बहूनां संज्ञायां फलाभावादित्यन्ये नकर्त्तव्यमेवेति न च द्वितीयस्येतर
भावेऽचउत्तरस्य सर्वस्य द्वित्वं स्यादिति वाच्यं एकाचरस्यानुवृत्तेरदोषात् मुखनासिकाकर्मणी
ति तया वचनमिति साधनं क्ते इति समासः करणे ल्युडिति अधिकरणे ल्युडिति भाष्यस्वरसः प्रासादवा
सिन्यायोपन्यासादित्येके ङकारादीनां नासिक्यत्वगुणरहित—रूपानुपलंभेनोभयावच्छेदेन वस्तु
संयोगोत्तरमेव स्वरूपोत्पत्त्या विनिगमनाविरहेणोभयोः स्थानत्वं अनुनासिककारादीनां तु कंठाद्य
वच्छिन्नवायुसंयोगेनोत्पन्नेषु ककारादिषु नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्रूपधर्मोत्पत्त्यानेषु नासिकाः
या गुणोत्पादकत्वान्न नासिकास्थानं अत एव भेदकत्वाद्गुणस्येत्यादौ गुणत्वेन व्यवहार आनुनासि

वृत्यभाष्ये कृतइत्यपि बोध्यं नपुंसकमिति स्त्रीत्वे हि वचनीक इति स्यात् न विरुध्यत इति गुणवच
५८ नानासिकस्य नित्यं संस्कृतं भस्त्राद्इति निर्देशादिति भावः ततो मुखेति समाहारद्वंद्वेनपुंसकत्वापु
58 त्वान्मुखसहितानासिकेति मध्यमपदलोपिसमासे बहुव्रीहिरित्यर्थः दृष्टासनयोरिति सूत्रस्यस्य
भाष्यप्रयोगादेकवज्ज्ञावस्यानित्यत्वात् द्वंद्वोपि साधुरित्याहुः मेवमाभूदिति एतेषामेवान्मूनान
तिरिक्तनासिकावचनत्वादिति भावः एवकारेण केवलनासिक्यत्वमेतेषां अन्यथा एवकारासंग
तिरिति बोध्यं आगमः आगमइवापूर्वः अनवयवत्वाद्यमस्य प्रासादेति संपूर्णो वर्णः मुखेन ५८
नासिकया चोच्यते अतएवोभयस्थानत्वमेषां इति भावः नासिक्यत्वमप्यस्तीति ओंइत्यादेभो
गस्य नासिक्यत्वात् केवलनासिक्यपदेन ग्रहणं संभवइति भावः नासिकास्थानमेषां तयात

इत्यानुविधित्वात
छंदसश्चिंत्यमेतत

त्र गुणोत्पादादित्यपि बोध्यं शेषस्येति रकारस्यानुनासिकापत्तेरित्यर्थः स्पर्शा इति अननुनासिकाः
स्पर्शाः अनुनासिकेषु स्पर्शेषु परेषु स्वान् स्वसमानाकारान् यमान् जनयंतीतितदर्थः ऊष्मप्रकृतेः
ऊष्माणः शषसहाः प्रकृतिर्यस्य तस्मादित्यर्थः परस्ताच्छब्द इति किंच स्पर्शस्यैव यमत्वे निषेधो व्य
र्थः मकारस्य मकारस्य विद्यमानत्वेन निषेधांतरस्याभावात् एतेन प्रतीपादिति पाठस्य सत्वा
त्तेदं साधकमित्यपास्तं भाष्ये तथा पाठेपि हृन्नोनथैव पाठाच्च किंचोत्तरस्यर्थेकापत्तिपरस्वारस्ये
नवर्णांतरत्वप्रतीतेः प्रातीयादिति पाठोपि तव नार्थसाधक इत्यलं यमः प्रकृत्यैवेति यमः प्रकृ
त्या पूर्ववर्णेन सदृशश्रवण एव समानकालत्वात् मुखव्यायमे श्रुतिर्नास्तीति चैतदर्थः स्वपूर्व मवेति यमः
प्रकृत्येति पदाभ्यामित्यर्थः जकार इत्येते अनचि चेति द्वित्वेनेति भावः न च यमानाम कारोपरे पाठा

रच्चत्वारवच्चिवेति निषेधः स्यादिति वाच्यं उक्ताशिक्षावचनसामर्थ्यैनैव तत्प्रहाणेः छोरसत्वाच्चेत्या
५९ हुः द्वित्वोत्तरं यमोत्पत्तिरिति तु युक्तमित्यप्याहुः वस्तुतस्तु अज्ञानम्मित्यादौ जकारद्वयसत्त्वात्स्वाभा
59 विकीति तत्वं यज्ञुद्धस्य जानातीति ज्ञः यस्य ज्ञ इति समासः हकारस्य श्रुतत्वं एवं जकारद्वयं स्व
तएवेति निषेधशंका सामर्थ्यादिकल्पनाच्चिंसेति प्राहुः अनं सेति अं नं साः कादयः अंसाः द्वार
यः एतेन मध्ये इत्यनेन द्वौ गकाराविति यमद्वित्वयोः समानकालेवोत्पत्तेरित्यर्थः एवमेव सर्वत्र
बोध्यं एतेन द्वित्वनिषेधशंकापरास्ता· अशरीरमिति अदितश्चतुर्वर्गानां यमत्वे अशरीरत्वोक्ति
विरुध्येतेति भावः श्रुत्याभावं ङकारस्य वर्णान्तरत्वेन चवर्गाभावात् आदेशत्वाद्यमस्येति भा ५९
वः पाठांतरं त्विति तुना तस्यासंगतत्वं बोधयति भवत्वेवेति नकाररूप चवर्गयोगादिति भावः

एतेन ञणोर्यमे वर्णान्तरं ञकारस्य स्पष्टं शिक्षायां वर्णान्तरत्वानुक्तेः मुखनासिकावचन इति दिशादि
त्वात्तासाम्यमिदं स्वांगसमुदायस्य स्वांगत्वाभाववच्छरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात्
अपरे तु न विशिष्टमिदं स्थानं अष्टौ स्थानानीति शिक्षाविरोधात् प्रातिशाख्यादि तु छांदसत्वान्न विरोधि
मिसाङ्कः इत्येकमिति अत एव ङकारयोः सावर्ण्यं तुल्यस्थानत्वादिति भावः तेषु परीक्षात्र पूर्वभागेन
नासिकयापरो मुखेन एतन्मतद्वये ईषत्स्पृष्टं श्वासस्त्वत्र मुखत्वं नासिकात्वं चोपपाद्यं सावर्ण्येऽपि
पत्तिर्वोध्या नञ्स्येनेति मतद्वये संपूर्णस्यतयानुस्वारणादिति भावः मतविशेषे वे वर्त्मनासिका
स्थानो चेति मते गह्वरन्निति अन्येषां वो वर्त्मनासिक्यत्वाभावादित्यर्थः अप्रतिपत्तिरेवेति अन्व
र्थत्वेन ननकारादि प्रतिपत्ते क्लिष्टं समेतत्र दर्शनद्वये अंशे नासिकाव्यापार इति मतद्वये सार्थकमिति

यमाद्यप्रतिपत्त्यर्थं प्रथमदर्शने तु भाभ्यां संपूर्णेऽत्यते इत्यस्मिन्न सिद्धेति अनूनानतिरिक्तयहेमा
नाभावादिति भावः ननु भूयवचनानां संज्ञानामपि यमानुस्वाराणां नासिक्यत्वात्तेषामपि संज्ञाप्रा
६० 60 मनुनासिकविधौ तेषामप्युपस्थितौ तेनेपि स्फुरन्न आह ओंनर तम्पाचेति भाष्येऽप्यत्रैव मिति नैव
ह्रोषड्डस्येवं सिद्धांतभाष्यध्वनितमेतत् कलोपइति अनुस्वारोपदेशोत्वनेन दीर्घक्रारानोपदेशे
च---र्येइति भावः चकारलोपइति तेनैव सूत्रेण वत्वस्यासिद्धत्वाज्झेते नपरत्वे पञ्चोपो ।
पितेनैव ध्वनित एवमन्वर्थत्वाश्रयणे यमानां मुखनासिकवत्त्वपक्षे संज्ञायामप्रवर्तनमपरि
भाषयानुनासिकविधिविधेयतान यमानामिति भावः वस्तुतोऽन्वर्थत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वे सू ६०
त्राकरणमेव वक्तमित्याशयेनाह एतच्चेति दिगिति दिगर्थस्तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यस्यैव

प्रग्रह्यसंस्मे स स्यासुकाराद्यवम प्रवृत्ति संपादनार्थं सूत्रमिति प्राहुः तुल्यास्यप्रयत्नबोध्य इति यद्वर्ण
संबंधितास्याद्विप्रयत्नं सं बंधितास्यादिनातुल्यं तदिति फलितार्थः येनेत्यस्य यदीयेनेत्यर्थः असं
तीति असन्ने ऋवर्णे परत्वमिति यावत् तच्च व्यक्तिस्पोत पक्षे व्यक्तेर्नित्यत्वात् ककारादिव्यक्तेरेवैवेति
सर्वत्राभिव्यक्तिरेव कत्वादिजात्यंगीकारे तु व्यक्तीनामनित्यत्वादसन्नमुत्पत्तिरेवेति नारायणः
कैयटविरुद्धमेतत् अन्नेनेति अत्र पक्षद्वयेऽप्यं हते रूपं टिस्तोपात् तन्निषेधादिति यत्नोपस्या
सिद्धत्वात्स्थानिवत्वाभावेऽसिस्यपत्वोपस्येव न पदांते तत्र ग्रहणं छिंसमेतत् उदात्तादिषु स्या
न भागमात्राय सावर्ण्याभावो न शंक्यः शिक्षायां कंठत्वादिनास्थानत्वोक्त्या कंठत्वादिनैवास्य भ
वार्थिकास्य पदे न ग्रहणात् हृतिद्वयस्वीकारे गौरवाहाह त्रिपद इति विवक्षितमिति कंठत्वादि

नाभिन्नस्थानानामेकस्थानत्वाभावान्नसावर्ण्यमिति किंविवक्षयेति चिंत्यमेतत् यद्यपि स्था
६१ नत्वेन तुल्यत्वमस्ति तथापि तद्रूपेणोपस्थापकाभावान्न सावर्ण्यमपि योमित्वं तस्येति वोध्यं अ
त्र पक्षे सप्तम्यंतस्य सौत्र सर्वनिपाताभावकल्पने गौरवादाह यद्वा तुल्य इति साधुत्वस्य फलसा
61 ध्यत्वादत्र पक्षे गौरवादाह यद्वा आस्य इति प्राग्वदिति न द्वेरवा[illegible]पि चिंत्यं भाष्यस्थितमिति शि
ष्यसुपारनार्थमनेकपक्षोपादानं तु न तुल्याघवाद्यादर इति भावः यद्यपि कादिपंचानामेकस्था
नत्वात्तुल्यस्थानत्वानुपपत्तिः भेदघटितत्वात्तुल्यत्वस्य तथापि तत्तद्व्यक्तिगतभेदं स्थानेष्वारोप्य तु
ल्यत्वमुपपाद्यमिति केचित् वस्तुतस्तु तुल्यत्वं न भेदघटितं किंत्वेकधर्मवत्वं नन्वेवं घट इव घट ६१
इत्यापत्तिः एकधर्मवत्वरूपतुल्यत्वप्रतीतेः प्रयोजनसत्वेन तत्प्रतीतानिष्पत्तेः गगनं गगनाकार

ष्येत्याद्यवनन्वयेयथा अतएवोपमेयोपमा अनन्वययोरुपपत्तिः तेनतुल्यमित्यत्रेदमुपपाद्यि
ष्यतेइत्तप्राहुः तुल्यस्थानमितिकिमिति आस्यपरविशिष्टंकिमित्यर्थः सर्वप्रलेपेसाम्यंहीति अत्रा
यंसिद्धांतः प्रशब्देनवास्यप्रयत्नमुद्दासः स्थानांशेतुयावत्स्थानसाम्यमेवसवर्णसंज्ञायांप्रयो
स्पकेषामितिनिर्देशात् अन्यथासवर्णदीर्घोपपत्तिः अतएवैचोर्नैतौतुल्यस्थानावितिसावर्ण्यंनेत्यु
क्तंभाष्ये वलयोरप्यतएवनसावर्ण्यमिति नतद्धानिस्साहैतोष्ठ्यीतिन नचयावदास्यभवसुल्यत्वंवि
वक्षणेप्रयत्नग्रहणंअर्थं प्रयत्नस्याप्यास्यभवत्वादितिवाच्यं ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः
तयोर्जनकानामास्यभवानांवायुसंयोगानामतुल्यत्वात् तस्मादास्यभवानांकंठादीनामेवग्रहण
मितिबोधनायतत्सार्थक्यात् सामंजस्यादिति अणुदित्सूत्रेतुल्यास्यप्रयत्नस्यसंज्ञेत्यर्थेन आ

कारादीनांग्रहणसिद्धिः सवर्णपदघटितेषु सवर्णग्रहणानिनकर्त्तव्यानीतिलाघवंच कं आद्
६१ ति अत्रकंठपदंकंठस्थानकंठसमीपजिह्वामूलस्थानोभयपरंतेनकंआवहोजिह्वामूलेतुकुः
प्रोक्तइतिशिक्षयानविरोधः विसर्जनीयपदेनात्र अकारसाहचर्याद्काराश्रयस्यैवग्रहणं ते
नाश्रयस्थानभागिनइतिशिक्षयानविरोधः यद्यपिसर्ववर्णोच्चारणेकंठव्यापारे आवश्यक
स्तथापि चकाराद्युच्चारणेतालव्वादिव्यापारोप्यावश्यकः कचयोर्यावत्स्थानसाम्याभावान्नसाव
र्ण्यंभिन्नस्थानकथवैयर्थ्यापत्तेश्च दंत्साइति दंतपदंदंतसमीपदेशपरंतेनभग्नदंतस्यापिदं
त्यवर्णोच्चारणंभवतिदेशरूपस्थानस्यसत्वात् उपूपध्मानीयेति उश्चपश्च ध्मायतेशब्दोनेयेननतदुप ६१
ध्मानंतत्रभवइत्यर्थः अवहाराविप्रसंगस्तुन रूढेःगहादेराकृतिगणत्वाच्छः वकारइति ननु

ह्रस्वस्थानीय ओष्ठ्यस्थानीय इत्यर्थो वा समुदितं स्थानं वा नाद्यः वलयोः सावर्ण्ये तद्वत्त्विसा
ह्यैतोऽलीति परसवर्णप्रसक्तेः नान्त्यः अदुहु हीत्यत्र स्नुक्वादु हेति ह्रस्वे तद्विधीयमानो ऽस्नुकवस्य
स्यनस्यात् अत्रार्वाचीनाः विशिष्टं स्थानं ह्रस्वोष्ठ्यमिति विशिष्टाद्यातः करणात् स्नुक्लुनुवृ ह्रस्वे इति
निर्दिष्टात्रोपो ओरितिनु प्रोवकारः तेन वकारादेर्ह्रस्वे चेत्यर्थात्सिद्धः यद्वातावित्यवसिद्धे ह्रस्वग्रहणं
यथा कथंचिद्ध्रस्वसंग्रहार्थमिति न दोषः अथवाऽस्तु प्रत्येकं स्थानत्वं तथा वा सामिति निर्देशेन वलयोः
सावर्ण्याभावज्ञापनात्तद्वत्त्वित्यत्र न दोषः अत एवोष्ठ्यपूर्वस्येत्यत्र सुस्पष्टं प्रतीत्यत्र प्रवृत्तिः समुदित।
स्थानपक्षे तु पूर्वशब्दात्पूर्वं वकारप्रश्लेषेण साध्य उकार इति अत्र केचित् प्रत्येकमेव स्थानत्वं अष्टौ
स्थानानीति प्रतिज्ञाविरोधेन समुदितस्थानत्वोक्तेर्भ्रान्तप्रलपितत्वात् समुदितस्य स्थानत्वे प्रत्येकं प

रनुस्वारस्यापत्तेः शिक्षायां प्रत्येकं यत्नोऽसार्थत्वापत्तेश्च प्रतिपादितमिति अअ इति विधीयमानसंवृतस्या
६३ सिद्धत्वादित्यादिना चतुर्धेति यमानुस्वाराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतं तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ता
63 भ्यामैचौ तथैव चेति शिक्षावाक्याद्विवृततरविवृततमयोः प्रतीत्या नाज्झलाविति सूत्रभाष्यादूष्म
णामीषद्विवृतत्वस्य प्रतीत्या चतुर्धेत्यसंगतमिति प्रतीयते तन्न नाज्झलाविति सूत्रेणैव विवृतत्वा
ख्यानामेषां सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वबोधनमित्याशयात् भाष्यमते तु समप्रयत्नाः एवं चैदैतोरोदौ
तोश्च न सावर्ण्यप्राप्तिः प्रयत्नभेदसिद्धसावर्ण्याभावानुवादकमेव नाज्झलाविति सूत्रमत एव तत
त्र वक्तव्यमिति भाष्ये नोक्तम् एषामाभ्यन्तरत्वं त्वोष्ठप्रभृतिकाकलपर्यन्तरूपास्यान्तर्गततत्तत्स्था ६३
नेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शईषत्स्पर्शदूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारित्वाद्वर्णसत्त्व

वह्नितप्राग्भावित्वाच्च बोध्यं एते चेति वर्णशब्देनात्र ध्वनिरुच्यते अतएव पूर्वं वर्णानामिति श्लो० ८ हृद्विम
नसि निधाय तदभिव्यंजकध्वनेर्वैसुक्तं एतेन आत्मा बुध्या· सोदीर्णइति शिक्षाविरोधाच्चिंत्यमेतदित्य
पास्तं वाच्याइति अयमत्रार्थः आत्मा बुध्यासमेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया मनः कायाग्निमाहंति स
प्रेरयति मारुतं सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णान् जनयत इति शिक्षा अत्र आत्मा अं
तःकरणं संस्काररूपेणस्वगतानर्थान् बुध्या स्वहृत्या समेत्य एकबुद्धिविषयान् कृत्वा तद्बोधनेच्छया
मनः युक्तं करोति तत इच्छावन्मनः कायाग्निं जाठरमग्निं अभिहंति सः कायाग्निः सोदीर्णः सः मारु
तः उदीर्णः ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यर्थः एवं च शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्नयत्नाभिहताग्निना नाभिप्रदेशात्प्रेरितो
वायुर्वेगान्मूर्धपर्यंतं गत्वा प्रतिनिवृत्तो वक्त्रं प्राप्य उक्तयत्नसहायेन तत्तत्स्थाने पुंजि ह्वाग्रादिस्पर्शपूर्व

कंतत्तत्स्थानान्याहत्य वर्णानभिव्यनक्ति ततोय -त्नविशेषेण गलविवरविकासादीन् करोति तत्रयेत
६८ त्तत्स्थानाभिघातकायस्तात्ते आस्यांतर्गततत्तत्कार्यकारित्वादाभ्यंतरा उच्यंते गलविवरविकासा
दिकाराश्चास्य बहिर्भूतदेशे कार्यकारित्वाद्बाह्या इति बोध्यं श्वासानुप्रदानाइति विवृतएव तस्मि
न्यद्योपरि वर्त्तमानाः श्वासा भवंति तदनुप्रदानमिता च स्पते विवृएव ते इति तदभिव्यक्तसुतरं जाय
माने कंठविवरविकासे तेषां कण्ठत्वविवक्षा बोध्या विवार एवां प्रयत्न इति भावः अल्पेत्विति वर्गतृ
तीय चतुर्थ पंचमास्तृतीयचतुर्थय माहकारानुस्वारो यरलवाइत्यर्थः नादभागिनः नादप्रयत्नकाः
अल्पासवः अल्पप्राणाः यत्न एतदुच्चारणोत्तरं प्राणानामल्पत्वमिव भवति यणश्चेति चेनाचामपि ६४
ग्रहणं सुपां सुलुगिति सूत्रेद्कारस्यांतर्यतोद्कार इति भाष्यात्क्षोषसंवारनादाल्पप्राणत्वमचां

अन्यथा तद्दीर्घपर्यायेण स्यातां अस्य प्राणत्वानंगीकारे दीर्घपर्यायेण स्यातां अनुपयुक्तादिति सूत्रे
प्रशब्दग्रहणात् उपयुक्तत्वे शवयोरपि सावर्ण्यं स्यादिति भावः उपयोक्ष्यंत इति पूर्वसवर्णविधि
विधेया व्यवस्था निरर्थकमित्यर्थः नत्वन्यतरेति तथा सति संवत्सरशब्दादौ सकारे परतस्तका
रस्य तोलीति परसवर्णो सकारः कदाचिन्न स्यादिति प्राकुः प्रतिपादितमिति · ऐ औ जिति सूत्रा
रंभसामर्थ्यादित्यादिना नहि यावदिति अयंभावः यत्किंचित्स्थानैक्यमेव सवर्णसंज्ञायां गृह्यते न
चवुरादिपंचानामपि परस्परं सावर्ण्यं स्यादिति वाच्यं आस्यवहिर्भूतत्वेन नासिकायाः सवर्णसंज्ञाया
मास्यपदेनाग्रहणात् आस्यांतर्गतेति मतेपि प्रयत्नसाहचर्येण वर्णोत्पत्तिप्राक्कालिकवायुसंयो
गाधारस्थानस्यैवग्रहणेन नासिकाया वर्णोत्पत्त्यनंतरं गुणोत्पादकत्वेन नास्यपदेन नासिकाया प्र

तलमित्याशयः नचैवं वलयोरिकारेकारयोश्च सावर्ण्यापत्तिरिति वाच्यं यत्तुष्ये वेषामिति तद्धानिर्दि
६५ निर्देशेन चाधिकस्थानेन सावर्ण्याभावज्ञापनेनाहोषात् एकारवकारयोश्चा— कंठदंतं नस्याधि
65 कस्थानत्वात् एका———रयोर्यथानद्यो———थो कंठ्यं कुइ———कुः वस्तुतो यावत्स्थानैक्यये
घविवक्षितं सवर्णसंज्ञायां कङयोस्तु न दोषः आस्ये तुल्यप्रयत्नं सवर्णमिति वार्त्तिके किमास्योपादा
नप्रयोजनमिति प्रश्ने प्रयत्नो विशेषणं मास्योपादानमित्युक्तम् घावर्णत्वेन बाह्यप्रयत्नान् प्रदर्श्य
यथा तृतीयस्तथा पंचमः आनुनासिक्यमेषामधिको गुण इति भाष्ये गतस्य बाह्यप्रयत्नत्वोक्तपात्र
सूत्रे नासिकाया आस्यशब्देन तत्रत्यप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्देनाग्रहणाद्वोदनादिति भट्टाः अनुना ६५
सिकाकाराहीनां तु कंठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगेनोत्पन्नेषु कारादिषु नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन गुणोत्प

स्यान्तेषां नासिकास्थानं अत एव भेदकत्वाद्गुणस्येति भाष्ये गुणपदेन व्यवहृतं इति भाष्यानुसारिणः

यवलानामिति कंठ्यावहाविसर्गादि शिरस्यायमेषां नासिकास्थानानुमोरिरं चिंसमिति प्राहुः सवर्ण

विधिप्रेति आचल्वर्णं ऋलिविग्रहः ऋरेसक इति प्रकृतिभावः नसंभवतीति दीर्घलृकारस्यावि

द्यमानस्याभावात् गानरोद्रनादे सत्वे पिशाच्यानुपयोगित्वात्तस्येभिभावः ऋदृति ऋद्वेति अत्र सव

र्णपदं सूत्रस्थमनुवर्तते तेन ऋद्धकारेनास्य प्रवृत्तिः वार्त्तिकद्वयविधेययोरद्रउरास्त्रानंतरं

पाठादरत्वं तेन तयोः स्थानेस्तुतोनणत्वाच्च तयोर्नरपरत्वं द्विमात्रोयमिति सूत्रेणैव सिद्धमा

सेतद्वचनयोः प्रत्याख्यानात् इति भावः द्वौरेफाविति द्विरेफत्वे हि रेफद्वयवति स्थानिन्यपरेण

कारवतिपर इति अवस्था सिध्यति प्रत्याख्यानभाष्यमेवात्र मानं अभित इति उभयतो भावेऽभिः

ह्रेरेफादिसनुषज्यते तच्चाभित इति पदयोगात् द्वितीयान्तं अजन्तोरिति वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन
६६ ग्रहणमिति यस्ते प्रातऋद — तमित्यत्र रीरीत्यस्य तत्त्वलृकारद्वयसाहित्ये तौ लीत्यस्य चरशं कासमाधानयोर
66 करणेन ह्रस्वलृकारे यणप्रसक्त्या ध्व ऋकारलृकारयोरजभागस्याभितः ह्रुमत्वेन तथैवोचितमि
तिभावः ईषत्स्पृष्ट इति अन्यथा सूत्रेणैव सिद्धे वचनद्वयं व्यर्थं स्यादिति भावः ह्रौ लकाराद्वितिरेफ
इव सूर्वसाहचर्यादिति भावः अभित इति लकारादिसनुषज्यते अमात्र इति ईषत्स्पृष्टत्वादि
त्यर्थः वार्त्तिकद्वयेपि व्यवस्थितविभाषाते न ह्रस्व ऋवाकारद्वयस्थानिकैकादेश एव पूर्वस्य सा
धुत्वं ह्रस्वऋकारलृकारस्थानिकैकादेश एवोत्तरस्य साधुत्वं अत एव स्नृतिन ऋकारः नाप्लृ ६६
तिलृकारः न परकरणे न परभूतस्यैकस्य दीर्घस्य व्यावर्त्तनेपि पूर्वस्मिन् दीर्घप्रहणेर्दुर्वारत्वात्तय

दृतदृतीयेतदृत्तइति वक्ष्यामीति सावर्ण्यं न कर्त्तव्यमिति तुल्यास्य सू॰त्र भाष्योक्तपक्षेपरस्मिन्दी
र्घे सति अस्यप्रहृत्ते दुर्वारत्वादिति बोध्यं ननु वचनद्वयारंभे सावर्ण्यसंज्ञाया अभावात्सूत्रे ऌत
दृभावे दीर्घप्राप्तिरत आह समुच्चयार्थ इति निवृत्तमिति सवर्णत्वाभावादृकारस्येति भावः प
ठनीयो इति अइउण्सूत्रास्यरचेत्यर्थः केचित्तु ऋदन्त्र कि सूत्रे ऋकारं विहृतं पठित्वा ऌकार ईष
त्स्पृष्टः पठनीय इत्याहुः इदं ऋकारे षत्स्पृष्टत्यागेन न मुक्तमिति चिंत्यं ईषत्स्पृष्टस्थानत्वादिति अ
न उक्ताद्विति शेषः तत्वन्मात्रेण अस्वसंज्ञामात्रेण अनिर्वाहात् इति अणसेवमप्रहृतेरित्यर्थः एकमा
त्रत्वापन्नस्पर्शेनार्धस्य नभिधानात् एतेन दीर्घपाठे गौरवाद्हस्व ईषत्स्पृष्ट एव पठनीय इति एतद्धि
धेयो पठनीयाविस्पष्टशुद्धमित्यपास्तं विवृतस्य स्थानि न इति एकत्वमविवक्षितं स्थानिनोः स्थाने

इत्यर्थः हीर्घाविति ऌकारे परतोपि ऋकार एवेति द्विवचनोपपत्तिः अन्यथा ऋकारमात्रे स्थानिनिर्द्द
६७ 67 योरनिष्पत्तेर्द्विवचनमसंगतं स्यादिति बोध्यं रूपद्वयस्येति विहन्ते षद्द्वि वृत्त घटितस्येत्यर्थः गौरव
स्येति अणनुपाठस्य वर्णत्वेनेत्यर्थः रपरत्वेति संज्ञयाल परत्वासिद्धेरिति भावः रमतसाहारेति उ
रणसूत्रेइति शेषः धातूपदेशइति विभिन्नानुबंधकरणेपि विधिषु केन ऋकारेण ऌकारेण वाऽनुवा
दे संकरो दुर्वारः एवंविधोपृथगनुवादे धातूपदेशे एकानुबंधेप्यसंकरो दुर्वार इत्युभयोपादानं त
थाचाभयोरत्र पृथग्रूपेण निर्देश सामर्थ्यादसंकर इति भावः एक सामर्थ्येनासंकरो दुर्वार इति तत्वं
नास्मत्तो स्वचयेदिति तत्राशक्यं वदान्ति हकारयोरपि सावर्ण्याभावे रंड । अन्नामिति व्यस्तस्य यो ६७
गापत्तेः यद्यप्यकारे गुणप्रहस्यानदोषः तथापि श्रीशाइसाहो पक्षे पणपत्तिः दधी हमित्याशेषस्ये

इको सवर्णे इत्यापन्नेऽश्वेत्यादिबोध्यं इष्टसिद्धिरिति पूर्वसवर्णाभावेपि सोऽत्र प्रयोगापन्न इत्यर्थः परिशे
षात् सजातीयैर्निषेधाभावे विजातीयैरेव निषेध इति भावः स्वरोऽस्वरीति हलामनिषेधे ज्ञापनमा
त्रेण सार्थक्यात्कथमत्र — — परस्परं निषे — — धे ज्ञापकमिति चिंत्यं उक्तत्वादिति अइउण्सूत्रे अस्तु
वेत्यस्य चिः न ह्रीजत्वे तादृशगौरवस्य दोषानापादकत्वान्मात्रालाघवाभावात्राधिकसंग्राहकमणव
हलं स्यर्थमेवेति मात्वा लाघवाभावेपि व्यक्तिलाघवायाह वस्तुतस्त्विति एकारः शुद्धतालव्यः ओ
कारः शुद्धोष्ठ्य इति मते इकाराकारशकारयोः प्राप्तसावर्ण्याभावायात्र यहलमिति सूत्रद्वयं यत्नु
ष्ठ्यकेषामिति निर्देशादेकारैकारयोर्न सावर्ण्यमिति बोध्यं · इकारादिभिरिति नटस्थस्यस्य ज्ञाविमत्रे
वत्रापि यहलसंभवादिति शंकार्थः दुर्वारत्वादिति अस्मिन्काले निषेधकाभावादित्यर्थः मिति · शार्त्रे

यत्ताज्झ्स्याविस्यस्य वाक्यार्थबोधोन्तरमनेने कारशाकारयोरिव शकारयोः संज्ञानिषेधो न तु ततः श्रा
६८ —तिभावः अनचीति द्वित्वे नेत्यर्थः। इयमिति निसंज्ञरोऽसरीति लोपेन शकारप्रतिषेध इति शकार
68 योरिति द्विवचनांतेन समासः भेदाधिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः प्राप्नोतीति शेषः अज्झन्त्वादिति अ
स्पृष्टे कारे णत्वहीनत्वात् चत्वं हल्त्वेषु याच्च हल्त्वमिति भावः शिक्षावाक्य इति तथा च शिक्षास्व
राणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतं तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च इति इयं च व्यापकध
र्मबोधिका सामान्यतः एतदुत्तरं व्याप्यधर्मबोधिका तथा हि अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः श
लः स्मृताः शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता इति अस्यार्थः अचोऽस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववंतः ६८
यणस्त्वीषदिसनेन तेषामीषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वं च बोधितं नेमइ सर्थे तेन शलामीषद्विवृतत्वं य

लपेक्षयाधिकविवृतत्वं चेति बोध्यं अत्र शिक्षोक्तव्याप्यधर्मवत्तां व्यापकधर्मं हाय न सावर्ण्यमिति
तियणं चवर्गादिभिर्न सावर्ण्यं तेनांचिताद्येन यकारादिः परसवर्णः योगो विभ्यते इति इस: पूर्व
मिषत्सद्घटितः कथं पाठः कथं चानुवृत्तिरिति चिंत्यं सांप्रतशिक्षापाठे तथानुपलंभात् पाठांतरं
वाम्यमिति प्राकुः सिद्धमिति प्रतिषेधाभावरूपमिष्टमिति शेषः प्रयत्नभेदात् शरां सावर्ण्यं परस्य
रमनिषिद्धय्यकारे हलन्त्वाद्दन्डागमसुक्तो दोषः स्यादत आह उपलक्षणमिति अहल्त्वादिति प्रय
त्नभेदादकारहकारयोः सावर्ण्याभावादित्यर्थः अभ्युपेत्येदमिति इदं शरामनच्त्वादित्यादि प्र
यत्नभेदात्स्वाग्रसावर्ण्याभावानुवादार्थं सूत्रमित्यर्थः अनुवादार्थमनावश्यकं सूत्रमित्याह व
स्तुतस्त्विति इहपूर्वमिति नाज्झलाविति सूत्रयदटका च्यदार्थज्ञानस्य प्रत्याहारनिष्पत्ते मारांभ

वात्र प्रत्याहारनिष्पत्तेरादिरंत्येनेति सूत्रजन्यबोधाधीनत्वेन तद्बोधकारणीभूततत्तद्घटकाद्यंतपदा
६९ र्थोपस्थित्यधीनत्वेन तदर्थज्ञानाय वर्णोपदेशणपेक्षेति सर्वतःपूर्वमुपदेशो रचर्णानामितिभावः इ
69 त्संज्ञकज्ञानाधीकने स्वघटितसूत्रबोधोपकारकत्वात्पूर्वं इत्संज्ञेत्याह तत इत्संज्ञेति बाधक
संभावनयातुल्यास्य सूत्रजन्यवर्णपदार्थबोधे ऽप्रामाण्यसंदेहेनाणुदित्सूत्रार्थोपयोगिसावर्ण्यप
दार्थनिश्चयाभावात्तत्सूत्रार्थानिष्पत्तिरिति तन्निर्णयार्थं बाधकविषयपर्यालोचनमावश्यकमि
ति बाधकसूत्रघटकपदार्थपर्यालोचनकाले अच्हल्रूपपदार्थोपस्थितौ विलंबकारणाभा
वाद्वाक्यार्थनिष्पत्तिरित्यभिप्रायेणाह इत्येतद्वाक्यार्थबोध इति बाधकविषयज्ञाने सर्वेणपदा ६९
र्थनिर्णये ऽणुदित्सूत्रेण ग्राहकतेति भावः एतेनाचारवाक्यार्थविषयालोचनस्य प्रकल्प्य चापवा

द्विषयमितिन्यायेनावश्यकत्वेप्यथो बादरवाक्यार्थो नपेक्षणादिदं कथमिति चिंत्यमिति परास्तं वा
कार्थविसंवेमानाभावात्प्रतिबंधकाभावाच्च सूत्रनिष्पत्तीति सूत्रघटकपदार्थपर्यालोचनसमये द्रुत
र्थः अन्यथा पदार्थोपस्थितिकालेपि निषेधस्वीकारे न निष्पन्नमिति न तत्रक्ष्या संस्कारोपयोगि लक्ष्य
संस्कारार्थं हि सवर्णसंज्ञास्यापवादविषयपर्यालोचनमिति भावः इत्याहुः कथं नेति सवर्णपदार्था
ज्ञानादित्यर्थः दीर्घोपीति सवर्णपदार्थज्ञानाभावादकः सवर्णे इत्येतद्वाक्यार्थानिष्पत्तेरिति भावः
उत्तरकाले इति तदुत्तरमकः सवर्णे इति सूत्रार्थबोधोत्तरं लक्ष्यसंस्कारकाले इत्यर्थः अविशेषात्
इति अकः सवर्णे च परत्वरूपधर्माक्रांतत्वस्य सर्वत्र सर्वत्र सत्त्वादित्यर्थः बोधानुपपत्तिरिति साधुत्व
ज्ञानस्य शाब्दबोधकारणत्वात् दीर्घोप ह्रस्वासाधुत्वाभावेनेत्यर्थः विलंबादन्तोदिति गगयांदिपदेभ्यो

प्यर्थोपतिदर्शनेनपदार्थोपस्थित्यादिकारणसत्वेवाक्यार्थबोधेप्रतिबंधकाभावात्साधुत्वज्ञानस्या
७० चाप्रतिबंधकत्वाद्धेतुत्वेमानाभावइतिभावः नचगगर्यादिपदेभ्यः साधुशब्दोपस्थितौबोधइतिवाच्यं
70 साधुशब्दाज्ञानवतोबालादेर्बोधदर्शनेनसाधुस्मरणाद्बोधइत्यस्यासंभवात् अन्यथा साधुत्वज्ञान
स्यकारणत्वे आत्माश्रयेति अर्थवत्सूत्रघटकपदेष्वर्थवत्सूत्रप्रवृत्तेरित्यर्थः अन्योन्याश्रयेति अर्थ
वत्सूत्रंविनाप्रत्ययइतिरूपानिष्पत्तिः प्रत्ययइतिसूत्रार्थंविनाप्रातिपदिकमितिरूपानिष्पत्तिरि
त्यर्थः चक्रकेति अपसूत्रांतर्गतप्रातिपदिकपदेऽर्थवत्सूत्रघटकसूत्रप्रत्ययइतिसूत्राणांप्रवृत्त्याच
क्रकमित्यर्थः अनुमितिरिति इदंवाक्यंसाधु अभियुक्तवाक्यत्वादित्येवंसाधुत्वज्ञानमित्यर्थः दि ७०
गिति दिगर्थस्तु अनुमित्यादिकल्पनेमानाभावः इत्यादिसाधुविचारेनिरूपिते शब्दसमाध्यंतरमाह

वस्तुतस्त्वित्ति ननुशरोचीतीति इकारशकारयोः सावर्ण्यान्नइति — —याःभावः इहृमलुदित्सूत्रप्रत्यत्रि
मंगीकृत्य वस्तुतः उत्पद्यमाननाडम्भः नाविरोधेन तद्वाक्यार्थेन सावर्ण्यनिषेधादिकारे शाशकाराग्रहणेन
नाचत्वमित्याह शकाराग्रहणादिति ननु सावर्ण्याभावे कथं लोपोऽत आह अनच्चेति ननु लोप
स्यापि सत्वान्न कदापि त्रिशाकारकं रूपं सावर्ण्याभावे तदपि स्यादत आह लोपस्येति विकल्पानुवृत्ताव
तरेव भाष्यं मानमिति भावः असतीति परसंतोषाय वस्तुतो निषेधाप्राप्तिरेव स्युक्तं व्याख्यायेति
अनच्त्वात् शकारयोः सावर्ण्यसिद्धं कथं शकारस्यानच्त्वं तत्र हेतुः वाक्यापरिसमाप्तेरिति उक्ता
वाक्यापरिसमाप्तिरित्येवमित्यर्थः नन्वेवं वार्त्तिकार्थे क्रियमाणे वाग्रहणमनुपपन्नं हेत्वंतराभावादत आ
ह अस्तु वेति प्रतिज्ञेति वार्त्तिककृत्कार्थाभ्युपगमेऽपि न दोष इति भावः फलाविशेषेऽपि शर्षु इति शेषः

प्रागुक्तेति अकारहकारयोरपि सवर्णत्वादकारेणाकारग्रहे हल्त्वादकाराणांपरस्परं सावर्ण्येन स्या
७१ दितिरीसत्यर्थः अस्मिपूर्वइस्से तदर्थमकुग्रहणं एतेनेकइति वाच्येऽकुग्रहणसामर्थ्यादकारेण अ
कारग्राहकस्तेन हंडाग्रेन हो षड्तीरंचिंसं किंच परः शतादौ नास्मत्नाविति निषेधाद्द्वित्वनिषेधाभाव
वद्दिदमपि सिद्धमिति परास्तं निष्पद्यमानवाक्यार्थेनैव सावर्ण्यनिषेधबोधनेन किंचेस्यादेरताधि
लसितत्वाच्च मात्रालाघवाभावेपि अधिसंग्राहकपदकरणस्य नाज्झलाविति सूत्रसिद्धत्वाच्च॰
निमूर्लनइति निर्युक्तिकइत्यर्थः षत्वंस्यादिति इदंचिंसं षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगांतलोपस्यैवउचित
त्वादिति वस्तुतस्तु संयोगांतलोपे सति नकारादिणः परस्य षत्वं स्यादित्यर्थोपलक्षणमिति यथा कर्षं ७१
चिकीर्षमाणेयं ढत्वमिति आकारोपदेशस्तु सूत्रिसार्थकः अत्रापि ढत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगांतलोप

एवमुक्तमिति चिंत्यमिदं भट्टास्तु हकाराकारयोः सावर्ण्ये सति यद्यत्स्थानी प्राप्नोति तस्य सर्वस्यापवादत्वे हलग्रहणमिदमित्याहुः वस्तुतो दोषानुद्धाराच्चिंत्यमेवेदं वाग्भगशीर्षित्यत्र रत्वमपि बोध्यं घकार इति आशीः

शब्दाकारस्यैव सर्वः आकारांतस्य पदत्वाभावान्न संयोगांतलोपद्रुतः गासीध्वमिति रुत्वं स्यादित्यपि बोध्यं उत्वं स्यादिति पूर्वसूत्रे अतीतिपरकरणसामर्थ्येनाप्यस्य सुवा रत्वाच्चिंत्यमेतदिति केचित्

आहुः परांतादित्यत्रैव नपरकरणस्य सार्थकत्वात्स्व आगं तेस ताविह शिवे सस्य प्राप्त्यागतो रोरित्यत्र च तपरकरणाभावाच्चिंत्यमेव चिंत्यं यत्वेऽपि तु इति संयोगांतलोपस्तु यत्वस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोतीति सर्वः मत्वेत्विति नुतास्तु चिः तद्वीजं त्वत्र सूत्रे जातिपक्षाश्रयणेन शकारेकारयोरेकाज्यात्स्यान्तांतत्वाभावाद्जभूरित्यादिवार्त्तिकासंभव एवेति व्यक्तिपक्ष एव संमतो तस्मिन्पक्षे समाधिमाह य

देति ——ननुप्लुतस्यासिद्धत्वान्न रत्वं ई३ पुत्रं ढत्व इत्याप्रतस्यासिद्धत्वात्तदेव युक्तमिति चेत् शोषोप
१२ 12 लक्षणमेतत्सर्वं नत्वयमेव दोष इत्यत्राग्रह इति सूचयन्नाह अवधेयमिति॰ इति चतुर्थाह्निकम्॰
ई३ देत द्विवसंज्ञाविधौ तरंतविधिप्रतिषेधादाह द्विवचनमिति व्यपदेशिवद्भावेनेदाद्यंतत्वमुदाहर
णेषु जातिःपदार्थोऽभेदकाः गुणा इति पक्षे आह असंदेहार्थमिति प्लुतसंग्रहस्त्विष्ट एवेति तात्पर्यं
न त्वतः प्लुतासंग्रहेऽपि न दोष इत्यग्रे स्फुटं व्याहकृतासिद्धेरिति एवं रचेकारांशोऽसंदेहार्थमेव तत्पर
त्वमिति भावः इतिहि तयेति गुणांतरयुक्तसंग्रहार्थमित्यर्थः सुवचमिति॰ किमर्थमीदादीनां तपरा
णां प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्ये णत्रि ॥ पितपरत्वप्रतीतेर्भाष्यविरुद्धमेतदिति तु न शंक्यं॰ बहुवचनस्य तास १२
रत्वेन एकारस्योपपत्ते स्तुत्रिन्याये नोपपत्ते रेकारस्यात परत्वेऽपि भाष्याविरोधात् असंदेहायेति इत्यंश

गुणनामभेदक त्वेत द्वि [illegible] त्वस्य भेदकता चिंत्यमेत दिति कश्चित्॥

ति पक्षे एवात्राभिप्रायेण जातिपक्षे सर्वाभिप्रायं व्यावर्त्तयेदिति व्याहृतिरिहाग्रहणमेव बोध्यं अथा
यमिति इ इ इत्यंशे गुणान्तरयुक्तग्रहणत्वभेदकपक्षेणेति भावः अनण्त्वादिति एवं च प्लुतासंग्रह इति
भावः जातिपक्षाङ्गीकारे तु पूर्वदोषाभावेपि दोषान्तरमाह जातिपर इति दीर्घत्वसमर्थनीयत ई त्वादि
जातीमनङ्गीकृत्य सदृशजातिमभ्युपेत्याह विवासितेनेति गुणान्तरयुक्तसंग्रहत्वभेदकपक्षाश्रयणेने
ति भावः प्रतिबन्धे हीति तत्करणाभावे अप्लुतस्य विधौ प्लुतप्रतिषेधः फलतीन श्रवणं न स्यादिति
वार्त्तिकार्थः सिद्धां संज्ञेति एवं च नानुनासिकः इमग इत्यत्वादिति भावः सिद्धत्वेनेति त्रिमात्रवृद्धेः सत्त्व
न हि मात्रत्वाभावात्संज्ञा न स्यादिति भावः एतेन यथोद्देशपक्षाश्रयणेन प्लुतासिद्धत्वेन प्रवृत्तेति भाव
इत्यर्थः व्याख्यातः । सिद्ध इत्यर्थः प्लुतस्य सिद्धत्वं त्वचु संधौ नान्यत्रेत्याह संज्ञां प्रतीति कथमत आह

यथोद्देशेति॰ संज्ञां प्रतीति प्रकृतिभावं प्रति सामर्थ्यात्प्लुतस्य सिद्धत्वे सति न तस्य त्रैकवाक्यतापन्न संज्ञां प्रत्य
७३ 73 पि सिद्धत्वं स्यादित्यभिमानः प्लुतस्यानिनः प्रकृतिभावविधानेन प्रकृतिभावं प्रति सिद्धत्वाभावे संज्ञां प्र
ति सिद्धत्वेन मानमित्याशयेनाह वीजाभावादिति वाक्यांतरेति प्लुतः प्रकृत्येति सूत्रं प्रति प्लुतो नासिद्ध इ
टिप्पणिके यं पूर्वत्र भस्य मध्ये पातिता ति ॥ ति वाक्यांतरे इत्यर्थः पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याभाव--क वाक्यांतरे त्यर्थः वस्तुतस्तु प्लुतः प्रकृत्येति वाक्यं
प्रति सामर्थ्यात्सिद्धत्वेपि मगृह्यः प्रकृत्येत्येतद्वाक्यं प्रति सिद्धत्वेन मानमित्याह अस्त्वेवेति अपक्षयेति॰ त
न्मूलक पूर्वत्रासिद्धमिति वचनवाधापेक्षया चेति वोध्यं॰ विशेषेति पुंविशेषोपस्थापकवाक्यरूपप्रमाणा
पेक्षया सामान्योपस्थापक प्रकरणरूपस्य दुर्वलत्वात्॰ शक्यत्वेपीति कार्यकालपक्षे प्यसिद्धत्वादेव प्रकृति ७३
भावः सिद्ध इति भावः कार्यासिद्धत्वमाश्रित्याह अत्र हरदत्त इति सिद्ध एवेति तस्य च न संज्ञेति स्यादेवात्

नासिकइत्यर्थः संज्ञा तु प्लुतात्प्रागेवेत्यभिमानः एतेन प्लुतस्यासिद्धत्वेपि द्विमात्रस्य प्लुतेन निवर्त्तितत्वात्क
थं संज्ञाप्रवृत्तिरिति शंका परास्ता संज्ञा ह्यतेति ग्रंथस्वारस्येन पूर्वं प्रवृत्तेरेवतदभिमतत्वात् द्विमात्रत्वनिमित्तसंज्ञा
या अननुवृत्तिधर्माऽन्तत्वान्नसा स्थानिवत्त्वेनेत्याह अचिविधित्वादिति संज्ञायां विशेषणत्वेनानाश्रय
णादिति भावः अवश्यमिति अन्यथा प्लुतस्यासिद्धत्वेन प्लुतस्य दीर्घेणानिवृत्तत्वाद्दादेशप्लुतश्रवणं स्या
दिति भावः स्थानिनमिति द्विमात्रमेवेत्यर्थः प्लुतात्प्राक् संज्ञाफलाभावान्न प्रवर्त्तते अनुनासिकपदस्य
र्थं तु पूर्वं न सा संज्ञायाः पूर्वं प्रवृत्तावपि प्लुतस्यानुनासिकविधिं प्रति सिद्धत्वेन तस्य चाग्रह्यत्वे न तस्य
सुलभत्वात् इत्यभिप्रायेणाह अत्राहुरिति शास्त्रासिद्धत्वेति यद्यपि शास्त्रमंतरंगत्वात्प्रवृत्तं प्लुतश्च प्रवृत्त
स्तेन द्विमात्रस्याभावस्तथापि शास्त्रं न प्रवृत्तमिति बुद्ध्या प्लुतत्वबुद्धेरभावात् वस्तुतस्त्रिमात्र एव द्विमा

तप्लुत[illegible]योर्युगपत्प्राप्तावपि सिद्धत्वबोधकशास्त्रेणास्वरूपसिद्धशास्त्रस्यासिद्धत्वेन बोधयितुमशक्यत्वेन स्वनिष्ठाप्यद्वारा
सिद्धस्याप्यसिद्धत्वबोधनासंभवात् असिद्धत्वबोधनात्कार्यप्रवृत्तावपि बोधितेव तथापि शास्त्रं न प्रवृत्तमिति बुद्धेः शास्त्र
स्यासिद्धात्सत्वेन प्लुतबुद्धेरभावात् द्विमात्रबुद्धिरिति भावः ॥

त्रबुद्धिराहार्यारोपरूपेति भावः नियतइति एतेन वस्तुतइति पक्षे प्लुतेनस्थानिनो विनाशात्प्लुतासिद्ध
७८ त्वेपीकथं टीघ्रेयासङ्गस्य संज्ञेतिशंकापरास्ता आहार्यारोपेण द्विमात्रबुद्धेर्द्विमात्रे एव सत्वेनसंज्ञा
75 प्रवृत्तेः स्वरूपापादकत्वात् अतएव आहार्यारोपादेव तदुपजीवनेन मुख्याबाध्ययेन समाहितमिति
उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमितिन्यायमूलकेन तद्विभाषासङ्गत्या चासिद्धत्वं न प्रतिबंधकमिति मुख्याबा
सिद्धत्वेपिनदोषइति भावः नत्विहद्विमात्रेइति ननुसंज्ञाप्लुतयोर्युगपत्प्राप्त्योः प्लुतस्यासिद्धत्वात्सं
ज्ञैव पूर्वं प्रवृत्तान प्लुतः नच परत्वात् प्लुतइतिवाच्यं पूर्वत्रासिद्धीयेनास्ति विप्रतिषेधइति सिद्धांतात्
नच कार्यकालपक्षेनुनासिकविध्येकवाक्यत्वेन तद्देशस्थत्वेन परत्व — संज्ञास्यादिति वाच्यं तत्पक्षे ७४
पि पूर्वत्रासिद्धीय ---- सत्वेन विप्रतिषेधाभावात् प्लुतस्यासिद्धत्वेनैतत्पक्षे प्लुते संज्ञाया दुर्लभ

त्वाच्च प्लुतसंग्रहः यथोद्देशपक्षे कार्यकाले परत्वोपपादनस्यार्थासाधकत्वाच्च एवं च द्विमात्रे ए
वसंज्ञाप्रवृत्तौ ततः प्लुते स्थानिवत्त्वेन वत्रिमात्रे प्रगृह्यत्वमानेयं तच्चानल्धर्म इति कथं नानल्विधावि
ति निषेधाप्राप्तिरिति चेन्न अत्रोच्यते यथोद्देशपक्षो नाम भविष्यति किंचित्कार्यमग्रे इत्यभिसंधाय सं
ज्ञाप्रवृत्तिः तच्च कार्यं संज्ञाप्रवृत्तेर्वचयत्सिध्यति तदेव ग्राह्यं यत्कार्यं संज्ञाया अप्रवृत्तावपि सिध्यति
न तु न ग्राह्यं उद्देशपदस्वारस्येन स्व-- इति मात्रसाधस्य ग्रहणात् एवं च प्लुतात्पूर्वं संज्ञाप्रवृत्तौ
प्लुते संज्ञा न सिध्यतीति पूर्वसंज्ञाया अप्रवृत्तिरेव अनुनासिकप्रवृत्तिस्तु न फलमित्यग्रे वक्ष्यते एवं चा
सिद्धस्यापि प्लुतस्येव पूर्वं प्रवृत्तिः तस्य चासिद्धत्वात् द्विमात्रबुध्या संज्ञेत्येव वाच्यमिति नानल्विधाविस
स्य पूर्वत्रासिद्धीयेनास्ति विप्रतिषेध इत्यस्य चाविषय इति प्राञ्चः ननु द्विमात्रोऽयमिति बुद्धौ कथं त्रिमा

त्रो विषयः अन्यविषयकबुद्धावन्यस्याविषयत्वादिति चेन्न आहार्यबाधकालीने छाजन्यज्ञानेत
९५ था कूमत्वान्नदोषइत्यभिप्रायं प्रकाशयन्नाह नहिरजतेति अनाहार्यज्ञानस्यप्रवृत्त्यादिहेतुत्वेप्य
७५ त्रपूर्वत्वासिद्धमिति शास्त्रप्रामाण्याद्दाहार्यस्यापि प्रवृत्तियानिर्वाहकत्वकल्पनमित्याह इहत्विति च
क्ष्यतीति स्वचत्र्योभाष्यकारइति शेषः एतेन शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणेनउद्धृतमिति त्रिमात्रस्यैवद्वि
मात्रत्वग्राहकप्रत्यक्षत्वान्नतस्यैवानुनासिकधर्मेरितिभावः इति। स्थलइति एकतरपक्षएवसकलत्व१
क्ष्यसिद्ध्येइति शेषः दिगिति दिगर्थस्तु सामान्यापेक्षापकाश्रयणेप्लुतस्यानुनासिकोगुर्वादिरितिन
त्राश्रयणं व्यर्थमिति किंच सामान्यापेक्षत्वे अग्निीइत्यत्र प्लुतवज्रावेपिप्लुतस्यासिद्धत्वात्प्रगृह्यत्व ९५
न्नस्यादिति दीर्घोगुर्वादिः प्लुतप्रश्लेषाश्रयणेतुनमानं किंच प्लुतप्रश्लेषे ज्ञापकवैयर्थ्यंचस्यादिति बोध्यं

द्विवचनांतमिति संज्ञाविधाविति निषेधस्तु यत्र प्रत्ययं तस्येन तदा विशेषणत्वं तत्रैव धर्मिग्राहकमा
नान्तथैव कल्पनात् इहतु द्विवचनांतं विशेषणं नच ईकारादेर्विशेष्यत्वात्कथं तदंतविधिरिति वाच्यं ७८
शाह्रूपं विशेष्यमादायतदंतविधिरित्यभिमानेन शंकासत्वात् वस्तुतस्तु सामान्यनान्तरं तद्विधप्रभा
वज्ञापनेनांतग्रहणसार्थक्ये विशेषापेक्षज्ञापकत्वे मानाभावः किंचेहेह्रूपविशेष्यमादायतदंत
विधिः समेवगमके अतएव द्वंद्वे चेतिज्ञापकोपन्यासद्रूत्यादि दूषणसत्वेपि शंकितानुसारेणाहोवमाह
कुमार्यैरिति सामान्यापेक्षज्ञापकमित्याशयेनाह संज्ञाविधाविति ईकाराद्यंतमिति नच द्वयोः पारार्थ्यात्
थं परस्परं संबंध इति वाच्यं गुणानामपि प्रधानस्यैव ह्रूपकारार्थं परस्परसंबंधस्वीकारात् प्रधानोपक
रश्च कुमार्यगारादौ संज्ञायामप्रवृत्तिरिति केचित् वस्तुतोनुपसर्जनादिस्यादौ विशेषणानां संबंधस्य ह्रु

मत्वात्र कृते द्विवचनमीशादीनां विशेषमिति तदंतविधिः ततः प्रत्ययग्रहणेऽपि तदंतविधिरिसेत
७६ तत्स्य सूत्रा कूलमिति प्राहुः स्नोपादिति एतन्मतमुक्तं प्राञ्च इत्याहुरिति एकवचनेनाकृचिः न ह्यजंतु
76 शावात्य ग्रहणसंबंधेनानाभावः किंच भाष्यपतिगणितातिरिक्तव्यवस्थितद्वि भाष्य ऽ स्यामाणि
कीति सर्वत्र विकल्पापत्तिरिति आहुरिति दृष्टांतबलेन सरवंडपदे ऽ वांतरपदस्थो ये ध्यस्वंडपदे स्यो
येन मानं पूर्वोत्तरपदशब्दयोराद्यावयवात्मवयव पदयोरेव रूढेरितीदं चिंत्यं गतार्थः इति व्या
ख्यातार्थ्यत्विनशं कानास्यदामित्यर्थः ॥ अदसो मात् आरंभसामर्थ्यादिति न चानुकरणे प्रकृति
वदित्यस्य वैकल्पिकत्वे वादः २ शब्दत्वादसिद्धत्वाभ्यमप्यानुपलस्य तत्र सार्थकमिति वाच्यं तत्र पूर्वसू ७६
त्रेणैव सिद्धेः प्रकृतिवदित्यस्यानित्यत्वादिति भावः एतच्च भाष्ये ध्वनितं प्रकृतसूत्रे पर्युदासश्चेति

नन्वेकारांतस्यानुनासिकविधिरष्टा असत्वात्कथमेतत् मुत्वविधेः पूर्वत्वेनानुनासिकात्पूर्वमेवप
रत्वात् आते च मुत्वे तस्यासिद्धत्वेन संज्ञाया अभावात् पूर्वसूत्रे यथोद्देशपक्षाश्रयणादिति चेन्न
श्रुतसंग्रहाय यथोद्देशाश्रयणेपि श्रुतातिरिक्ते कार्यकालत्वे नादोषः इत्याशयात् नह्येकपक्षेणैव स
कलमिष्टं साध्यमिति राजाज्ञास्ति स्यानिवत्सूत्रेसु संज्ञायां पक्षद्वयस्य एव दर्शितत्वात् भाष्यका
रेण श्रुतसंग्रहायैव यथोद्देशाश्रयणादन्यत्र यथेष्टाभ्यनुज्ञानात् यद्वा यथोद्देशपक्षे मुत्वात्पूर्व
मेकारान्ते संज्ञायाः प्रकृतिभावफलिकाया — अयादिनिरासार्थं प्रवृत्तत्वेपि मुत्वे सति पूर्वसूत्रा
माभावेपि पूर्वसूत्रप्राप्तिविषयपुष्टिवचनार्थमारभ्यमाणोत्तरसूत्रस्यापहृतौ मानाभावेनानुनासि
कयपुर्हासः सिद्ध एवेति भावः कार्यकालेतु लिंगात्रयेपि पूर्वसूत्रेणैवानुनासिकयपुर्युहासः सिद्धः एवं

च बहुवचनार्थं पुंद्विवचने प्रकृतिभावार्थं चैतत्सूत्रमिकीनः पंथाः अवधेयमिति अवधानं बहु
११ नां संग्रहपरिहाराय यथोद्देशपक्षस्याकृत्वेन कार्यान्तरे वर्त्तव्ये होषाभाववत्पक्षाश्रयणमिति ह
११ रदत्ताशयः प्लुतात्प्रागेवेति प्लुतस्यासिद्धत्वात्संज्ञाप्रवृत्तौ प्लुतस्याप्रगृह्यत्वात्पर्युदासो न स्यादि
ति भावः यावद्बाधमिति वाधकत्त्व पर्युदासार्थं यथोद्देशपक्षाश्रयणेपि प्लुतात्प्राक्संज्ञाप्रवृत्तौ मा
नाभावः पूर्वं प्रवृत्ति कल्पिताभूतायाः प्लुते प्रगृह्यस्येति पर्युदासाप्रवृत्तेः कार्यकालपक्षेसु
नभत्वाद्यथोद्देशपक्षाश्रयणं व्यर्थं किंच संज्ञायाः विधेयंगवहार्थेपि स्थापने नैवफलवत्वात्प्र
हार्थोपस्थितिरिव फलं सुगमं अनुनासिकप्रवृत्तिस्तु शास्त्रप्रवृत्ति फलं एवं चानुनासिकप्रवृत्तस्यार्थं ११
संज्ञायाः पूर्वं प्रवृत्तिर्निरिति निरिमं वचः तदुक्तं विधेयर्थस्योपपत्त्यर्थं यस्योपायस्य कल्पं तस्यापि

धंगतैवस्यात्रानार्थत्वमप्रकल्प्यमिति किंच संज्ञायाः संज्ञिसमर्पकत्वेनैव विधेयांगत्वमित्यनुनासि
कग्रहणस्यैव पूर्वं श्रवणस्यानुपपन्नत्वेति प्रसंगः फलाभावादिति अनुनासिकग्रहणेः संज्ञाविनापि द
धीत्वाहो इत्यत्वादप्रयासिद्धत्वात्संज्ञायां तत्कारणत्वाग्रहे संज्ञाफलत्वाभावादिति भावः प्रव
त्तिरेव फलमिति ऋतुनाऽप्यात्र प्रवृत्तप्रगृह्यत्वस्याविधित्वेन तु तेऽपि रेडुमशक्यत्वात्तु तस्या
प्रगृह्यत्वादनुनासिकग्रहणे संभवात्सैव पूर्वग्रहणसंज्ञाफलमित्यभिमानः अग्रहणाविति अ
न्वयव्यभिचारान्न सा संज्ञाफलमिति भावः ननु यथा अश्रूयमाणफलकविधिविशिष्टसामान्य
स्य फलवत्त्वकल्पनया भावनायाः अंशत्रयवत्त्वसंपत्तिस्तथा प्रयोजनसामान्योद्देशेन संज्ञाग्रह
त्तिरितियथोद्देशपक्षस्वरूपस्यैकपदादिभिर्वीलेर्तत्वात्सामान्यांतर्गतानुनासिकग्रहणत्तिरेफ

स्वमित्यत आह प्रत्यय इव प्रयुज्यत इति । अयं भावः भाव्यसामान्यमादायांशत्रयोपपादनेऽप्याधि
१८ वाधिक्ये भाव्यविशेषे विधिपर्यवसानं तथापि विध्यंगपर्युदासरूपफलस्य विधितदुपस्थितत्वे
७८ न फलस्य विशेषनिर्णयसंभवात् सकलत्वमेव संज्ञायाः यद्यप्यनुनासिकत्वस्य कस्यापि विधितए
वोपस्थितात्तथापि पर्युदासप्रतियोग्युपस्थापनेन फलवत्याः संज्ञायाः स्थाने पर्यायोऽनुनासिकत्व
हानिफलकत्वात् सन्नायाभ्येनोचित्यादिति ननु अप्लुतवद्भावेऽपि प्लुतस्यासिद्धत्वात् त्रिमात्रापहा
राभावात् गुणे कृते प्लुतश्रावणापत्तिरत आह अंतरंगत्वादिति गुणस्य द्विमात्रवृध्या त्रिमात्रस्था
नेजातत्वान्न प्लुतश्रुतिरित्यर्थः न्यायादिति अप्लुतवदुपस्थितइत्यप्लुतवद्भावारंभादित्यपि १८
बोध्यं यथोद्देशपक्षस्यैवेति प्लुतसंग्रहार्थमिति शेषः यद्यपि कार्यकालपक्षे प्लुतप्रगृह्यादस

ञाद् सोमादिसस्यो पस्थिति सामर्थ्योत्स्वर संध्यभावः सूत्र पाद स्तथापि प्लुता संग्रह एवस्यादि
ति बोध्यं एवं चाव श्यं यथोद्देश पक्षाश्रयणे संज्ञापक्षस्या परत्वान्मुत्व मी — योरसिद्धत्वाद् या
द्यादेश पूर्वरूपादि प्रसंग इति भावः अदसो वेसे वेति यत्त्व — — प्रगृह्याद् सोऽनुनासिक इति
न्यासोपुक्तः नन्वहृद्यो पादानयो गविभागाभ्यां गोरवादिति तन्न प्रगृह्यत्वादः शब्दसंबंधि
भिन्नस्याणाइस्सर्थे दं ह्नासाधुत्वापत्तेः संबंधित्व लक्षणयाइं द्वोपपादने तु लक्षणापेक्षया
स्यहृदर्थे नमूहृद्यो पादानं अदसो सेरितिवत् आदृत्स्यान दस्य सोऽयस्मे सर्यात्स्त्वि यामसु
काइस्य चनानुनासिक इति केचित् संज्ञापूर्वक विधेरानेत्सात्वान्नामुकाइस्यान्नासुकाइस्या
द्यावनुनासिकः अत एवानुनासिकसंज्ञा सूत्र प्रणयन मित्यपि केचित् नाजानंतर्य इति अ

यादेशाद्युत्तरकालत्वाद्धसिकेऽजानंतर्यसत्वान्निषेधप्राप्तिः युगपदिति विप्रतिषेधे परमे
१९ वकार्यमिति नियमादिति भावः शे शित्वादिति यद्यप्यानुपूर्व्यादनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वं युक्तं
79 तथाप्यजवसंतुपंथाइत्यादौ जसः सेरादेशस्य सर्वादेशत्वार्थं सुपां सुलुगिति सूत्रे शका
रप्रश्लेषेणतस्य च पूर्वनिरशेषत्वेन शित्वादेव सर्वादेशते सर्थइति केचित् अनुबंधत्वयोग्य
शकारवत्वेनानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति निषेधाच्छित्वात्सर्वादेशत्वं अत एव काशिकोनेवि
वरस्यइति भट्टाः जसः शी अनेकाल्त्वात्सर्वादेश इति प्रत्ययस्य प्रत्ययाधिकाराभावेन वाक्यार्थ
निष्पत्तिकाले प्रत्ययादित्वज्ञानाभावादनुबंधत्वयोग्यत्वस्यानिश्चितत्वादनेकाल्त्वेन सर्वा ७९
देशत्वं काशिकोक्तप्रत्ययाधिकाराद्वाक्यार्थनिष्पत्तिकाले एव प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टोपस्थितेरप्र

स्य यादित्वज्ञान सत्त्वेनेत्संज्ञायोगपक कारादिमत्यज्ञानादित्संज्ञक क कारादि यान् प्रत्ययो भवती स्यर्यो
त्का णोर्नविकल्प इति भाष्यकृत्: निपातन एकाजनाङ्· ननु पर्युदासार् अपनिपातत्वाभावे एकाज्ग्रहणसा
मर्थ्याद्धतु श्रीहिरेव व्यपदेशिवद्भावमाश्रयसंज्ञोत्वारणो यपर्युदासोऽन भ्योह व्याहरतीति सुपूर्वक
मिति सिद्धत्वावस्थो प्रसिद्धेः प्रकृतिभावाभावातो फलाभावात्संज्ञापि हलंते नेति भावः नतरामिति
असंभवोऽभावप्रकर्षः शंकानिरासार्थमिति ननु शंकाया अप्रयोजकत्वादेकग्रहणं वैयर्थ्यं दु
रुद्धरमिति चेन्न अधिकशब्दत्वात्स्वरूपामि शास्त्रेपदनर्थकं स्यादिति भाष्योक्तेः शास्त्रोपयोगपर्यंतर
बोधनायैकग्रहणमित्याह कुर्वन्नसापयतीति कुर्वन्निति पदमप्येवं सार्थ्यं भवति जातिवाचकत्वा
दिति· आत्माश्रयानेकव्यक्तिवाचकत्वादिति भावः अन्यथा जातिग्रहणेपि जातेरेवैकव्यक्तिव्याप्त

याऽसंगतेः समीपो योह स्विति । अवहितस्यापि सामीप्यानपायाद्वैस्य मेतत् । समीपवाचित्वं तश
१० ४० व्दादीनामव्यवहिते एव शक्तिरिति न दोषः अत्रेदमेव भाष्यं मानं अतो ल्रेतिस्सूत्रस्थं च । न ततः
परः भकारेण व्यवधानात् न स्यादिति नन्वं ते वासीत्साहावंतशब्दस्य व्यवहितेपि दर्शनात्वितं
स्यादेवेति चेन्न अत्र प्राहुः वर्णांतरे वर्णांतरसामीप्यस्य कालकृतस्यैव संभवात्तदुच्चारणका
लाव्यवहितकालवृत्त्युच्चारणविषयत्वस्य वर्णांतराव्यवहितएव संभवादिति । स्वायानिति । प
रे तु स्वांगसमुदायस्य स्वांगग्रहणेनेव निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं अवयवानाम
नुपयहार्थत्वेन काकदन्तवन्न्यायोत्र सुगमः एवं कथं सूत्रचारितार्थ्यात् तस्मात्तितउशब्दे कृते १०
श अउ शब्दानुकारेण अनिति परे निपातसंज्ञके अउ अकारो दि साहो प्रगृह्यत्वं स्यात्तद्वारणा

येकग्रहणमित्यूचुः नन्व अनाङि· ति पर्युदासे न प्रतिपदं पठितं निपातानामेव ग्रहणात् हे
अ आगस्त्वेति द्व्याङ्‌ तत्त्वाविवक्षया वाक्यात्तत्त्वाभावाद्धानस्तुतः वक्ष्यमाणत्वादिति दृश्यमोन्वा
देशाइत्यत्र ॰ ओत् नप्रवर्त्ततइति ननु गोभ्यामित्येन दृश्यटकं गोदृत्स्य स्यानुकरणे लोपस्यैव
वल्यिकत्वेनप्राप्तेोवृत्तिः सुयाजेति चेन्न भक्ते· स्वादिप्रत्ययस्यतद्‌लोपस्य विरहप्रयुक्ताप्राप्त
परत्वस्यातिदेशेन यत्तरे तेभ्यइ स्यादाविवक्षकृति सन्नाबाधनेप्यित्वादिप्रत्युदूयादेर्वोधनस्य
कर्त्तुमशक्यतयाऽतिदेष्टुमशक्यत्वात् परत्वस्य यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीति दिदं तत्वरूपत्वा
तदित्याहुः विप्रतिषेधसंभवादिति नचसंबुद्धिग्रहणाभावे ओरंतनिपातस्यैवैतोविकल्पः स्या
दिस्यपवादत्वेनविप्रतिषेधोक्तिरसंगता एवं च निपातग्रहणामनुवृत्तितास्पर्यग्राहकत्वे वसं

बुद्धिग्रहणस्य पुनेति वाच्यम् ओग्रहणं कृत्वा आङ्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरोग्रहणेन तदन
८१ नुवृत्तिसिद्धेरिति भावः नचैवमप्याबन्धाच्छतिरिक्ते संज्ञानामबाधस्योक्तत्वात् परत्वादित्यसंग
८१ तं ज्ञापकस्याविशेषविषयत्वेन सं ज्ञाभेदविषयत्वात् एकत्वेकेवला इति शब्दनिरूपेक्षत्वे
नांतरंगत्वात् ओदित्येव युक्तमिति तु न वाच्यं निपातसंज्ञासापेक्षत्वे न समत्वात् अंतरंगेक
नैव बहिरंगस्य दुर्बलत्वाच्च नचैवमेतदभावे पूर्वसूत्रं दुर्बलं इति शब्दातिरिक्ते ओदित्यस्य नि
पातातिरिक्ते संबुद्धावित्यस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्याभावादिति वाच्यं परत्वेन विकल्पे प्रवृत्तो
विकल्पस्याभावपर्यंतमपि व्यापारान्नित्यविधेस्तदभावे अप्राप्तेः अत्र च संबुद्धिग्रहणमेव ८१
मानं अत एव नयदि विभाषा साकांक्षेति निषेधो यो भयत्र विभाषेति संगच्छते अन्यथा प

रत्वादेतस्य ग्रहणावश्यनेननिषेधाभावेपूर्वसूत्रस्यदुर्वारतापत्तौसादुर्निर्भास्यात् साकांक्षेविष
येयद्योगेविकल्पानापत्तेश्चस्पष्टंचेदंनवेतिविभाषेतिसूत्रेभाष्ये ननु उञिनीति उआए का
देशस्त्वनभिधानान्नेतिभाष्याशयः समाहधीतेति आङ्‌नाङोरेकादेशस्याप्यसंग्रहापत्तिः
लाक्षणिकत्वात् तथाचसूत्रवैयर्थ्यमेवस्यात् एतत्सामर्थ्यात्परिभाषाया अप्रवृत्तौनुअ
तोभवदित्याद्यदोषइतिभाष्याशयाभ्युच्चयपतापुनैव ओषुयात मित्याद्यौपूर्वेलक्ष्यसिद्धत्वात्तइसा
शयः ओइतीति समासएवेतिवक्तुंशक्यमिति चेंसम्य पराक्त्ताइति निपातस्यप्रतिषेधानु
पपत्तेः वक्ष्यामइति प्राधान्येएवाग्रहणे आदेचउपदेशेऽशितीत्युपदेशग्रहणस्यवर्णग्र
हणेनदृग्रहणेस्थापकतापराकरणंपविरोधइति उपदेशेएजन्तस्यधातोरिति तदर्थात्॥

अभ्युपेत्येति उपदेशग्रहणेन तत्र स्थले प्रतिपदोक्त परिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते नतु वर्ण
८२ ग्रहणेऽप्रवृत्तिरिति भावः भाष्योक्तसमाधिमाशंकते नन्विहेत्यादि तथा च भाष्यं गौणमुख्ययो
81 र्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति तद्यथा गोरनुबंध्यो जोऽग्नीषोमीय इति न वाहीको नु बध्यत इति अथ
मर्थः स्वरूपमिति रूपग्रहणेनार्थग्रहणस्यापि बोधितत्वादर्थवतः कार्येण भवितव्यं अर्थश्च
द्विधा मुख्यो गौणश्च तत्र स्वशक्तिविषयो मुख्यः गौणस्तु सादृश्यनिमित्तकवृत्तिविषयः गुण
निमित्तकवृत्तिविसंबंधित्वेन शब्दवदर्थेऽपि स्यात् लाक्षणिकगौणपदप्रयोगात् तत्र प्राथम्यान्मुख्या
र्थस्यैव ग्रहणं ह्रस्वेन रस्य तद्बाध एव समुदायात् शक्यार्थभानस्यापि तत्राभ्युपगमेन न तत्स्वे ८२
विकत्वाच्च शक्यसमवेतगुणप्रकारकबोधत्वस्यैव स्वशक्यगुणवत्तारूपवृत्तिज्ञानकार्यता

वच्छेदकत्वोपगमात् ततश्च गोऽभवदित्यत्र प्रकृतेरेव कार्य्यत्वं संधीभवंतिरवगाः पटीभवं
तीतं तवइत्यादौ वचनव्यवस्थायास्त्वन्नुपपत्तिश्चैत्रः मन्नवस्मित्वं त्वन्नौवाम्यहमित्यादौ पुरुषव्य
वस्थायाश्च ततएवोपपत्तेः प्रकृतित्वमत्रारोपविषयत्वं बोध्यं तत्र च गोत्वादिकमारोपितमेव
न मुख्यमिति न च गौणे गुणानामेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभ्युपगमात्कथं वाहीकादौ गोत्वारोप इति
वाच्यं स्वोत्कर्षस्य प्रभावारोपविषयीभूतार्थवृत्तित्वं गौणत्वमिति मतेन तदुक्तेः अत्र हि शब्द
स्य स्वाभिधेयं विनाऽन्यत्र गुणयोगमात्रेण प्रवृत्त्यभावात् आरोपविषये विषयितावच्छेदक
धर्मस्यैवारोपः न च विविक्तत्वेन तदनुपपत्तिः शुक्तिकादौ चाकचिक्यादिसादृश्येन रजतत्वा
द्यारोपवत् यथा चाव गौतमाग्निरिति पंचाग्निविद्यायां रेतो रूपहविः प्रक्षेप रूपहोमाधिकर

णात्व सादृश्येन योषायामग्नित्वारोपवत् जाड्यक्रूरत्वादिसादृश्येन वाह्हिकमाणवको वै गौ गौ त्व
८३ 83 सिंहत्वाद्यारोप इति अभिप्रेत्याह च्विप्रत्ययस्य लै इति ते नान्यत्र नियमाभाव इति भावः अतए
व सुवर्णैरखदिरांगारसदृशौ कुंडले भवत इति यस्य भार्यायां भाष्यं संगच्छते एकोऽह्स्वः पंचमो का
भवति अतत्वं तत्वं संपद्यते इति वाक्यप्रकृतेरपि कर्तृत्वदर्शनात् • अत्रेदं वोध्यं यत्र प्रकृतिरेव वि
कारसादृश्यमापद्यमाना विवक्ष्यते तत्र च्विप्रत्ययः कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विरभूततद्भाव
इति वक्तव्यमिति सूत्रवार्त्तिकतद्भाष्यबलात् अतथाभूतस्य तथाभवने कृभ्वादियोगे संपद्यर्थ
क्रियाकर्तृत्वेन संपदेऽभिवेशः निपातनात् संपद्यस्य कर्त्रेति षष्ठीतत्पुरुषः विवक्षितार्थवाच ८३
कात् च्विरितितदर्थः विकारवाचकात्व सादृश्येन प्रकृतौ वर्तमानादयं प्रत्ययः करोत्यादिक्रि

याकारकत्वं प्रकृतिभूतस्यैव विकारसादृश्यं प्राप्तस्येति बोध्यं अतएव वचनपुरुषव्यवस्था
एतदुक्तं हरिणा पूर्वामवस्थामजहत् संस्पृशन्धर्ममुत्तरं सम्मूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधी
यत इति अस्यार्थः पूर्वावस्थां कारणावस्थां धर्ममुत्तरं कार्यावस्थां एवं चावस्थाद्वयावच्छि
न्नमेकं वस्तु पूर्वावस्थानुगुणेनेतरावस्थामाप्नुवन्मुख्यं विकाररूपमिव प्राप्तं जायत इत्यभि
धीयते असंघः संघो भवतीत्यादौ अत एव प्रकृतिविकृत्योः समानाधिकरण्यं नन्वेवमुभयोः
कर्तृत्वापत्तिरत आह सव्यापारतरः कश्चित्क्वचिद्धर्मः प्रतीयते संसृज्यन्ते च भावानां भेदवंसोपि
शक्तय इति अस्यार्थः स्वस्वानुसाराद्वाक्ये विकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वं वृत्तौ प्रतीयते विवेके च
प्रकृतेरेव साक्षात्कर्तृत्वं अतत्त्वं संपद्यत इत्यर्थेऽभिव्यज्यते इति च भवितव्यमिति सुष्ठ्युपपद्यते इ

तिसूत्रेभाष्योक्तेः अयमेव प्रकर्षस्तत्र पोक्तः संसर्गः कर्तृशक्त्योरेकवृत्तित्वरूपः अत एवात्वं
८४ त्वंभवतित्वम्भवतीत्यादौ प्रकृतेः कर्तृत्वात् प्रथमपुरुषः त्वमहं भवसीत्यर्थे अत्वम्भवसीत्ये
84 ववाक्यंतुसास्साद्विकारस्यैव सुवर्णपिंडः खदिरांगारसदृशे कुंडले भवतद्रुति भाष्यप्रयोगे विकृ
तेकर्तृत्व किंच द्वंतेन वाक्ये च प्रकृतिरूपमनारोपितं विकाररूपं त्वारोपितं आरोपितानारोपि
तसमभिव्याहारे अनारोपितस्यैव कारकत्वप्रतीतेः आरोपितस्यावस्तुत्वे नक्रियाजनकत्वरूप
कारकत्वाभावात् द्वयोरपिवस्तुत्वेतु विकारस्यैवमुख्यतयाजायमानत्वादिनातस्यैवसाक्षात्कृ
र्तृत्वं प्रकृतेस्तुतदभेदेन तद्वाराकथंचिदिति न कदापि सुवर्णपिंडाश्रयाविभक्तिरिति बोध्यं एव ८४
च विकृतेः प्रकृतेर्वापियत्रोक्तत्वं द्वयोरपिवाचकः प्रकृतेः संख्यांगृह्णाति विकृतेर्नेत्विति प्राची

नप्रवादश्च्विप्रत्ययविषयक एव च्विप्रत्ययांते सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेन विकाराभेदमापन्न
प्रकृतेः कर्तृत्वेनोभयोरप्यन्वयं महद्भूता ब्राह्मणी स्यादित्यादौ सामानाधिकरण्यं गौणत्वं चेति बोध्यं
अनारोपिता तथाभूते आरोपिततद्भावसंपत्तावेव च्विः अत एव च्व्यंतार्थस्य गोभवदित्यादौ गौ
णत्वेन नञ्ग्राह्यत्वाभावसिध्यर्थं तत्पूर्वं तस्य प्रतिषेध इति वार्तिकं प्रत्याख्यातं अगोत्वारोपपूर्वकगो
त्वबुध्या च्वौ गोभवदित्यादौ च्व्यंतप्रतिषेधस्यावश्यकत्वे तदसंगतिः स्पष्टैव एवं च कारणीभूतो दंड
दुत्पादेश्च्विप्रत्ययोऽसाधुरेव अकारणत्वाद्यारोपपूर्वककारणत्वादिबुध्या च्विरिति नु न युक्तं पूर्वोक्त
भाष्यविरोधात् सादृश्यमूलकविकाराभेदप्रतीतावेव च्विप्रवृत्तेः ब्रह्मीभवतीत्यत्र भवनकर्तृत्वं प्र
कृतिभूतस्याब्रह्मण एव विकाराभेदेनेति केचित् अन्ये तु ब्रह्मणि विकारत्वासंभवेनात्यंतस्वार्थि

कश्चिच्छ्रुतं दस्या इति प्राहुः एतत्सर्वं सूचितं सिद्धांतस्थितिरित्यनेन वाहीकादिषु नेः गौण्यारोपेणेतद्धु
८५ नेः आख्येयमिति एवं च विशिष्टरूपोपादानाभावइति भावः यत्तु वदंति केचिद्भट्टादयः तेषाम
यमाशयः स्वार्थैकवृत्तिमानात्प्रातिपदिकाद्विभक्त्यावुत्पन्नायां कार्येषु भूतेषु शब्दांतरसंनिधानात्
गौणत्वं प्रतीयते गोभवदित्यत्रतु गौणत्वं द्विप्रसयोत्क्षयस्यार्थप्रागेव अन्यथा द्विप्रसस्यानुत्पत्तिप्रसं
गात् किंच गुणक्रिययोः श्रौतः क्रियासंबंधः श्वेतं छागमालभेतेत्यादौ वाक्यीयान्तुन्यायात्परस्प आकांक्षादिमूलक शक्त्या।
रेण श्वेतस्याश्रयापेक्षायां व्यक्तिवचनानामिति न्यायेन छागपरत्वं छागस्य च गुणाकांक्षायां श्वे
तपरत्वमिति पार्ष्णिकः परस्परावच्छेदः शाब्दान्वयस्तु क्रियायामेवेति भाट्टसिद्धांतः एवं गौर्वा ८५
हीक मानयेति पूर्वं क्रियासंबंधापेक्षयाविभक्त्यावुत्पन्नायां पश्चात्सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रा

दुर्भीवो भवतीति तदेतदुक्तं भाष्यकृद्भिः यत्तु शाब्दाश्रयं न खलु स्वमात्रे भवति शाब्दाश्रये च व्य
ह्यात्वेइत्तीति भागे चेति तत्पक्षे वाक्यघटकपदानां वाक्यशक्तिस्वीकारेण गौणार्थकत्वेन लक्षण
पदानामेव संस्कारात्पूर्वमेव गौणार्थत्वावगतिरित्यर्थः श्रौत इति विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारक
संबंधरूपत्वेन तयोः संबंधश्रुतिकृत इति श्रुतेर्वाक्यादेः स्याशीघ्रप्रवृत्त्या प्रथमं तयोरन्वयवो
धः एवं गौवाहीकमानयेत्यादावपीति भावः तदपि नेति अरुणया त्रैहायणीति वाक्ये गुणमात्र
स्य क्रयसाधनत्वानुपपत्त्या तदर्थं भागे वक्रयसाधनत्वं स्वाश्रयद्रव्य द्वारकपरंपरया क्रयसाध
नत्वमाश्रित्य तृतीयोपपत्तिरित्यर्थः अयोग्यतानिश्चयस्य शाब्दबोधप्रतिबंधकत्वेपि तृतीयो
सत्त्वाप्रतिबंधकत्वात् क्रियान्वयाय चेति गुणवाचकत्वेन परंपरयापि क्रियान्वयस्य कल्प्य॥

ख्यातुमशक्यत्वादितिभावः एवंच पूर्वमेव गौणत्वागतेराख्यातार्थनापत्तिरित्याशयः करोपीति द्वि

९६ तीयादेः सामान्यतः क्रियासंबंधज्ञानापेक्षत्वात् नतज्ज्ञानमूलक द्वितीयाद्युत्पत्तौ गौणपदार्थ

स्यवाहीकान्वयः एवंच कर्मणोरेव विशेषणविशेष्यभावो न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भावः

नक्षमायास्यद्इति शब्दष